Studies in Sociology • Szociológiai Tanulmányok

2011/1

NÉZŐPONTOK

Fiatal kutatók tanulmányai

Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences

Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézet

NÉZŐPONTOK

Fiatal kutatók tanulmányai

© Csizmadia Péter, Csurgó Bernadett, Galántai Júlia, Gerő Márton, Hajdu Gábor, Hajdu Tamás, Illéssy Miklós, Kopper Ákos, Kóczé Angéla, Kristóf Luca, Kucsera Csaba, Légmán Anna, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Szász Anna Lujza

Szerkesztette

Dupcsik Csaba, Kovách Imre, P. Tóth Tamás, Takács Judit

Sorozatszerkesztő

Dupcsik Csaba

Lektorálta

Huszár Ákos, Kovách Imre, Messing Vera, Neményi Mária, Sági Matild, Simonyi Ágnes, Széman Zsuzsa, Takács Judit, Tibori Timea, Tóth Olga

ISSN 2063-2258

ISBN 978-963-8302-42-7

A kiadásért felel az MTA SZKI igazgatója

MTA Szociológiai Kutatóintézet

Budapest 2011

Studies in Sociology (Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences)

Szociológiai tanulmányok (MTA Szociológiai Kutatóintézet)

2011/1

NÉZŐPONTOK

Fiatal kutatók tanulmányai

Galántai Júlia:
Az idős nők partner általi bántalmazásának kockázati tényezői 4
Kucsera Csaba:
Egyedül élő budapesti idősek magányhoz való viszonya 11
P. Tóth Tamás:
HIV-pozitív önmeghatározási stratégiák 24
Hajdu Gábor – Hajdu Tamás:
A szubjektív jól-lét kulturális meghatározottsága 35
Gerő Márton – Kopper Ákos:
A civil és politikai társadalom megkülönböztetése és kapcsolata
a magyar civil társadalom gyarmatosításának egy folyamatáról 54
Megyesi Boldizsár:
A társadalmi tőke mint a vidékfejlesztési folyamatok elemzési kerete 69
Illéssy Miklós:
Rugalmasság és biztonság: a vállalati munkaidőrendszerek példája 84
Csizmadia Péter:
A szervezeti innováció és a tudásfelhasználás mintái a magyar gazdaságban 94
Kóczé Angéla:
Az európai roma stratégia érvényesítésének útján 107
Légmán Anna:
A kvalitatív módszerek szerepe pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak vizsgálatában 120
Szász Anna Lujza:
Gondolatkísérlet „miért-ekről”. Az emlékezés problematikája a többségi társadalomban 129
Csurgó Bernadett:
A gender téma a vidékszociológiában 137
Kristóf Luca:
Értelmiségelméletek Magyarországon 155

GALÁNTAI JÚLIA

AZ IDŐS NŐK PARTNER ÁLTALI BÁNTALMAZÁSÁNAK KOCKÁZATI TÉNYEZŐI

BEVEZETÉS

Míg a családon belüli erőszakkal foglalkozó intézmények kevés figyelmet fordítanak az idős nők sérülékenységére, addig az idősellátással foglalkozó szervezetek, intézmények számára nem jelenik meg a gender-specifikus differenciálódás. Magyarországon kevés tanulmány született a családon belüli erőszakról, ezen belül is kevés szól kifejezetten az idős nők sérelmére elkövetett bántalmazásról. A legtöbb utal rá, hogy ez az a csoport, amely a legkevésbé képes jelezni a sérelmükre elkövetett erőszakot, érdekérvényesítő képességük alacsony, gazdasági helyzetük a fiatalabbakénál rosszabb. Az idős nők ellen elkövetett partner általi bántalmazás jellemzően ritkábban kerül a hatóságok elé, amiben jelentős szerepet játszik a gazdasági függés az elkövetőtől, a probléma társadalmi megítélése és a magyar jogrendszer hiányossága.[1]

Napjainkban, az idősödő társadalmak összetett problémája kapcsán egyre inkább hangsúlyozódik az idős korosztály mentális, gazdasági és szociális jóléte, így a családon belüli erőszak kutatása során is megjelenik a harmadik illetve a negyedik korosztályban lévő nők ellen elkövetett abúzusok körülményeinek vizsgálata. Az ENSZ Társadalmi Fejlődésért felelős Bizottsága a következő módon határozta meg az idősbántalmazás alkategóriáit: fizikai bántalmazás, szexuális bántalmazás, lelki bántalmazás, verbális abúzus, pénzügyi, gazdasági kihasználás, elhanyagolás,[2] ezeket a kategóriákat használtuk fel mi is kutatási anyagunk elemzésekor.

Tóth Olga (2003) cikkében a családon belüli, partner általi bántalmazás kutatásában megállapítja, hogy az abúzus hosszú, megromlott kapcsolatok eredménye, mely során az erőszak komplex formában található meg, tehát több erőszaktípus is előfordul a kapcsolat során. A bántalmazott nők kevés olyan intézményhez fordulhatnak, melyek kész akciótervvel szolgálnak számukra az erőszakos kapcsolatból való kilépéshez (Tóth–Róbert 2010).

Az erőszak kockázati tényezőinek meghatározása többszörösen bántalmazó kapcsolatok során nem egyszerű, bár számos tanulmány (Kaukinen 2004, Brozowski–Hall 1999) a szocio-ökonómiai tényezőket tartja hangsúlyosabbnak. Eszerint a bántalmazott nő alacsony iskolai végzettsége, alacsony státusú munkahelye és alacsony jövedelme mind növelhetik a családon belüli erőszak kialakulásának kockázatát, a partnerek közérzete, állandó stressz-faktora magasabb, ezért az abúzus előfordulási lehetősége is növekedhet.

Stith és társai (2003) kutatási eredményeket összegezve különböző erősségű kockázati tényezőket állapítottak meg a partnerbántalmazások során kialakuló fizikai erőszak előfordulásának lehetőségére. Erős kockázati tényezőként határozták meg a férfi elkövető fizikai erőszakra való hajlandóságánál a házassággal való elégedettség fokát, a tiltott szerhasználatot és a verbális abúzust.

[1] A házasságon belüli erőszakos közösülés bűntettét 1997-ben rögzítették a magyar jogrendszerben, de a családon belüli erőszak jogi meghatározottsága még várat magára.
[2] ENSZ Társadalmi Fejlődésért Felelős Bizottsága 5/2002/PC/2 sz. jelentése.

METODOLÓGIAI JELLEMZŐK

Tóth Olgával jelenlegi vizsgálatunk egy Európai Uniós nemzetközi kutatási pályázat kereteiben zajlik[3]. A mintában 60 év feletti nők, intim partner által elkövetett bántalmazásait vizsgáljuk. A módszerünk rendőrségi akták elemzése, tehát másodlagos elemzés, amely olyan eseteket vizsgál, amelyek során a bántalmazott eljutott odáig, hogy hivatalos bejelentést tegyen az ellene elkövetett erőszakról, vagy közvetlen környezete észlelte az áldozat ellen elkövetett bántalmazást, amit jelzett a rendőrség felé. A rendőrségi intézkedések során a bűntett súlyától függően az ügy továbbjuthatott az ügyészségre, illetve bíróságra.

Külön nehézséget jelent az adott erőszak behatárolása, hiszen a magyar jogrendszerben nincs családon belüli erőszak, mint egységes, a jogalkotó által meghatározott bejegyzés. Így több alkalommal fordult elő a garázdaság bűntette az aktákban, mely igen nehezen értelmezhető, ha az elkövető és az áldozat intim partnerek, és nem közterületen elkövetett erőszakos bűncselekményről van szó. Intim partnerként értelmeztünk minden típusú, jelenleg fennálló partnerkapcsolatot (házastársi viszony, intim partneri viszony – együtt élnek; intim partneri viszony – nem élnek együtt) és befejezett partnerkapcsolatot (volt házastársak, korábbi intim partneri viszony).

Az akták egységes feldolgozása érdekében a nemzetközi kutatócsoport által kidolgozott kódutasítást használtunk. Mintavételünk során két megyében vettünk fel adatokat, és a következő hónapokban a harmadik kiválasztott megyében is elkezdjük a rendőrségi akták feldolgozását. A kiválasztott helyszínek: Jász-Nagykun-Szolnok megye, Bács-Kiskun megye és Budapest. Mintavételünk helyszíneinek kiválasztásánál és a mintavételnél is nagy segítségünkre voltak személyes rendőrségi kapcsolatok, melyek megkönnyítették a bürokratikus folyamatokat, lehetővé tették és felgyorsították az akták kikérését, feldolgozhatóvá tételét.

Mind a két megyében a helyi rendőr-főkapitányságon dolgozó munkatársat kértük meg arra, hogy a bűnügyi akták közül a 2005 után történt, 60 év feletti nők, intim partner által elkövetett erőszakos cselekményeit keressék ki számunkra. A megyék illetékesei ezután adatbázisukból kigyűjtötték a megyei és városi rendőrkapitányságokon található aktákat és a sorszámuk alapján bekérték a releváns példányokat. Ezután a megyei rendőr-főkapitányságokon, helyben olvastuk át, majd kódoltuk az aktákat az egységes kódutasítás alapján. Eddig összesen 38 idős nők ellen elkövetett partner általi bántalmazásról szóló esetet vizsgáltunk, a teljes tervezett elemszám 100 eset.

A kutatás célja az idős nők intim partner általi bántalmazásának mélyebb megismerése, vizsgálata. A kódutasítás lehetővé teszi az akták egységes elemzését, melynek segítségével olyan adatokat vizsgálunk, mint az áldozat és az elkövető kapcsolatának jellege, esetleges betegségeik, függőségeik, választ kaphatunk az elkövető és az áldozat kapcsolatának kezdeti időpontjára, és arra, hogy az áldozat megkísérelte-e már megszakítani a bántalmazó kapcsolatot. Választ keresünk arra is, hogy voltak-e együtt élő rokonok, és ha igen, tudtak-e a bántalmazásról. Az abúzus jellemzőinek vizsgálatakor kódoljuk a bántalmazások típusát, az alkoholos befolyásoltságot illetve a fegyverhasználatot. A kódutasítás alapján olyan adatokat is kódolhatunk, mint a szemtanúk jelenléte, vagy azt, hogy az erőszak bejelentője milyen viszonyban áll (testvér, szomszéd) az áldozattal.

A feldolgozás során nagy hangsúlyt fektetünk arra, hogy magáról a büntetőjogi intézkedésről is többet tudjunk meg, vizsgálva ezzel a rendőrségi intézkedések mechanizmusait, ha az eljárás során partner általi bántalmazásról, különösképpen idős nők ellen elkövetett esetről van szó. A vizsgálat során adatot gyűjtünk arról, hogy a rendőrségen az erőszakot milyen bűntettként sorolták be, közvetlenül az incidens után milyen rendőri intézkedések történtek, az áldozatot külön teremben, és rendőr vagy rendőrnő hallgatta-e ki. Arra is keressük a választ, hogy az eljárás közben az áldozat támogató magatartást tanúsít-e, s ha nem, akkor ennek mik a lehetséges okai. Jelen tanulmányban a meglévő adatok alapján az idős nők ellen elkövetett partner általi bántalmazások lehetséges kockázati tényezőit mutatom be.

[3] 'Mind the Gaps!' In the framework of DAPHNE III. JUST/2010/DAP3/AG/1226

KOCKÁZATI TÉNYEZŐK AZ IDŐS NŐKET ÉRŐ INTIM PARTNER ÁLTALI BÁNTALMAZÁSOK TERÉN

A bántalmazások komplexitása miatt nehéz kategóriákat létrehozni az idős nők ellen elkövetett erőszak besorolásánál, de bizonyos kockázati tényezőket megállapíthatunk. A minta elemzése során az áldozatok 37 %-a zaklatás miatt jelentette fel partnerét: azaz verbális vagy lelki abúzus miatt. 51% fizikai bántalmazást jelentett a rendőrségen, ennél a kategóriánál 29%-a az áldozatoknak könnyű testi sértést szenvedett, míg 22%-a súlyos testi sérüléseket szerzett, 5%-uk jelentette, hogy partnere korlátozza őt személyes szabadságában. Ennél az adatnál meg kell jegyezzük, hogy itt is komplex bűntettekről van szó, tehát nem lehetünk benne biztosak, hogy mennyien fordultak volna a rendőrséghez abban az esetben, ha a korlátozás csak egyedüli bűntettként fordul elő.

A mintában a nők 5%-a jelentette fel partnerét szexuális zaklatás miatt, ezen esetek között olyan bántalmazástörténetet is találunk, mely házasságon belüli szexuális erőszakra utal, ami azt jelenti, hogy a jogrendszer 1997-es bejegyzése, mely szerint a házasságon belül történt szexuális zaklatás is büntethető, mára már ismert és alkalmazható intézkedés. Az esetek csekély számából viszont arra is következtethetünk, hogy a nagy vitát kavart bejegyzés ellenére a nők nem használják fel ezt a paragrafust partnerük ellen.

Meg kell jegyezzük, hogy a kizsákmányolás, és az elhanyagolás, mint bűntett egyáltalán nem jelenik meg a mintában. A kizsákmányolás, mint abúzus valószínűsíthetően azért nem jelenik meg a rendőrségi aktákban, mert Magyarországon sok család vagyonmegosztásban él, a családtagok jövedelme közös jövedelemnek számít, viszont a pénz kezelőjének kilétéről nem tudhatunk. Nem találtunk egyetlen bejelentést sem önkényes elhanyagolás bűntettével kapcsolatban a felmérésünk során, ami leginkább a fizikailag és mentálisan leépült idős korban lévő áldozatok jelzésképtelensége, érdekérvényesítő képességének hiánya, valamint az intézményrendszer és jelzőrendszer hibáiból fakadhat. Az esetek további 2%-ában egyéb, vagy a partner elleni erőszak szempontjából nem releváns bántalmazás jelent meg az aktákban garázdaság formájában.

Az említett abúzusformák után a továbbiakban az erőszakot előidéző legjellemzőbb faktorokat mutatom be, valamint a függőség fennmaradását, és ennek lehetséges okait.

Szocio-ökonómiai tényezők

Az aktákból kiderül, hogy a bejelentett esetek hosszú, több évtizedre visszamenő kapcsolatokban fordulnak elő a leginkább. A kapcsolatok sokszor már régóta elmérgesedtek, és az áldozatot a felgyülemlett düh vezérli a feljelentés megtételekor. Ez is magyarázza, hogy az erőszak halmozott formában jelenik meg, a verbális erőszakot sokszor kíséri fizikai és más erőszaktípus is ezekben a kapcsolatokban (Bonomi 2007, Winterstein–Eisikovits 2009, Tóth 2009, Tamási 2005). Az áldozatok többsége arról számol be, hogy partnerükkel már több éve, néha évtizede megromlott kapcsolatuk, és a partner legutóbbi erőszakos cselekedete miatt döntött úgy, hogy bejelentést tesz, mert nem bírja tovább. A másik általános jellemző, hogy az áldozat már egy idősebb életszakaszban köt partnerkapcsolatot az elkövetővel, melynek az akták tanulságai alapján leginkább praktikus okai vannak: félelem az egyedül maradástól, és a gazdasági, pénzügyi stabilitás megteremtése. Ezek a kapcsolatok legtöbbször kevésbé romantikus kapcsolatok, sokkal inkább a biztonságra való törekvés mutatói.

Több tanulmányból (Kaukinen 2004, Brozowski–Hall 1999) tudjuk, hogy az idős korban elszenvedett partner általi bántalmazások okai sokszor szocio-ökonómiai tényezőkből fakadnak, elemzésünk során szintén felülreprezentáltak voltak az alacsony iskolai végzettséggel és alacsony jövedelemmel rendelkező, illetve alacsony nyugdíjkategóriába tartozó személyek. Ezek a tényezők valóban emelik az általános családddinamikai stressz-szintet, de a vallomásokból szintén kiderült, hogy a válás a bántalmazott áldozatok számára szintén olyan kockázati kategóriát jelent, ami miatt inkább maradnak bántalmazó kapcsolataikban. A legjellemzőbb indokok a maradásra és a válás elkerülésére: az életen át felhalmozott vagyon elosztásának nehézsége, félelem annak elvesztésétől, illetve a megoldhatatlan lakásproblémák veszélye.

A bírósági döntések általánosan a vagyon felosztását, így a ház illetve lakás felosztását is megítélik. Ez a hazai lakásviszonyoknál sokszor jelenti azt, hogy a közös otthon fizikai felosztását kell alkalmazni, mivel a belőle származó összeg nem elegendő két lakás vásárlására, illetve az egyik fél nem egyezik bele a tulajdon eladásába.

A lakás fizikai felosztását a bíróság két különálló szoba esetén a két fél részére kijelöli, tehát a volt partnerek ugyanabban az ingatlanban maradnak, a közös helyiségeket jobb híján közösen használják, a két szobát az egyik illetve a másik fél részére utalják ki. Ez a bírósági döntés sok esetben további erőszakot, feszültségforrást eredményezett, hiszen a párok ugyanazon fedél alatt laktak továbbra is. Bár a bírósági eljárás sok esetben időkorlátot is bevezet arra vonatkozóan, hogy melyik fél mikor használhatja a közös helyiségeket, ez a valóságban az áldozatok beszámolói alapján nem működik, sok esetben további erőszakot eredményez, és az egyének pszichikai jóllétét veszélyezteti.

A következő néhány idézet olyan erőszakos eseteket mutat be, melyeket gazdasági-pénzügyi tényezők idézhettek elő. Azt nem tudhatjuk, hogy ez a tényező indok, vagy már az egyébként is megromlott kapcsolatok lezárásakor elfajuló abúzusok okozata.

„A 70 éves áldozat a háziorvosához ment, ahol megállapították, hogy eltört a keze, ezért kórházba szállították. Háziorvosa jelezte a rendőrségnek, hogy betege azt mondta, élettársa egy fadarabbal vert rá kezére, ezért tört el. A bejelentés után eljárás indult a 73 éves élettárs ellen súlyos testi sértés gyanúja miatt. Az áldozat kihallgatásakor elmondta, sokat veszekszik az élettársával a házuk eladása miatt, és aznap este is veszekedtek, mint sokszor máskor is. Ő nem akarja eladni a házat, nehezen tartják fönn, de mégsem, élettársa pedig, aki a tulajdon felét birtokolja, el akarja adni. Aznap este alá akart íratni vele egy papírt, de ezt megtagadta, erre élettársa tört-zúzott mindent.”(Sz7)

„A 62 éves áldozat feljelentést tett 68 éves élettársa ellen, aki trágár szavakkal illette, és bántalmazta őt. Elmondása szerint 1987 óta él élettársával együtt, aki 1995-ben az áldozat kórházi tartózkodása közben magára íratta ingatlanát. Azóta többször is megfenyegette, hogy hagyja el az ingatlant, mert jogtalanul tartózkodik ott. Élettársa megfenyegette, hogy megöli és elássa a kertben.”(K2)

„A 63 éves nő feljelentést tett 53 éves volt élettársa ellen, aki zaklatja őt: Követi az utcán miközben trágár szavakkal illeti, leköpdösi, ellopja a szemetesét, és a számláit, homokkal tömi be a zárait. Az áldozat 20 évig élt együtt az élettársával, 4 évvel az incidens előtt már volt bírósági ügyük, súlyos testi sértés miatt, ekkor elrepedt egy bordája. A vádlott párfogóhoz járt az ítélet után. Miután szétmentek, pénzügyi vita volt köztük a ház miatt, ami a kettejük közös tulajdona. Jelenleg egy vagyoni elosztás miatt eljárás is folyik köztük, a sértett szerint ezért akarja kikészíteni őt. Arra akarja rábírni a gyanúsított, hogy fizesse ki neki a ház felét.” (K9)

„A 60 éves nő bejelentette, hogy volt férje közös otthonukban bántalmazta őt, mely során eltört a hüvelykujján az első ujjperc. Férjével 26 év után elváltak, mivel férje italozott és ekkor agresszíven viselkedett, sokszor már akkor is bántalmazta. Válásuk során közös családi házukat felosztotta a bíróság, a nappali az áldozaté, a hálószoba pedig a gyanúsítotté. Hét közben a férj van inkább otthon, mivel rokkantnyugdíjas, hétvégén inkább az áldozat. Velük él még fiuk, aki a felső szinten lakik, egyedül. Az incidenskor szóváltásba kerültek, mely után dulakodni kezdtek, férje többször arcon és tarkón vágta, majd úgy megszorította az ujját, hogy az első ujjperc eltörött.” (K13)

Az áldozatok vallomásai alapján 13%-uk függ anyagilag az elkövetőtől, mely számukra megnehezítette a bejelentést, de valószínűleg ennél sokkal többen vannak, akik nem tesznek feljelentést ezen indokok alapján. Jellemzően a nők körében magasabb a gazdasági függés aránya mivel a nők keresete és így nyugdíja is alacsonyabb a férfiakénál, valamint az alacsonyabb iskolai végzettség, és kevesebb jövedelem hosszútávon alacsonyabb várható nyugdíjat is jelentenek.

Egyéni és pszichikai tényezők

A leggyakoribb ok az idős nők ellen elkövetett partner általi bántalmazásra az elkövető illetve az elkövető és az áldozat alkoholos állapota, alkoholizmusa. A bejelentések alapján feltűnően sok esetben játszott közre az alkohol, a bejelentett esetek 39%-ban. Az áldozatok leírása alapján alkoholos állapotban partnerük agresszív viselkedése felerősödik, és legtöbbször agresszióját, mérgét az áldozaton tölti ki. Az alkoholizmus sokszor a partnerek rossz konfliktuskezelési, és probléma-megoldási készségét jelzi, az alkoholt pedig ezeknek a feszültségeknek a kezelésére használják (Gyurkó 2005, 2008).

„A 67 éves áldozatot bevitte a mentő, mivel véresen az úton feküdt, fejsérülésekkel. Lehelete alkoholos volt, orrcsontja eltört, és agyrázkódást szenvedett. Elmondta, hogy férje ököllel verte a fejét, ezért sérült meg, feljelentést szeretne tenni, mert nem ez az első eset. A feljelentésben elmondta, hogy ő is és férje is szokott italozni, de férje már régóta üti-vágja, és mindig a fején találja el. Ezt most megelégelte, ezért szeretne feljelentést tenni még akkor is, ha 50 éve együtt élnek. A gyanúsított elmondása szerint felesége régóta italozik, amiből már sok gondjuk volt, családtagjai szégyellik őt. Tagadta a vádat, hogy felesége azért sérült meg súlyosan, mert ő bántalmazta volna, de annyit elismert, hogy az eset előtt megpofozta feleségét, de az valószínűleg italossága miatt eshetett el."(Sz4)

„Kórházba szállították a 60 éves áldozatot, akinél kézcsonttörést állapítottak meg. A kórház tett bejelentést a rendőrségen, miszerint az áldozatot ellökték és rugdosták, keze eltört miközben férjével italozott és szóváltásba került. Az áldozat fia és az elkövető kihallgatása után mindketten állították, hogy az áldozat alkoholista, nem lehet már vele érdemben kommunikálni, nem beszél érthetően. Elmondásuk szerint aznap este az áldozat egyszer rájuk szólt, hogy halkítsák le a tv-t, amit ők nem tettek meg. Az elkövető is italozott állapotban volt, de nem volt részeg. A tv miatt nem hallottak semmit, de az áldozatra egy másik szobában találtak rá, ahol vélhetőleg magától esett el, és eközben tört el a keze." (K7)

A jelentésekben sok olyan eset fordul elő, ahol az elkövető mentális problémái idézhetik elő agresszív viselkedését illetve diszkomfort érzetét, ami később erőszakos viselkedésben nyilvánul meg (Mouton et al. 2004). Ilyen tényezők a nyugdíjba vonulás utáni életszínvonal-csökkenés, a nyugdíjas lét során érzett feleslegesség érzete. Az idős kor előrehaladtával sok olyan mentális betegség fordul elő, (személyiségzavarok, demencia), ami szintén előidézheti a partner bántalmazását, az elkövető erőszakos viselkedését. Ezekben az esetekben, ha a feljelentés megtörténik, az idős elkövetőt a diagnosztizálás után kényszer-gyógykezelésre ítélik.

Az áldozatoknál a hosszú évek keserű hallgatása és tűrése folyamán gyakran érzékelhetően depressziós tünetek fordulnak elő, melynek súlyossága akár kórházi kezelést is igényel (Szöllősi 2005). A másik pszichikai válasz a düh felgyülemlése, ami sok esetben hosszú évek alatt vezet a bejelentés megtételéhez, segítségkéréséhez.

„A 67 éves áldozat zaklatás miatt tett feljelentést férje ellen. A feljelentésben arra hivatkozik, hogy férjével 47 éve élnek együtt, házasságuk már nagyon régóta megromlott, ő félelemben él, mivel férje állandóan azzal fenyegeti, hogy megöli. Hosszú ideje kezelik a pszichiátrián súlyos depresszióval, mivel szuicid hajlamai voltak. Jelenleg is sok gyógyszert szed depressziójára. Fél, hogy egyszer majd annyira összekapnak, hogy megölik egymást. A szobája ajtaját férje állandóan feltöri, nincs nyugta tőle. A szomszédok és a fia elmondták, hogy a viták közös felbujtásból származnak, egymást heccelik, nem lehet megítélni ki a hibás. Tettlegességet látott már a szomszéd, mikor az áldozatot a gyanúsított hátba vágta egy fadarabbal. A gyanúsított szerint az áldozat idegessége miatt történnek közöttük a civakodások. Ő is fél, hogy egyszer valamelyikük meghal egy ilyen civakodás hevében, feleségét már nem szereti, de már nem tud máshova menni." (K16)

Társadalmi megítélés, mint kockázati tényező

A társadalmi megítélés az idős nőket ért bántalmazás kapcsán szintén befolyásolja a rendőrségi bejelentés megtételét, majd később az ügy lefolytatását. A rendőrségi akták szerint a tanúk vallomása befolyásolhatja az ügy teljes kimenetelét; az elkövető felmentését idézhetik elő. A közvetlen környezetük – szomszédok, családtagok – gyakran nem vállalják fel, hogy tanúvallomásuk során az elkövető ellen valljanak, hiszen ez súlyos büntetéssel is járhat az elkövetőre nézve. A családtagok és szomszédok sokszor az áldozat ellen vallanak, rosszallják, hogy az áldozat hivatalos útra terelte a család belügyeit, sokszor megállapítják, hogy „ezzel túl messzire ment" az áldozat, és nem akarják az elkövetőt bajba keverni.

Gyakran az áldozat közvetlen környezete akkor sem vállalta fel kulcsinformációk közlését, ha bevallottan tudtak az erőszakról. Sok esetben a közvetlen környezet megítéléséből azt is megtudjuk, hogy hosszú ideje tudtak az erőszakról, de valamilyen módon természetesnek veszik azt, ha a férfi „erélyesen" viselkedik a nővel szemben, akit rendre utasíthat. Ezekben az esetekben hangsúlyozódik a nő szerepe az erőszak kiváltásában, mintha az áldozat hívná magára a figyelmet, ő erőszakolná ki a bántalmazást feltűnő viselkedésével. A legtöbb esetben az elkövető vallomása során szintén tagadta a bántalmazást, ez még azokban az esetekben is előfordult, ahol az

erőszak típusa nem vont maga után súlyos büntetést. Ezekben a bántalmazástörténetekben az elkövető az áldozat felelősségét emelte ki az erőszak létrejötte miatt, arra hivatkozva, hogy ő váltotta ki az erőszakot, mert az áldozat nem beszámítható, mentálisan sérült vagy alkoholista.

„A 64 éves sértett feljelentést tett férje ellen erőszakos közösülés vádja miatt. A férjével 41 éve él együtt, de az utóbbi években megromlott köztük a viszony. A férje állandóan szidalmazza, üti a fején, állandóan a hajánál fogva ráncigálja. Egyik nap, mikor egész nap veszekedtek, tettlegességig fajult a dolog, a férje megverte, ő pedig megkarmolta az elkövetőt. Az áldozat be akart zárkózni a kisszobába, de mikor férje megfenyegette, hogy feltöri az ajtót, akkor kijött. Ekkor lefeküdtek aludni. Ezután megint összeszólalkoztak, mire a férj erőszakosan közösült vele, az áldozat akarata ellenére. A férj kihallgatásakor a férj elmondta, hogy a közösülés a felesége akaratából is történt, az nem ellenkezett. Hozzátette még, hogy feleségét depresszió miatt kezelték, melyet megszüntetett, ez lehet a kiváltó oka a feljelentésnek. A szomszédok meghallgatása során, az egyik így nyilatkozott: »Mindig van valami dilije az asszonynak, csúnyán beszél, mondtam is neki, hogy ha így beszélsz, akkor ne csodálkozz, hogy elver az urad, ha én beszélnék ilyen módon, engem nem hagyna lábon!« A másik szomszéd elismerte, hogy halotta, hogy a nevét hívogatja aznap este az áldozat, de mivel az elkövető a szomszédja, nem tett semmit." (K18)

A feljelentést követően illetve az eljárás elkezdése után, az áldozatok 7,4%-a állt el az ügy folytatásától. Szembesítésen csak az áldozatok csekély száma kívánt részt venni. Magyarázható ez a már korábban említett gazdasági okokkal, miszerint az áldozat még mindig „egy fedél alatt él" az elkövetővel, melyből nincs menekülési lehetősége, de magyarázható több esetben a további erőszaktól való félelemmel is, mivel az eljárás alatt ezek a bántalmazások megsokszorozódhatnak, vagy még súlyosabbá válhatnak.

„A 80 éves sértett magánindítvánnyal élt 83 éves férje ellen, aki pár hónapja folyamatosan zaklatja őt, mivel azzal vádolja, hogy elherdálta az összes pénzüket. Azóta tör-zúz mindent a lakásban, és azt mondta neki, hogy: »Ki foglak készíteni, téged foglak megölni először, mindent te csináltál, beképzelt vagy!« Ezek után hasba vágta, majd ellökte a padlóra. A második kihallgatáskor a sértett visszavonta a feljelentését, elmondása szerint rájött, hogy ez egy kis semmiség volt, már régóta élnek együtt, és az ilyesmi a házas életbe belefér, ezek csak a szokásos házastársi viták voltak." (SZ6)

Összegzés

A tanulmányban áttekintettük a vizsgált idős nők partner általi bántalmazásának néhány kockázati tényezőjét. A témában fellelhető irodalom szerint az erőszak legtöbbször komplex formában jelenik meg és hosszú, akár évtizedeken keresztül tartó abúzusról beszélhetünk, amíg az elkövető bejelentést tesz (Tóth 2003). Hangsúlyos a releváns irodalomban is a tényezők között a szocio-ökonómiai faktor (Kaukinen 2004, Brozowski–Hall 1999), miszerint az áldozat a megoldatlan lakásproblémák, és az egy életen át felhalmozott vagyon elosztását tartja visszatartó erőnek a hivatalos bejelentés rovására. Az akták áttekintése során az áldozatok 13%-a említette, hogy anyagilag függ az elkövetőtől. Az akták elemzése során a bántalmazáskor az esetek 39%-ában volt alkoholos állapotban az elkövető, illetve az elkövető és az áldozat is. Az erőszak társadalmi megítélése, illetve a jelzett szocio-ökonómiai illetve pszichikai indokok miatt az áldozatok 7,4%-a elállt feljelentésétől még az eljárás megkezdése előtt, illetve az eljárás lefolyatása alatt. Az áldozatok 37%-a verbális, pszichikai erőszak miatt, 51%-a fizikai bántalmazás miatt tett feljelentést partnere ellen. A mintában az áldozatok 5%-át érte szexuális abúzus, kényszerítő korlátozás miatt a sértetteknek szintén 5%-a tett feljelentést. Önkényes elhanyagolás nem volt a mintában, ami jelezheti az intézményhálózat illetve jelzőrendszer hiányosságait is.

Bár a hazai civil szektor évek óta foglalkozik a családon belüli erőszak minél szélesebb körű ismeretátadásával, kifejezetten a legsérülékenyebb csoportokkal, így az idős nők bántalmazásával még kevés intézmény foglalkozott. Jelen kutatás nem csupán a bántalmazott idős nők speciális igényeinek és támogatási lehetőségeinek feltérképezését tűzi ki céljául, hanem szakembereknek szóló továbbképzési anyagok elkészítését, és a szélesebb közvélemény számára tájékoztató, problémafeltáró, ismeretterjesztő anyagok előállítását is.

HIVATKOZÁSOK

Bonomi, A.E. et al. (2007). Intimate Partner Violence in Older Women. *Gerontologist.* [Online]. 47:1. 34-41. p. Elérhető: http://gerontologist.oxfordjournals.org. [Letöltve: 2011-11-20].

Brozowski, K. and Hall, D. (2006). *Aging and risk: Physical and sexual abuse of elders in Canada.* [Online]. Elérhető: http://jiv.sagepub.com. [Letöltve: 2011-11-20].

Gyurkó Sz. (2005). *A családon belüli erőszak fogalmának és koncepciójának megjelenése Magyarországon.* In: Virág Gy. (szerk.) *Családi Iszonyok. A családi erőszak kriminológiai vizsgálata.* Budapest: KJK-Kerszöv. 61-63. p.

Gyurkó Sz. (2008). *Idősbántalmazás a családon belül*. In: Feuer M. (szerk.) *A családsegítés elmélete és gyakorlata. Szöveggyűjtemény.* Budapest: Akadémia. 499-503. p.

Kaukinen, C. (2004). Status compatibility, physical violence, and emotional abuse in intimate relationships. *Journal of Marriage and Family.* Wiley Online Library. [Online]. Elérhető: http://onlinelibrary.wiley.com. [Letöltve: 2011-11-10].

Mouton, C.P. et al. (2004). Prevalence and 3-year incidence of violence among

postmenopausal women. *American Journal of public health*. [Online]. 94:4. 605-612. p. Elérhető: http://www.ncbi.nlm.nih.gov. [Letöltve: 2011-11-20].

Stith, S.M. and Farley, S.C. (1993). A predictive model of male spousal violence. *Journal of Family and Violence*. 8. [Online]. Elérhető: http://jiv.sagepub.com. [Letöltve: 2011-11-01].

Szöllősi G. (2005). *A családon belüli erőszak differenciáltsága. Különbségek a nevek, a felfogások és a helyzetek szintjén.* In: Virág Gy. (szerk.) *Családi Iszonyok. A családi erőszak kriminológiai vizsgálata.* Budapest: KJK-Kerszöv. 65-86. p.

Tamási E. (2005). *A családon belüli erőszak vizsgálatának története.* In: Virágh Gy. (szerk.) (2005). *Családi iszonyok. A családi erőszak kriminológiai vizsgálata.* Budapest: KJK-Kerszöv. 13-30. p.

Tóth O. (1999). *Erőszak a családban.* Budapest: TÁRKI [TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok, 12.]

Tóth O. (2003). A családon belüli, partner elleni erőszak. *Századvég.* Új foly. 10. 27. 101–115. p. Elérhető: http://www.equalgender.eu/img/HU/file/tothoszerk.pdf. [Letöltve: 2011-11-20].

Tóth O. és Róbert K. (2010). *Idős Nők Partner Általi Bántalmazása.* Nemzeti Kutatási Jelentés. DAPHNE III. [Online]. Elérhető: www.ipvow.org. [Letöltve: 2011-11-30].

Winterstein, T. and Eisikovits, Z. (2009). „Aging out“ of violence: the multiple faces of intimate violence over the life span. *Qualitative Health Research*. 19:2. 164- 180. p. Elérhető: http://jiv.sagepub.com [Letöltve: 2011-11-11].

KUCSERA CSABA

EGYEDÜL ÉLŐ BUDAPESTI IDŐSEK MAGÁNYHOZ VALÓ VISZONYA

BEVEZETÉS

A társadalmi beágyazottság – mikroközösségi integráció nagyon fontos az egyén szubjektív életminőségét alakító tényezők között. Így van ez a társadalom egyik alcsoportjának, az időseknek az esetében is, ahol a mikrotársadalmi integráció alacsony (Utasi 2002), viszonylag kevés és csökkenő számú barátról tudnak beszámolni (Albert és Dávid 2007), és gyakori közöttük az egyedül élő. A nyolcvanéves, és annál idősebb magyarok 42,1%-a egyszemélyes háztartásban él (Lakatos 2000), és az előző népszámlálás adatai szerint összesen 102 ezer ilyen egyszemélyes háztartás létezett az ezredfordulón (KSH 2004).

Az egyedül élés önmagában is többszörös rizikófaktor, a tanulmány szempontjából releváns veszélyt az hordozza, hogy az egyedül élő idősek elmagányosodhatnak és ennek következtében kedélybetegek lehetnek (Iván 2002). A magányérzet gyakoriságára van adatunk is a közelmúltból, Giczi Johanna (2008) vizsgálata szerint az idősek (60-78 évesek[1]) közel egynegyede „inkább igaznak" vagy „teljesen igaznak" érezte magára nézve azt a kijelentést, hogy *„gyakran érzem magam magányosnak"*.

Az egyedül élő idősekkel, és – e csoporton belül is az ő számbeli túlsúlyuk miatt – különösen az egyedül élő idős özvegyasszonyokkal kapcsolatban a társadalomban gyakori az a sztereotipizáló felfogás, hogy ők egyúttal a társas kapcsolataikat tekintve elszigetelten élnek és el vannak magányosodva: azaz nem tesznek distinkciót e két dolog között. Castel szerint ezeket a sztereotípiákat többek között a sajtó is táplálja azáltal, hogy „az egyedül élőknek ezt a »mutáns fajtáját«" a „posztmodern kor hőseként emeli piedesztálra" (Castel 1993:17).

Az idősek – és köztük az egyedül élő idősek – társadalmi percepciója önmagában is érdekes jelenség, de különösen érdekes az, hogy még egyes tudományos igényű művekre is jellemző az időskori egyedüli életvitel és az elmagányosodás ekvivalensként vagy egymás szinonimájaként való kezelése.

Érdemes egy kis kitérőt tenni a két szó jelentéshasonlóságára. Valóban használatos az „egyedül, önmagában" (pl. magányos rabló), vagy éppen az „egyedül élő" szinonimájaként a „magányos" (melléknév) kifejezés (Magyar értelmező kéziszótár 2004:854), de például a „magány"-ra (főnévként) ez már nem igaz. A probléma ott kezdődik, amikor az egyedüllét szót az elhagyatottság és az általa kiváltott lelki problémák és terhek jelentéstöbbletével használják.

Ebben a tanulmányban a magány szót a szubjektív jól-létet rontó pszichológiai jelenségre, az egyedüllétet pedig az egyedüli életvitelt / háztartásnagyságot objektíven leíró értelemben használom.

A magány érzete és annak mértéke a társas kapcsolatok nagyságrendjével vagy milyenségével való elégedettség függvényében alakul ki. Ez az egyén vágyaiból, elvárásaiból kiinduló szociálpszichológiai közelítés Peplau és Perlman (1978) nevéhez fűződik, amely belátja azt is, hogy a magány érzete szubjektív és egyénenként nagyon eltérő mintázatot mutathat. A magányérzet még kialakulása esetén sincs állandóan jelen az egyén életében általában, mint ahogy az sem állítható, hogy állandóan azonos tartalommal, erővel és súllyal lenne jelen, szituációktól, egyéb élettörténeti eseményektől függetlenül.

Egyedül élő idősekről lévén szó, fontos azt leszögezni, hogy sem az időskor, sem az egyedüli életvitel nem szükséges és nem is elégséges feltételek ahhoz – sem önmagukban, sem pedig kombinálódva –, hogy valaki

[1] A vizsgálatban nem csak az egyedül élőket kérdezték meg.

magányosnak érezze magát. Rizikócsoportnak lehetne inkább nevezni az egyedül élő idősek csoportját a magányérzet kialakulása szempontjából.

E tanulmány a magány-értelmezések és a magányérzettel való megküzdési stratégiák sokszínűségét egy rizikócsoportban végzett mélyinterjús kutatás adataira épülve mutatja be.

A KUTATÁS HÁTTERE, MÓDSZERTANA

A tanulmány 30 fő, 76-86 éves egyedül élő budapestivel felvett mélyinterjú alapján készült, 32 mélyinterjú adatainak elemzésével. Az interjúk 2003-ban és 2004-ben lettek felvéve egy az Európai Unió támogatásával készült kutatás (ENABLE AGE) keretében. Az intézményi hátteret az MTA Szociológiai Kutatóintézete biztosította, a kutatást Széman Zsuzsa vezette, a mélyinterjús felvétel szakmai-módszertani irányítása és az adatok elemzése Kucsera Csaba feladata volt.

A mélyinterjúk középpontjában az egyedül élő nagyvárosi idősek életminősége állt, és ennek a komplex témakörnek az egyik vetülete az életük társas dimenziója volt, melyben a magányra vonatkozó kérdések is felmerültek. Az adatfelvételhez és -elemzéshez a Kathy Charmaz (2006) nevéhez köthető konstrukcionista megalapozott elmélet módszertani apparátusa (Kucsera:2008b) nyújtotta a keretet.

MAGÁNY-ÉRTELMEZÉSEK ÉS MEGKÜZDÉSI STRATÉGIÁK

Magány-értelmezések

Összhangban a Peplau és Perlman (1978) tanulmányban lefektetett magányfelfogással, e kutatás egyedül élő idős résztvevői közül nem volt jele a magányérzetnek azoknál, akiknek a társas igényüket kielégítő kapcsolatrendszere volt. Némelyeknél ez egy kiterjedt és aktív kapcsolatrendszerrel valósult meg, másoknál pedig csak egy nagyon szűk körre korlátozódó kapcsolatokkal, sőt, olyan is volt, akinek nem is volt különösebben aktív kapcsolatrendszere[2]. Ám az utóbbiakra az volt a jellemző, hogy nem is törekedtek különösebb kapcsolattartásra, így a társas kapcsolatok hiánya csupán analitikai értelemben volt „hiány”, mivel nem is volt rá igényük nem érezték magukat magányosnak.

A magányérzetről beszámolók pedig a társas kapcsolatok terén megélt hiányérzettel érzékeltették a magányukat. Ezt az érzést Lajos (85) szavai illusztrálják.

> **Lajos**: El vagyok valahogy szigetelődve, és már annyit gondolkoztam rajta, hogy valahova kéne járni, elmenni emberek közé... [...] Nem nagyon mozdulok ki a lakásból. Majdnem, sajnos, azt mondják rá, az ember olyan, mint a remete.

Egyértelmű, hogy Lajos magányosnak érzi magát, annak ellenére, hogy állapotát a „remete”-léttel írja le, ami inkább egyfajta önkéntes elvonulást, kivonulást jelentene a társadalomból (ezért kevéssé találó a hasonlata). De az igénye meglenne a társas kapcsolattartásra, ám az nincs kielégítve, és ezért érzi magát társas értelemben elszigetelve – magányosnak.

Az idősek életének jelentős része területileg már csak a lakásra és a közvetlen lakókörnyezetre koncentrálódik, melynek személyi (fizikai kapacitás-csökkenés, pszichológiai gátló tényezők stb.) és környezeti (akadályokkal tűzdelt közlekedési útvonalak, kortárs csoport szűkülése stb.) okai egyaránt lehetnek. Ezért kiemelt szerepe lehet a közvetlen szomszédság szerepének, amely egy olyan mikroközösségi integrációt biztosíthat az egyedül élő idős személy számára, amely megakadályozhatja a magányérzet kialakulását.

[2] Összhangban azzal, hogy nagyon eltérőek az egyéni igények a társas érintkezésekkel kapcsolatban (Forgács 1997).

Réka (77) szomszédsága már harminc éve együtt van, nincs fluktuáció, és közösséggé is formálódtak az elmúlt évtizedek alatt.

> **Int.:** És nem érezte azt esetleg, hogy egyedül van itthon, vagy hogy unatkozik?
>
> **Réka:** Nem, nem. Soha nem érzem azt, hogy az egyedüllétem, mindig van körülöttem valaki, valami. Egy telefon, a szomszédasszony. Nem élek egyedül, mert hát elég sokan lakunk ebben a házban. Nincs haragosom a házban. Mindenkivel beszélgetünk, és mindenkinek, a szomszédomnak a rokonát, gyerekét, az unokáját ismerem. Mint egy nagy család, mi itt úgy élünk. Mert egymásnak a rokonait is ismerjük. Hát ennyi év alatt, és soha nem volt olyan a házban, hogy egyike a másikat vagy bántotta, vagy piszkálta volna. És ez azért tényleg nagy ajándék, hogyha valaki ekkora közösségben van, ott békességben tud élni nap, mint nap.

„Mint egy nagy család", mondta Réka a szomszédságról, és ez az egyedüllétét ténylegesen csak formálissá teszi – tehát egyedül él a lakásában, de nincs egyedül a lakóközösségében, és így nem is magányos.

Az egyedüli életvitel és az elmagányosodottság közötti különbségtételre érzékenyítve voltak a kutatás résztvevői – talán pont a magányos idősek körüli közbeszéd miatt – és ezért többen spontán mód explicit különbséget is tettek a két dolog között.

Ez jellemző Rózsára (82) is, akinek a szomszédsága ugyan lecserélődött már az elmúlt évtizedben, ezért kevés embert ismer közülük, de a közvetlen környezetét (lakás, szomszédság) leszámítva, aktív kapcsolatrendszerbe van beágyazva. Egyedül él – nem csupán az otthonát, hanem még a tágabb lakókörnyezetet is ideértve –, de nem magányos.

> **Int.:** És Ön igényli [a szomszédolást]?
>
> **Rózsa:** Én nem. Jól vagyok egyedül.
>
> **Int.:** És kik jönnek, azért gondolom valamennyire jönnek ide is látogatóba, nem?
>
> **Rózsa:** A baráti köröm, hogyne. Nem vagyok egyedül. Illetve nem vagyok magányos, de egyedül vagyok.

Rózsánál a barátai látogatása azért kiemelten fontos, mert a betegségei miatt nem tudja egyedül elhagyni a lakását, járóképtelen. Nála nem jelentkezik az a folyamat, amit Norbert Elias a betegeskedő öregedők kapcsán így ír le: „az öregedők és haldoklók csöndes kiválása az élők közösségéből, a szeretteikhez fűződő kapcsolatuk lassú kihűlése" (Elias 2000:8).

Az idősek számára különösen fontos referenciapontot nyújtanak a személyes múltjuk tapasztalatai és az én-narratívájuk. A múltjuk perspektívájából való értékelése és értelmezése a jelen élethelyzetüknek a kutatás több témakörében is felbukkant.[3]

Natáliát (83) a személyes élettörténeti kontextusa arra a belátásra vezeti, hogy nem csak akkor érezheti valaki magányosnak magát, amikor formálisan egyedül él. Ő az élettörténetéből kiindulva a korábbi társas magányához viszonyította az aktuális helyzetét, és ezért az könnyebben el is viselhető volt a számára.

> **Natália**: Hát hozzászoktam az egyedülléthez. Én kétszer voltam férjnél, mégis egyedül voltam. Az első férjemnek volt a kártya meg a ló. El is váltam tőle.

3 Hangsúlyosan jelentkezett például a szubjektív egészségi állapotuk feltárásánál, hasonlóan más kutatók megállapításaival (Susánszky 2002).

Jelenlegi egyedülléte tehát nem okozott benne elszigeteltség-érzést, elhagyatottságot, magányt: már habituálódott a helyzethez. A magány – társas magány formájában – inkább a korábbi életszakaszára volt jellemző, pedig akkor férjnél volt, de az igényéhez képest mégsem töltöttek együtt elég időt.

Norbert Elias magányfelfogását is kitűnően illusztrálják Natália szavai, mert Elias (2000) szerint akkor tekinthető valaki magányosnak, ha az érzelmi alapú kapcsolataiban hiányérzete van, és ez akár olyankor is bekövetkezhet, ha egyébként vannak körülötte emberek, de azok nem jelentenek számára semmit.

Magánnyal szembeni megküzdési stratégiák

A magányérzet rontja a pszichológiai jól-létet, az életminőséget. A magányérzet együtt járhat egyfajta megélt bizonytalansággal és kudarcélménnyel; sérülékenység-érzettel; frusztrációval és szorongással; elhagyatottság-érzetettel, az érzelmi támogatásigény és a valakihez-valamihez tartozás igényének kielégületlenségével; valamint az identitás ápolásának-megerősítésének nehézségeivel. Ezeket a kellemetlen és súlyosabb esetben destruktív erejű érzéseket, tapasztalatokat ezért a kutatás résztvevői igyekeznek megelőzni, elkerülni vagy csökkenteni – magánykerülő megküzdési stratégiákat alkalmazni.

A megküzdés (*coping*) tulajdonképpen az a stresszt csökkentő vagy megelőző válaszreakció, amely lehet kognitív, pszichológiai vagy magatartási minta, azaz nem feltétlenül a cselekvés szintjén jelenik meg, és nem feltétlenül egy tudatos stratégia része (Susánszky és Szántó 2003; Thoits 1995).

A kutatás során beazonosított magánykerülő megküzdési stratégiák három fő csoportba sorolhatóak: társas interakciókra irányuló, nem-személlyel való interakciókra irányuló, és kifinomultabb, befelé megélt magánykerülő megküzdési stratégiák. Ezek egy részét már a gyakorlatban is alkalmazzák, egy másik része csak gondolatkísérlet szintjén létezik vagy létezett.

Elsőként a magány oldásának lehetőségét a személyközi interakciók keretei között elképzelő stratégiákat mutatom be.

A kutatás résztvevőinek egy része a magányát idősek klubjába járással vagy idősek otthonába költözéssel oldotta volna. Volt, aki már jó ideje tervezte, hogy kilépjen az önjellemzése szerinti „remete” életmódból, és felkeressen egy klubot, de olyan résztvevője is volt a kutatásnak, aki már az interjú idején is aktívan klubba járó volt.

István (78) annak kapcsán hozta ezt szóba, hogy mennyire eltért a még a fiatalabb korában elképzelt időskora a most ténylegesen megélttől. A legfontosabb eltérést éppen az jelentette, hogy egyedül maradt – elvált – idős korára.

> **István**: Hát erre nem gondoltam, hogy teljesen egyedül fogok élni. Hogy elválok, meg mittudomén, magányos életet élek. Már úgy értem, hogy egyedül élek.
>
> ***Int.:*** *A kettő nem ugyanaz?*
>
> **István**: Hááát, a kettő... Lényegébe’ van azért különbség, mert feltalálom magam, és ismerősök vannak lényegébe’. Úgy érzem, hogy nem vagyok annyira magányos. Úgy érzem, hogy feltalálom magam, mert elmegyek az idősek klubjába, beszélgetünk, ez-az.

Istvánnak van azért egy kismértékű magányérzete, mint mondja, úgy érzi, hogy „nem annyira” magányos. Kudarcként éli meg, hogy idős korára egyedül maradt, és egyfajta kapcsolat-deficitje van az igényéhez képest, de amennyire tudja, próbálja azt csökkenteni közösségbe járással, ahová egy azóta már elhunyt barátja vitte el először néhány éve.

Az idősek otthonába költözéssel járó radikális életforma váltáshoz nyomós indíték kell, ezért általában valamilyen kényszerhelyzet megoldásaként merül fel opcióként, és ez a kutatás résztvevőinél az egészségi állapotban bekövetkező kedvezőtlen fordulatot jelentette általában, emiatt néhányan már készültek is a

beköltözésre. De voltak olyan résztvevők is a kutatásban, akiknél a magányérzetük oldásának megküzdési stratégiájaként merült fel az idősek otthonába költözés, de ők ezeket a gondolatokat végül hosszabb-rövidebb mérlegelés után elvetették, és az interjú időpontjában már nem számoltak reális alternatívaként ezzel a lehetőséggel. Arra a következtetésre jutottak, hogy ez mégsem jó eszköze a magányoldásnak, mert ott az emberi kapcsolatok alakulása véleményük szerint nem megfelelő.

Zsófia (78) is egy gondolatkísérlet szintjén számolt az idősek otthonába költözéssel még korábban, de eljutott hozzá egy volt munkatársának üzenete az otthonból, és részben ennek hatására tett végül le a költözésről.

> **Zsófia**: Na, ott van egy ilyen idősek otthona, ő már régen ott van. És nála kint volt egy volt kollegája, nekem is volt kollegám. És akkor az eljött és azt mondta, hogy az Aranka azt üzente, hogy: „Ez nem neked való hely." Ő már régen ott van. „Kihalt az egész családom, de hibát követtem el, hogy feladtam a lakásomat és idejöttem, bár nagyon jó helyem van. Nagyon jó a vezetés, jó az ellátás, minden nagyon jó. De ha Pesten maradok és kinézek az ablakon, akkor látom, hogy az emberek mennek az utcán. Itt kinézek az ablakon, egy gyönyörű park van, de sehol egy élőlény. És az én öreg barátaim is kipusztulóban vannak, és ma már nincsenek ezrei arra, hogy kijöjjenek Érdre taxival és hazamenjenek. Tehát pont úgy egyedül maradtam, ahogy otthon maradhattam volna, és tudjál róla, hogy az öregek pont úgy egyedül maradnak itt is, mint máshol."

Zsófia egyetértőleg idézte fel a volt kollégája üzenetét. Leszűrhette belőle, hogy az intézménybe költözés kiszakította és elszigetelte Arankát abból a fizikai és főleg szociális térből, amelyben élt. Szintén idősödő, nehezen mobilizálható és számszerűen is fogyó ismerősi körével megnehezült a kapcsolattartása. Ebből az interjúrészletből az is kiderül, hogy a passzív szemlélődő részvétel is hatékony lehet a magány oldásában a megfigyelt közösséghez tartozás szubjektív érzetén keresztül, és ez a megküzdési stratégia még a későbbiekben szerepelni fog a tanulmányban.

Az újonnan alakított személyes interakciókon keresztüli magányoldási stratégiaként felmerült még az élettársi, vagy egyéb romantikus-érzelmi alapú partnerkapcsolatok alakítása, amely az idősek otthonába költözéshez hasonlóan szintén alapvető életformaváltást jelent.

Az élettársi kapcsolatok keresése inkább a férfiakhoz köthető a mintában, valószínűleg azért, mert a társadalom uralkodó normái alapján jobban elfogadott az, ha a férfiak keresnek új társat ebben a korban (vagy nem sokkal korábban, úgy 70 éves kor körül), mint ha a nők teszik ugyanezt.[4]

Az élettársi kapcsolat formálásának igényéről, és nehézségeiről így számol be Lajos (85), akinek a megözvegyülése után volt már egy élettársa, aki az interjú időpontja előtt két évvel szintén elhunyt:

> ***Int***: *Mióta él egyedül?*
>
> **Lajos**: Két éve, mert a feleségem az meghalt '94-ben. Akkor összekerültem egy hölggyel, akit úgy ismertem *[korábbról]*, és az két éve, azzal együtt voltam hat vagy hét évig, és az most halt meg rákban két éve. Sajnos. Nem voltunk megesküdve. [...] Gondoltam, jó volna pár nővel összejönni, megismerkedni, de hát már nem találok köztük olyat, aki énnekem megfelelne külsőleg is, aki fiatalabb, annak meg már én nem kellenék, tehát nem is próbálkoztam. Csak úgy az ember ül a villamoson, és nézi, hogy fölszállnak emberek. Az ember igencsak megnézi a hölgyeket, de hát aki korban annyi idős lenne, azok már olyanok, hogy már nagyon elöregedtek, sajnos, ugye, a fiatalabbaknak meg már mások kellenek.

4 Eszünkbe juthat az is, hogy makroszinten az adott korosztályban már egyértelmű a nők erős számbeli túlsúlya, azaz ők eleve kevésbé találnának partnert maguknak, de a tanulmány elméleti keretének megfelelően inkább a normák felől közelítem meg a kérdést.

Lajos úgy érzi, hogy nemigen talál már magának párt, a korban hozzá illőket ő zárja ki, a nála jóval fiatalabbak – azaz a számára esztétikailag még elfogadhatók – pedig már túl fiatalok és azok inkább korban hozzájuk közelebb állót keresnek maguknak.[5]

Az élettársi és egyéb partnerkapcsolatok létesítésének motivációi közül a magány leküzdésének vágya az egyik legerősebb (az érzelmi támogatás és a valakihez tartozás igényeinek kielégítésére irányuló motivációkkal). Beazonosítható még a társkeresés motivációi között az, hogy a jövőben szükség esetén egymást tudják majd gondozni, ápolni, valamint a háztartás-fenntartási (gazdasági) közösség létrehozása is.

Tamás (79) már a felesége halála után új társat keresett magának, akivel azóta már szakítottak is, de most már hat éve van egy újabb barátnője.

> **Tamás**: Nem akartam egyedül maradni. [...] Most is van egy barátnőm. Nem itt lakik, eljön hozzám 3-4 napig, én meg hozzá. Őneki is nagyon szép lakása van. Idejön hozzám, megfőz, most is bent van a főtt ételem, amit tegnap készített. 6 éve ismerem. [...] A barátnőmmel telefonkapcsolatban vagyunk, egyik nap én hívom, másik nap ő hív. Megkérdez, van-e valami probléma, mikor fog jönni, vagy engem hív hozzá, oda elmegyek.
>
> ***Int.:*** *Ő mennyi idős?*
>
> **Tamás**: 65 éves.
>
> ***Int.:*** *És jó erőben van?*
>
> **Tamás**: Igen, jó. Az ablakokat lemossa, segít mindenben, főzésben, vásárlásban.
>
> ***Int.:*** *Amikor egyedül élt, akkor saját magát látta el?*
>
> **Tamás**: Igen. Takarítottam, mostam. Egyedül elláttam magam, főztem is. Nem tehetetlenkedtem, csak hiányzott valaki akivel beszéljek.
>
> ***Int.:*** *Ön egyébként hogy látja, van különbség ahogy a nők és a férfiak élnek egyedül, az egyedül élő idősek között?*
>
> **Tamás**: Nem tudom megmondani, mert nekem olyan kapcsolatom nincsen. Mikor fölvettem vele a kapcsolatot, nem is tudom hány éve volt özvegy akkor. Őneki is hiányzott.
>
> ***Int.:*** *Úgy látja, hogy a férfiak nehezebben tudnak egyedül élni?*
>
> **Tamás**: Biztos. Tehetetlenek. Nem megy úgy neki a főzés, nem megy úgy neki a takarítás. Ilyen szempontból a nők könnyebben vannak. A dolog másik része, általában a nyugdíj kevesebb, nehezebben élnek meg a nők anyagilag. Én legalábbis így látom.

Tamás számára a társ keresésében valaha az elsődleges ok a magány elleni küzdelem volt. De ma, amikor az egészségi állapota nem olyan már, mint akár csak hat évvel korábban is volt, a partner segítségnyújtó szerepe is fontossá vált. Az interjú egy másik részében pedig ezt a hölgyet nevezte meg arra a kérdésre válaszolva, hogy kire tudna számítani ha tovább romlana az állapota, és segítő / ápoló személy támogatására lenne szorulva.[6]

---

[5] Lajos szavai szinte egy az egyben illusztrálják azt, amit Susan Sontag (2004) az idősödés kettős mércéjeként (*double standard of aging*) jellemzett. Eszerint egy idősödő nő szépségét és vonzerejét a természetes, korral járó változások legyőzése, lassítása, azaz a fiatalság megőrzése adja, és e nélkül egy idősebb nő szexuálisan már „definíciószerűen" is taszító, ugyanakkor a férfiakkal szemben a társadalom sokkal megengedőbb.

[6] A kutatás öt, élettársi vagy egyéb romantikus jelegű kapcsolatot kialakító résztvevője közül csak egyikük rendelkezett kiterjedt és élő családi kapcsolatrendszerrel, a többi négynek „összesen" volt egyetlen unokája, és ő is vidéken élt. Ez egyrészt önmagában ösztönözte őket az ilyen jellegű kapcsolatok kialakítására (a lelki és az instrumentális támogató kapcsolatok deficitje miatt), másrészt talán könnyebbé is tette a megvalósítását, mert az nem volt konfliktusforrás a családban – az új partnert kereső idős személy és a gyermekei között –, mint ahogy arra Somlai Péter (2002) talált példákat a kutatásaiban. Az egyetlen kivételt képező esetben pedig éppen az egyik idős személy lánya ajánlotta a szomszédjában élő, és magányról panaszkodó özvegyasszonynak, hogy találkozzon az özvegy édesapjával, akivel egyébként ismerték egymást távolabbról. Eltelt egy év is, mire felhívta, de négyéves kapcsolat lett belőle, amelynek az asszony közlekedési balesetben elszenvedett halála vetett véget az interjú előtt néhány évvel.

Rowles és munkatársai (2003) szerint egyébként jellemző, hogy külön háztartásban élnek az élettársak idősebb korban – és ez nem csak az imént idézett Tamásra volt jellemző e kutatás résztvevői közül sem. Szerintük ez részben azért tipikus, mert a saját otthonukhoz való kötődést nem írja felül feltétlenül az egymáshoz való kötődés, és a felek tartanak attól a konfliktusforrástól, amit a másik szokásai a térhasználatban magukban hordoznak. Lefordítva e tanulmány problémafelvetésére: formálisan továbbra is egyedül élnek, de ez leginkább a „külön háztartás vezetése" értelemben találó.

A társas érintkezések szintjének növelésére azonban sajátos módon nem csak a más személyekkel való kapcsolatépítés alkalmas. Kedély- és egyéb betegségek gyógyítására, tünetek enyhítésére Magyarországon is terjednek a különböző állatterápiás eljárások, amelyekben kutyával, lóval és egyéb állatokkal való találkozásokon keresztül javítanak a betegek állapotán, korosztályoktól függetlenül. A házikedvencek pozitív szerepe az idősek társas részvételében, általában a szubjektív pszichológiai jól-létük javításában, ismert jelenség: az állatok érzelmi kötődést és életcélt adhatnak az időseknek.

Peplau és Perlman (1978) helyettesítőnek (*surrogate*) nevezi azokat a kapcsolatokat, amelyek nem egy másik emberhez kétirányú – oda-vissza – módon kapcsolódnak, de ettől függetlenül a társas kötődés érzetét nyújtják, és ennek az egyik formája a háziállatokkal való törődés, a velük való kapcsolat. Kutatások szerint a háziállattal rendelkező egyedül élő idősek alacsonyabb szintű magányról számolnak be, mint akiknek nincs háziállatuk (Goldmeier 1986). A háziállatok fontossága és szerepe az idősek pszichológiai jól-létében az interjúkban is felbukkant. A mintában elsősorban a nőkre jellemző, hogy háziállattal, növényekkel veszik körbe magukat, amiket aztán bizonyos fokig megszemélyesítenek, és ezáltal a családjuk részének illetve társnak tekintik őket. A házikedvencek többféleképpen is segítenek a magány oldásában, nem csak közvetlenül a jelenlétükkel. Érzelmi támogatást tudnak nyújtani depresszió vagy lelki trauma esetén; unaloműző elfoglaltságot, értelmes programot jelent a velük való foglalatoskodás[7]; közvetve pedig apropót jelenthetnek a többi gazdival, állatszerető emberrel való ismerkedésre.

Etelka (85) részben azért nem költözött be egyelőre idősek otthonába – pedig erős az elhatározása, melyet a rossz általános egészségi állapota és a felügyeletének-gondozásának megoldhatatlansága miatt volt kénytelen meghozni –, mert nem tudna mit kezdeni a macskájával, azt oda nem vihetné magával. Drámai fordulatot vesz az alábbiakban elmesélt története, amikor arról kezd el beszélni, hogy nem sokkal korábban elindította a macska végső elaltatásának procedúráját.

> **Etelka**: Mert az a helyzet, hogy haza kell jönnöm a családom, a macskám miatt. Becsalom őt, előcsalom, jó?
>
> ***Int.:*** *Jó. Hány éves a cica?*
>
> **Etelka**: A cica öreg már. Öregek vagyunk. 12 éves. Ezt én úgy befogadtam. Én Pesten nem nevelnék. Befogadtam, aztán sajnos, lefoglalja az időmet.
>
> ***Int.:*** *Sajnos?*
>
> **Etelka**: Annyiból sajnos, mert szegény fejét nem tudom *[hova rakni]*, és van úgy, hogy kórházba kell menni. Meg már bementem volna ilyen nyugdíjas házba, de hallottam, állatot nem fogadnak be. Viszont van egy ismerősöm egy állatkórházban, és akkor neki szóltam a múltkor, mert mondta nekem egy volt kolléganőm, hogy nehogy odaadjam másnak, ha súlyosabb beteg leszek, hanem inkább adassak injekciót *[altattassa el]*. És nagyon rosszul voltam, mikor a trolival történt velem ez a baleset, és telefonáltam neki, hogy szeretném, hogy, hát szóval úgy hogy őneki... *[adjanak injekciót]*. És mondta, hogy küld érte majd valakit, aztán ahogy feküdtem és a macska odajött, és még soha nem csinálta, mert ez fiúmacska, mert a másikfajta az hízelgősebb, ez olyan rátarti, és életében először ő vigasztalt meg. Mert sírtam, mikor ugye letelefonáltam, és akkor visszamondtam, hogy ne vigyék el. És hát nem tudok tőle megválni

[7] Az állatok szerepére az egyén szociabilitásának kielégítésében már Durkheim is felfigyelt, bár a gondolatai ma már meghaladottak. Szerinte a nők – az özvegyasszonyok – azért bírják jobban az egyedüllétet, mert fejletlenebb affektív képességekkel és a férfiakénál kisebb társadalmiság-igénnyel bírnak, amit aztán könnyű is kielégíteniük: „Az aggszűz néhány ájtatos cselekedettel, néhány állat gondozásával már ki is tölti az életét" (Durkheim 1982:203).

egyszerűen. Mindegy, hát nem kell magyarázni, én is tudom, hogy egy állat ugye, az eszemmel tudom, de...

Int.: *Kötődik hozzá.*

Etelka: Igen, igen.

A macskát a „családjának" nevezi, megszemélyesíti a házikedvencet. „Ő" nyújt Etelkának érzelmi támogatást, és a macska egyfajta sorsközösségben is van vele: „A cica öreg már. Öregek vagyunk." Még egy önkormányzat által küldött gondozónővel is vállalta a macska miatt a konfliktust korábban, aki mindenáron rá akarta venni, hogy szabaduljon meg a macskától, mert nem szerette a háziállatokat.

Krisztina (78) kényszerből, asztmája miatt volt kénytelen hátrahagyni azt az utóbbi időben megnövekedett autóforgalmú területet, ahol egész életében élt. Egy újonnan épített kertes házas övezetbe költözött, ahol elég visszahúzódóak az emberek, és ez a ridegség, a lakótársak egymástól való elzárkózása zavarja. Neki a szomszédságban a társakat lényegében majdnem csak az állatai és a növényei jelentik, amiket meg is személyesít:

Krisztina: Illatos úton szörnyű állapotok vannak, mert mikor elpusztult két kis tacskóm, akkor odamentem, hogy esetleg onnan veszek ki egy kutyát, mert kutya nélkül drágám, lehet élni, de nem érdemes. Na most a kutya nagyon oldja a magányomat, el vagyok velük foglalva, vásárolnom kell nekik, főznöm kell nekik, játszani kell, sétálni kell, illetve a kutyák visznek engem sétálni. És azt hiszem, hogy ennek köszönhetem azért, hogy a koromhoz képest aránylag...

Int.: *Igen mondhatom is, így talán a magnó előtt is, hogy nem néz ki annyinak egyáltalán.*

Krisztina: Az igazság az, hogy ha az ember nem hagyja el magát, és nem merül búbánatba, nem sajnálja önmagát, hanem igyekszik tevékenykedni: kertészkedem. [...] Nagyon szép, rendezett kertem van. A tujákat mind én ültettem, gyönyörű szépek, 6 év alatt csodálatos sudár, gyönyörű fenyőim vannak. Úgy ápolom őket, és a növénynek lelke van. Minden reggel, mikor lemegyek, akkor végigmegyek és minden fenyőmet – ne nevessen – megszólítom és megpuszilom.

Elég zárkózottak a környéken az emberek, de a kutyasétáltatás jó alkalmat nyújtott Krisztinának arra is, hogy megismerkedjen, és szorosabb kapcsolatot építsen ki egy másik kutyasétáltatóval. Formálódó és új még a kapcsolat, ezért nem is tudja őt következetesen „jó ismerősnek" vagy „barátnőnek" kategorizálni a következő két interjúrészletben:

Krisztina: Most találtam egy nagyon kedves kis hölgyre, aki ugyan 10 évvel fiatalabb nálam, Magdikának hívják, és úgy nézem, hogy benne megtaláltam egy nagyon jó kis, hát nem is barátnőt, de egy jó kis ismerőst, és most úgy néz ki, hogy kaptunk a Széchenyibe jegyet, és oda fogunk járni együtt úszni.

A kapcsolatuk tehát már túlmutat a közös kutyasétáltatásokon, és ezt az interjú egy másik pontján elmesélt története is demonstrálja:

Krisztina: Na hát a kutyámon keresztül van, azért találtam egy barátnőt, aki szintén ilyen kutyaszerető, mint én, annak 5 kutyája van, és ennek kapcsán összebarátkoztunk. Ez az egy van, akire esetleg számíthatok, ha el kell utaznom, vagy hirtelen kórházba kerülök, esetleg a kutyáimra majd ő fog vigyázni. Hála érte a sorsnak.

Krisztina a három saját kutyája mellé befogadott negyedik kóbor kutya kapcsán azt mondta, hogy négy kutyát már nem képes hosszabb távon eltartani, sőt, az „nem is ildomos". Eszerint ő figyelemmel van a környezetére, az nem világos, hogy ez az érzékenység hogyan alakult ki nála, de volt olyan résztvevője a kutatásnak, aki azért szakított meg az egyik szintén egyedül élő idős szomszédasszonyával minden kapcsolatot (már

köszönőviszonyban sincsenek, és mások szemében is közellenség lett a szomszédasszony), mert az etetéssel rengeteg galambot szoktatott a lakóház belső udvarára, és a galambok nagy piszkot okoznak.

Az eddig tárgyalt megküzdési stratégiák mellett olyan sajátos magánykerülő stratégiákat is be lehetett azonosítani az interjúkban, amelyekre egyfajta kifinomultság és elvontabb jelentés a jellemző. Ezekben az esetekben sokszor csak érzésekről, gondolatokról; befelé irányuló, szimbolikus tevékenységekről van szó, és általában nem az ezeket kísérő, a külső szemlélő számára látható tevékenységeken van a hangsúly. A társas és közösségi részvétel megnyilvánulásai itt kevésbé direktek és kifejezettek, kevésbé irányulnak például a személyközi kommunikációra, interakcióra, a társason túl a fizikai izoláció elkerülésére.

Az interjúk készítése és elemzése során az egyik legérdekesebb eredmény a magány egy sajátos jelentésárnyalatának a felbukkanása volt: az otthoni szubjektív értelemmel bíró tevékenységekkel való elfoglaltság és az unalom dichotómiájának hatása a magányérzetre.

Azzal, hogy az otthonukban sok időt töltenek el egyedül, az a lehetőség is együtt jár, hogy esetleg unatkoznak, és – mintegy unalmukban – túlzott figyelmet fordítanak a saját életük feletti töprengésre, és így az egyedüllétükkel kapcsolatos negatív gondolatok eszkalálódhatnak. Kifejezetten a magány tárgyalása kapcsán mondták többen is, hogy ők akkor éreznék magukat magányosnak, ha semmilyen értelmes tevékenységet nem tudnának már végezni, és unatkoznának. Megküzdési módszereikben olyan tervszerűen, egyedül is végezhető, számukra értelemmel bíró tevékenységek foglalják le és terelik el a figyelmüket, amelyek a megnyilvánulási formáikban eléggé változatosak: bélyeggyűjtés, rejtvényfejtés, hírek követése, olvasás. Az eddig felsorolt, hobbi-jellegű tevékenységek mellett voltak, akik például kifejezetten különféle házimunkákkal vagy főzéssel foglalták el magukat. E jelenséghez nagyon hasonlót talált már a Peplau és Perlman (1978) szerzőpáros is. Szerintük az egyén úgy csökkenti a társas kapcsolatainak elvárt szintjét – amely a magányérzettel szembeni megküzdési stratégiák egy másik módszere –, hogy előnyben részesíti azokat a szituációkat és azokat a tevékenységeket, amelyekben egyedül is az örömét lelheti (Peplau és Perlman 1978). Összefoglalva az mondható el, hogy az egymástól nem mindig megkülönböztethető unalom-elkerülés és örömforrás-keresés motiválja az időseket ezekben az egyedül végezhető, számukra sajátos értelemmel bíró tevékenységekben[8].

Margit (81) kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezik, és úgy észleli, hogy integrált tagja a lakóközösségének (lakótelepi 10 emeletes panelházban lakik), és ez az egyik oka, hogy nem érzi magányosnak magát. A másik ok pedig az, hogy szubjektív értelemmel bíró tevékenységekkel foglalja el magát; számára a magány és az unalom, elfoglaltság témái között probléma nélküli a gondolati átjárás.

> **Margit**: Szegény férjem, mikor meghalt, ész nélkül voltam. [...] Beteg volt húsz évig de mégis rettenetesen hiányzik most a nyolcadik évben is, csak azt mondhatom.
>
> ***Int.:*** *Magányosnak érzi magát?*
>
> **Margit**: Nem. Mondom, annyi sok ismerősöm van, nem érzem magányosnak magam, csinálok programot.
>
> ***Int.:*** *Milyen programokat szokott csinálni?*
>
> **Margit**: Ha nem megyek sehova, akkor csak így itthon. Mosok, főzök, varrok. A saját ruhámat mind magam varrom. Nem unatkozom. Így nem is tudnék ülni *[tétlenül]*. Mondom, mindig le van foglalva az időm. Valamikor délben lefekszem, nem fekszem ott fél órát, negyed órát, eszembe jut: „Jaj, ezt meg kell csinálni!" Mert kicsit azért felejt az ember ebben a korban, de azért még beugrik, a felejtésemmel együtt még tudok létezni.

Az elfoglaltság keresése magánykerülő stratégia, és bár Margit a háztartás fenntartásához szükséges tevékenységeket említette (mosás, főzés, varrás), nem kizárólag csak fizikai tevékenységekkel lehet az unalmat elhessegetni. Krisztina (78) például az elméjén keresztül foglalja el magát ahhoz, hogy ne érezze magát elszigetelve, magányosnak.

[8] Az unalomkerülő és örömforrás-kereső tevékenységek erősen áthallásosak a fájdalomkerüléssel és a hedonizmussal.

Krisztina: Áldom a sorsot, azért, hogy ha egyedül is vagyok, nem érzem magamat elhagyatottnak. Elfoglalom magam, próbálom a gondolataimat. Sokat olvasok, keresztrejtvényt fejtek, próbálom az agyamat karbantartani, amennyire lehet. Talán ez egy jó tulajdonságom, hogy úgy mondjam – nevetni fog – elég jó társaság vagyok magamnak.

Klára (77) életének pedig a célok kijelölése, értelmes tevékenységek végzése ad értelmet: tudatosan vigyáz a lelki egészségére, hogy nehogy feleslegesnek érezze magát, az életét.

Klára: Rettenetesen vigyázok arra, hogy nehogy úgy keljek fel reggel, hogy: „Minek? Minek keltem föl, nincs semmi dolgom." Ettől irtóznék. Inkább a minden napi akármi. Irtóznék a gondolattól, hogy felkelek, és nem tudom, hogy minek. Csinálok magamnak, lehetőleg olyat, amihez kedvem van. Hát ebbe jön olyan is, amihez nincs. Hát istenem, mindig is volt.

Ezek közé a tevékenységek közé szinte bármi tartozhat („inkább a mindennapi akármi"), mert a lényeg az, hogy e tevékenységek végzése közben le tudja kötni magát gondolatban is (ez utóbbin van a hangsúly), de azért nem árt, ha örömét is leli benne.

Az unalomkerülő és örömforrás-kereső tevékenység magánykerülő stratégiája mellet olyan új típusú részvételi formákat is be lehetett azonosítani, amelyek egy elvontabb közösségi – társadalmi – részvételnek feleltethetők meg.

Az egyik ilyen például a citoyen attitűdből eredő társadalmi részvétel – melynek során egy nagyobb közösségbe tartozónak érzik magukat –, mely többekre is jellemző volt, többeket is foglalkoztattak a közügyek és a társadalmi problémák, például Istvánt (78) is.

Int.: *Mi kellene ahhoz, hogy az ember magányosnak érezze magát?*

István: Hát... Ugye, otthon marad, nem érdekli semmi, mittudomén könyveket vagy folyóiratokat olvasni. Nincs érdeklődési köre, mittudomén, a napi események és hogy az országban mi történik. Én szeretek ilyenekkel foglalkozni. Híradó, hírek, satöbbi. És akkor az ember valamennyire jól érzi magát, és ki tud kapcsolódni az egyhangú dolgokból.

István gondolatmenete szerint, ha nem foglalkozna a társadalmi (köz-)ügyekkel, akkor ezzel magát rekesztené ki a társadalomból, ebből a makroközösségből, és ezzel tulajdonképpen önmagát taszítaná magányosságba.

Itt kell megemlíteni a passzív szemlélődés fontosságát, amely a közösséghez való tartozás szubjektív érzetét képes erősíteni, ezzel is oldva a magányt. Aranka példáján keresztül már látható volt ennek a fontossága, ő arról beszélt korábban – egy közvetítőn keresztül –, hogy hiányolja ezt a lehetőséget az idősek otthonában, ahová beköltözött. A régi lakásából akár már az ablakon kinézve, az utca forgatagát passzívan szemlélve is oldható lett volna Aranka magányérzete, de az idősek otthonának steril, ingerszegény környezete csak ráerősített az ő magányérzetére.

Volt más is, aki ezt fontos, a közösségi részvételét segítő aktusként hivatkozott erre a tevékenységére. Ezeknek az ablakból felügyelt tereknek (*surveillance zone*) a jelentősége az idősek szimbolikus társas részvételében a társadalomkutatók számára ismert, de az idős személyre a környezete könnyen rásüti, hogy „csak" kíváncsiskodik (Rowles 1981).

Egy másik típusú magányoldási stratégia a nosztalgikus időutazás gondolatban azokba az időkbe, amikor még aktív és boldog társasági életet éltek. Lajosnak (85) például, aki gyakran érzi magát magányosnak, az segíti oldani a magányát, amikor felidézi a régi emlékeket, azokat az időket, amikor még a telekszomszédjaival együtt rendeztek bulikat, nótázásokat.

Lajos: Ez a gondolat foglalkoztat *[beköltözni egy idősek otthonába, elsősorban a felügyelet miatt, ennyi idősen bármikor történhet vele valami]*. Sokszor, mikor lefekszem, és mikor úgy nagyon egyedül érzem magam, de sokszor úgy vagyok, hogy félek ettől a változtatástól. Mert egyelőre még nem történt velem semmi, addig az ember megvan nyugodtan. Megszoktam így a magányt is. Eldúdolgatok magamban. Bekapcsolom az izét...

Int.: *Rádiót?*

Lajos: Nem a rádiót, hanglemezt fölteszek, és ott olyan számok vannak, amik az én kedvenc számaim. Mikor még fiatalember voltam, ezek voltak a slágerek, és mind azok a számok megvannak, és akkor azt elkezdem hallgatni. Úgyhogy én annyi slágert tudok, régi slágert, hogy akik kint voltak velem, én tanítottam meg őket. Én voltam a nótafa. Én tanítottam meg a jó táncdal számokra, ezeket a melankolikus számokat, meg minden. Sok nótát tudok. És szeretem is a nótákat. Ez a szerencsém.

„Megszokta a magányt", berendezkedett arra, hogy mégse érezze magát annyira magányosnak. Lajos egyre csökkenő elszántsággal ugyan, de gondolkodott egyéb aktív magánykerülő stratégiákon is (élettárs keresése, eljárás nyugdíjasklubba), de ezek mellett a nosztalgikus tevékenység, a számára kedves érzelmeinek és az emlékeiben idealizált múltjának az újraélése, a „dédelgetett én" megerősítése (Dúll 2003) az otthona falai között is egyértelműen ide sorolható. Az otthon mint környezet erre is lehetőséget ad idős korban, sőt, egy remeteszerű életmódot folytató ember számára csak ez a hely adja ezt a lehetőséget.

KONKLÚZIÓ

Az idézett kutatásnak csak azokat a vetületeit mutattam be az egyedüli életvitel kapcsán ebben a tanulmányban, amelyek közvetlenül a magányérzethez[9] kapcsolódtak.

Tágabb kontextusba helyezve a következtetéseket elmondható az, hogy az idősek társas és közösségi részvételében bekövetkező változások nem kizárólag a kortársak kihalásával (házastárs, rokonok, barátok stb.) vagy a saját egészségi állapotuk romlásával, esetleg egyéb okokkal összefüggésbe hozható módon csupán egy egyértelmű és folyamatos csökkenésként vagy elmagányosodásként írhatók le és foghatók fel. Ezen valóságos trendek és keretfeltételek mellett bizonyos minőségi változások is bekövetkeznek, melyek változatos manifesztációjú, új típusúnak vagy átalakulónak minősíthető részvételi formák. Ezekben az esetekben kevesebb „akció" de több gondolatban megélt, befelé irányuló kontempláló részvételi forma jellemzi az idősek életét.

Az egyén számára értelemmel bíró tevékenységek végzésének szerepe – az unaloműzés vagy az örömszerzés motivációjával – a magányérzet elkerülésében egy figyelemre méltó jelensége az egyedül élő idősek életvilágának. Az „értelemmel felruházás" szubjektív aktusa olyan hétköznapi és földhözragadt tevékenységekben is hozzáadott értelmet talál, mint a házimunka, mely a gondolatelterelő megküzdési stratégiák részeként akadályozza a magányérzet kialakulását vagy segíti annak elfojtását.

Ugyanakkor a kialakult magányérzet ellen vagy annak kialakulását megelőzendő direkt és valamennyire tartós – azaz egy adott személlyel ismétlődően megvalósuló – társas interakciókat kereső stratégiák nem mutatnak nagy változatosságot, erre szinte csak intézményi keretek vannak, a nyugdíjasklub és az idősek otthona, illetve kivételként élettársi kapcsolat létesítése.

Az idősek életébe – e kutatás adatfelvétele óta – egyre inkább beszivárgó internethasználat új lehetőségeket nyithat a magányoldásra, például a rokonok mellett a kortársakkal való kapcsolattartásra és új személyközi kapcsolatok kialakítására, vagy akár új elfoglaltságok keresésére (pl. videotelefon és azonnali üzenetküldő

[9] Az egyedüli életvitel szinte kizárólag kényszer eredménye, tipikusan megözvegyülés miatt jutottak ebbe a helyzetbe. De ennek az egyedüli életmódnak vannak a társas kötődésen és részvételen túli dimenziói is. Egy ilyen, nem a társas viszonyt érintő vetülete például az, hogy baj (pl. rosszullét, baleset) esetén nem lenne a háztartásban, aki segítséget tudna nyújtani, és egyedül élni ezért bizonyos kockázatvállalási kényszert is jelent. Más értelmezési keretben ugyanakkor az egyedüli, független életvitel megvalósítására való képesség büszkeség forrása és pozitív megerősítése az identitásnak önmagában is; de azt is biztosítja, hogy nem kell alkalmazkodni másokhoz, és otthon azt csinálnak, amit csak akarnak.

szoftverek használata (Széman 2012); kifejezetten az időseknek készülő honlapok; internetes fórumok használata; új médiumként információszerzési lehetőség stb.).

Lényeges potenciál rejlik az idősek önkéntes munkavégzésében is. Egyrészt gyakran olyan készségek, tapasztalatok és tudások birtokosai, amelyek hasznára válhatnak a közösségnek, másrészt a számukra magányoldó vagy a magány kialakulását megelőző tevékenységet és kapcsolatrendszer-integráltságot hozhatnak.

Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az eredmények egy olyan kutatás adatainak elemzéséből származnak, amelynek a fókuszában nem kifejezetten a magány állt, hanem egy holisztikusabb szemléletű szubjektív életminőség-vizsgálat volt (Kucsera 2008a). További célzott kutatásokra lenne szükség a magány problematikájának jobb megértéséhez, és esetleges közpolitikai vagy szakmódszertani intervenciók megalapozásához.

Szükséges továbbá a tudományos közvélemény árnyaltabb gondolkodása és pontosabb fogalomhasználata, az egyedül élők és magányosak implikált jelentéseinek tudatos szétválasztásával.

HIVATKOZÁSOK

Albert F. és Dávid B. (2007). *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Budapest: Századvég.

Castel, R. (1993). A nélkülözéstől a kivetettségig - a "kiilleszkedés" pokoljárása. *Esély.* 4:3. 3-23. p.

Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory. A practical guide through qualitative analysis*. London: Sage Publications.

Dúll A. (2003). *A tárgyi környezet pszichológiája – A pszichológia új tárgya.* In: Kapitány Á. és Kapitány G. (szerk.) *Tárgyak és társadalom II. Kapcsolatok: a tér, a tárgy és a képi kultúra összefüggései*. Budapest: Magyar Iparművészeti Egyetem. 6-31. p.

Durkheim, E. (1982). *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Elias, N. (2000). *A haldoklók magányossága*. Budapest: Helikon.

Forgács J. (1997). *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest: Kairosz.

Giczi J. (2008). *A szubjektív jólét időskorban.* In: Grábics Á. (szerk.) *Aktív időskor*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal – Szociális és Munkaügyi Minisztérium. 99-112. p.

Goldmeier, J. (1986). Pets or people: Another research note. *The Gerontologist.* 26:2. 203-206. p.

Iván L. (2002). Az öregedés aktuális kérdései. *Magyar Tudomány.* XLVIII:4. 412-418. p.

KSH. (2004). *Népszámlálás 2001. 20. Az időskorúak életkörülményei*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Kucsera Cs. (2008a). *Egyedülálló, idős budapestiek szubjektív életminősége.* PhD disszertáció [kézirat]. Budapest: ELTE TáTK, Szociológia Doktori Iskola.

Kucsera Cs. (2008b). Megalapozott elmélet: egy módszertan fejlődéstörténete. *Szociológiai Szemle.* 18:3. 92-108. p.

Lakatos M. (2000). *A családi kapcsolatok és a fizikai aktivitás szerepe az időskorúak életében.* In: Szűcs Z. (szerk.) *Az időskorúak helyzete a kilencvenes években Magyarországon.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. 67-82. p.

Magyar értelmező kéziszótár. (2004). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet.

Peplau, L.A. and Perlman, D. (1978). *Blueprint for a social psychological theory of loneliness.* In: Cook, M. and Wilson, G.D. (eds.) *Love and attraction.* Oxford: Pergamon. 101-110. p.

Rowles, G.D. (1981). The surveillance zone as meaningful space for the aged. *The Gerontologist.* 21:3. 304-311. p.

Rowles, G.D., Oswald, F. and Hunter, E. G. (2003). Interior living environment in old age. *Annual Review of Gerontology and Geriatrics.* 23. 167-194. p.

Somlai P. (2002). *A családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon.* In: *Húsz év*. Budapest: Új Mandátum. 9-34. p.

Sontag, S. (2004). *The double standard of aging.* In: Blaikie, A., Hepworth, M., Holmes, M., Howson, A., Inglis, D. and Sartain, S. (eds.) *The body: Critical concepts in sociology*. Vol. IV: Living and dying bodies. London: Routledge. 370-388. p.

Susánszky É. (2002). *A betegviselkedés.* In: Szántó Z. és Susánszky É. (szerk.) *Orvosi szociológia.* Budapest: Semmelweis. 113-125. p.

Susánszky É. és Szántó Zs. (2003). Szociokulturális környezet, megküzdési stratégiák, életminőség. *Szociológiai Szemle.* 13:2. 84-102. p.

Széman Zs. (2012). *SKYPE az idősgondozásban: egy intervenciós kutatás tapasztalatai.* [Kézirat, megjelenésre elfogadva az *Esély*ben, várható megjelenés: 2012/1.]

Thoits, P.A. (1995). Stress, coping, and social support processes: Where are we? What next? *Journal of Health and Social Behavior.* 35. (Extra Issue: Forty Years of Medical Sociology: The State of the Art and Directions for the Future). 53-79. p.

Utasi Á. (2002). *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás*. Budapest: Új Mandátum.

P.TÓTH TAMÁS

HIV-POZITÍV ÖNMEGHATÁROZÁSI STRATÉGIÁK

BEVEZETÉS

Számos tanulmány mutatott már rá arra, hogy az AIDS a közgondolkodásban a homoszexuálisok betegségeként jelenik meg, egy olyan betegségként, ami a heteroszexuálisokat csak abban az esetben veszélyezteti, ha „átterjed" rájuk (ld. pl. Herek 1990, Takács 2004). Az AIDS és a homoszexualitás egymáshoz tartozó fogalmakként jelennek meg, s e látszatkorreláció eredményeképp a homoszexuálisok, mint egységes „rizikócsoport" értelmeződnek; mintha a promiszkuitás nem egyénspecifikus, hanem homoszexualitás-specifikus jelenség volna, s így ők nagyobb eséllyel fertőződnének meg az AIDS vírusával. Ennek következtében a valós magatartás helyett gyakran a (vélt) homoszexuális csoporttagság válhat elsődlegessé az ítéletalkotásban (Takács 2004:109, 221).

Jelen tanulmány célja, hogy 27 HIV-pozitív férfival készült mélyinterjút értelmezve, a narratív elemzés módszereivel fedjen fel olyan mintázatokat, amelyek segítenek megérteni a kérdezettek önmeghatározási stratégiáit, annak érdekében, hogy hatékony(abb) HIV-prevenciós eljárások váljanak kidolgozhatóvá a jövőben.

Ahhoz, hogy interjúalanyaink identitásáról beszélhessünk, elengedhetetlen, hogy a HIV-pozitív státusszal járó stigmatizációval is foglalkozzunk. A stigmatizáció fogalmát jelen tanulmányban a következőképp definiálom: a stigma nem kívánt (nem választott) különbözőség; stigmatizáló hitek személyek egy adott csoportjával szemben alakulnak ki, akik egy adott, meghatározható tulajdonság mentén társadalmi csoportot alkotnak. Amikor egy személy felismeri, hogy egy társadalmilag stigmatizált csoport tagja, akkor énképének jelentésteli és releváns részévé válnak a stigmatizációhoz kötődő hitek. Ennek folyományaként a stigmatizált személy internalizálja ezeket a negatív hiteket, és a stigma negatív én-koncepciókhoz és élettapasztalatokhoz vezethet (Goffman 1963, Link 1982, Link et al. 1987, Link et al. 1997, Fife – Wright 2000).

A HIV-stigma gyakran rárétegződik más meghatározott csoportokhoz – mint például homoszexuálisok, prostituáltak, droghasználók – köthető stigmákra. Ezek a stigmarétegek sajátos módon járulnak hozzá az AIDS-stigma elmélyüléséhez és kiterjesztéséhez/kiterjedéséhez: az említett csoportokat „rizikócsoportként" feltüntetve azt a hamis látszatot keltik, mintha a HIV-fertőzés kizárólag e csoportok problémája lenne, arra utalva, hogy a stigmatizáció nem (szexuális vagy egyéb) magatartásformákhoz, hanem csoporttagsághoz kötődik (Takács 2004, Herek 1990).

Példaként (s reflexióként) szolgálhat egyik interjúalanyunk következő megfogalmazása:

Nekem az a bajom ezzel az AIDS-szel kapcsolatban, mert mikor ezt az egészet bedobták a köztudatba, nagyon otromba módon tették. Ez csak a melegeket érinti, azon belül is csak a férfiakat. Teljesen negatívan állították be, morális kérdésként kezelték. Akkor ezt a korosztályomban senki sem vette komolyan vagy alig. Igazából azt hittem, hogy tiszták a partnereim és akkor nem is lehet semmi baj. (Egon 40)

E stigmatizáltság nyilvánul meg a HIV-pozitívokat érő diszkriminációban a munkahelyeken, lakhatásban, oktatásban és számos más intézményi területen. Egyik interjúalanyunk így számolt be az általa megtapasztalt munkahelyi diszkriminációról: *A horvát konzulátuson dolgoztam két napig, bepereltem őket, mert azért nem alkalmaztak, mert kiderült, hogy HIV-fertőzött vagyok.* (Sissi 41)

Az AIDS-stigma negatív hatással van mind a HIV-fertőzésnek kitett emberekre, mind az egész társadalomra. A stigma következtében fokozódik a témát övező hallgatás. A fertőzésnek kitett emberek is félnek elmenni HIV-

szűrésre, nem informálódnak a HIV-ről, ennek következtében nem ismerik meg a rizikó csökkentésének lehetőségeit. Az AIDS-stigma következtében sok ember eltávolítja magától a fertőzés lehetőségét, s nem vesz tudomást saját potenciálisan kockázatos magatartásáról sem. Ez a tagadás bármiféle prevenciós törekvés komoly akadályát jelenti. Annak érdekében, hogy visszaszoruljon a HIV-fertőzés terjedése, elengedhetetlen, hogy szembenézzünk az AIDS-stigmával és megértsük annak működését (Herek 1990).

A jelen tanulmányban elemzett interjúk az MSM (*men having sex with men*) populáció tagjaival, azaz férfiakkal szexelő férfiakkal készültek. Az MSM meghatározás a szexuális gyakorlatra utal, nem pedig az identitásválasztásra. Epidemológiai megközelítésben elterjedt gyakorlat, hogy az MSM kategóriát a homoszexalitással, illetve a melegidentitással azonosítják. Holott az MSM szexuális gyakorlat járhat biszexuális, vagy akár heteroszexuális identitással is[1], illetve, ahogy erre későbbi interjúrészleteink is utalnak, a szexuális gyakorlat megléte vagy hiánya nem befolyásolja, hogy valaki melegként azonosítja magát. Ahogy erre *Az LMBT*[2] *emberek társadalmi kirekesztettsége 2010* című, közösségi mintán alapuló kérdőíves felmérés eredményei is rámutattak,[3], a válaszadó férfiak 43%-a még soha nem volt HIV-szűrésen és csupán 14%-uk végeztet rendszeresen HIV-tesztet (Dombos et al. 2011).

Az MSM populáció egészségügyi igényeit Magyarországon nem veszik figyelembe, legalábbis az ezt célzó törekvések nem tekinthetőek eredményesnek. Az MSM populációnak szóló, biztonságos szexre irányuló kampányokat kizárólag LMBT civil szervezetek végzik. Ugyanakkor – mint erre egy 2008-as közösségi mintán alapuló kérdőíves felmérés rámutat –az 1122 LMBT válaszadó 28%-a szembesült diszkriminatív eljárással az egészségügyi ellátórendszerben. Ennek része például, hogy az önmagukat homoszexuálisnak valló egyénektől megtagadják a véradás lehetőségét, mivel a HIV-fertőzés szempontjából „rizikócsoportként" tartják őket számon (Takács et al. 2008).

Ugyanakkor Magyarországon az újonnan kiszűrt HIV-pozitív esetek száma évről-évre nő (OEK 2011): 2010-ben például az előző évhez képest 30%-kal növekedett az újonnan diagnosztizált esetek száma. Magyarország a statisztikai adatok tanúsága szerint a mérsékelten fertőzött országok közé tartozik, a szűrések száma azonban az Európai Unió országai között nálunk az ötödik legalacsonyabb. 2008-ban a lakosság 0,9%-a vett részt HIV-szűrésen (HIV/AIDS Surveillance 2009:60). A kiszűrt fertőzöttek mintegy felét későn, AIDS stádiumban diagnosztizálják. Ilyen esetekben magas, 35-40% a halálozás kockázata. 1986-tól 2011 harmadik negyedévéig (OEK 2011) 2075 HIV-fertőzöttet szűrtek ki, 648 AIDS stádiumú beteget vettek nyilvántartásba, közülük 324-en már meghaltak. A számokból nem látszik, hogy összesen hány beteg él az országban, mert a nem AIDS okozta halálozás, a migrációs adatok, valamint a kifejezetten HIV-szűrésre érkező turisták külön nem részei a nyilvántartásnak. Ma körülbelül 1400[4] HIV-fertőzött került az ellátórendszer látókörébe (OEK 2011). A valós esetek száma ennek 3-5-szöröse lehet.

Az egészségügyi ellátórendszer által számításba vett terjedési módok közül az intravénás droghasználat következtében fertőzöttek száma elhanyagolható, csupán 22 fő. Közülük is 20-an „importált", azaz külföldi esetek. Az összes fertőzött között a külhoniak aránya 20% (OEK 2011). A kiszűrt esetekre alapozva a 20-40 éves korosztály a leginkább veszélyeztetett: 2006 és 2011 közötti időszakban e korosztály alkotta a fertőzöttek háromnegyedét. A kiszűrt esetek legnagyobb része[5] a homoszexuális és biszexuális „rizikócsoportként" azonosított körből származik (OEK 2011, Jakab 2011).

Susan Sontag *Az AIDS és metaforái* (1988 [1990]) című esszéjében kifejti, hogy az AIDS mint halálos kór megjelenése miként „szabadította fel" a stigma alól azt a rákot, amely korábban már átvette a pestis helyét. Társadalmi szerepüket tekintve e kórok nem sokban különböznek, különböztek, csupán az újabb

[1] Jelenleg folyó vizsgálatunk – Budapesti Esély 2. nemzetközi HIV/AIDS prevenciós kutatás (*International Social Network2*) – kérdőíves felmérések alapján (eddig megközelítőleg 480 férfitől gyűjtöttünk adatokat) igazolja, hogy MSM szexuális gyakorlat esetén is változóak lehetnek az identitáskategóriák.
[2] Leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű.
[3] Elemszám: 2775.
[4] A regisztrált, azaz kiszűrt esetek száma.
[5] A 2011. december 1-jén közölt adatok szerint 2075 volt a regisztrált HIV-fertőzöttek száma, közülük 1577 esetben azonosították a „rizikócsoport" szerinti megoszlást. E 1577 fő közül 1138 került ki a „homo/ biszexuális rizikócsoportból" (OEK 2011:532).

megjelenésével a régebbi kór megbélyegzettsége átörökítődik az újabbra. A kórhoz kötődő stigmák kivetülnek annak hordozóira, s a „tiszták", a kórmentes társadalmi többség demonizálhatja őket; felruházhatja őket az összes olyan tulajdonsággal, mely biztosítja számkivetettségüket, megbélyegzettségüket. E demonizált betegségdiskurzus léte igazolja vissza a többség „tisztaságát", biztosítja az elkülönülés biztonságos(nak vélt) állapotát.

A közbeszédben és közvélekedésben – melyet a média által sugárzott kép is megerősít – legtöbb esetben az AIDS, mint beteg állapot és a HIV-pozitivitás, mint vírushordozó állapot nem válik külön. A HIV-pozitivitás és az AIDS egymás szinonimájaként jelennek meg. Ez a fogalmi összemosódás is elősegíti, hogy „betegségről" lévén szó – melyet ráadásul medikalizált (szaknyelvi) diskurzus övez – kialakuljon egy társadalmilag demonizált betegségdiskurzus, mely a stigmatizált csoport összes tagját igyekszik saját előítéletei mentén elbeszélni. E betegségdiskurzussal szemben a továbbiakban arra mutatok rá a narratív elemzés módszereivel, hogyan lehetséges kiszakítani a HIV tematikát ebből a prevenciós szempontból (is) kontraproduktív értelmezési keretből.

Társadalmi szempontból elsősorban azért van jelentősége a HIV-pozitívok megértésének, hogy elkerüljük a további fertőzéseket (vagy hogy csökkentsük azok számát). Amennyiben képesek vagyunk megérteni őket, fel tudjuk fejteni a mélyinterjúk (rejtett) rétegeit, és magyarázatokkal tudunk szolgálni arra, hogyan élnek meg életeseményeket, hogyan konstruálják meg énképeiket, s hogyan beszélik el önmagukat, azzal hozzájárulhatunk a róluk szóló beszédmód, és az őket elbeszélő társadalmi diskurzus megváltoztatásához.[6] Erre azért van szükség, mert így érthetőek meg azok a negatív hitek, amelyeket ez a társadalmi diskurzus táplál, s amelyeket maguk az interjúalanyaink is (részben) internalizáltak.

Ahhoz, hogy megérthessük miként konstruálják meg énképüket a HIV-pozitív interjúalanyaink, meg kell értenünk elbeszélt történeteiket, azaz az interjúkat. Mint arra számos tanulmány rámutat (pl. Ricoeur 1999, Pászka 2007), a megélt történetek nem moshatóak össze az elbeszélt történetekkel. Az elbeszélt történetek az egyes elbeszélő szubjektív szempontból megfogalmazott valóságtapasztalatai, azoknak az emlékezet, a felejtés, a szelekció (Iser 1997)[7] által átszűrt és újrafogalmazott verbális megjelenései. Épp ezért az interjúkat narratív elbeszélésekként értelmezem, azaz elbeszélt *szöveg*ként. Az elbeszélt történetek szövegként való értelmezésekor el kell fogadnunk azt az egyezményes alapot, hogy interjúalanyaink elbeszéléseiben megélt élettörténetüket rekonstruálják, verbalizálják, így ugyan elsődlegesen „csak" szövegekhez férünk hozzá – mégis kaphatunk valamiféle magyarázatot, támpontokat valós élethelyzeteik megértéséhez.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az interjúhelyzetet mint kontextust sem. Az interjúzás szituációjának kialakítása[8], az interjúalany HIV-pozitív egyénként való megszólaltatása az elbeszélő ént egy olyan szerepbe kényszeríti, ahonnan csak és kizárólag mint HIV-pozitív képes elbeszélni önmagát. Azaz: e kontextus egy olyan keretet nyújt, amelyben az elbeszélő én egy bizonyos *tulajdonsága* (jelen esetben HIV-pozitivitása) előtérbe kerülésével konstruálhatja meg önmagát. Így a kérdésfeltevés – és egyben a megértés lehetősége is – a szöveg odaértett tárgyára: tehát a HIV-pozitív egyénre, s nem a szöveg elbeszélőjének személyére irányul. Első olvasatra ez talán nem tűnik az értelmezés szempontjából jelentős különbségnek, azonban ahhoz, hogy az interjúszövegekben megkonstruálódó én-reprezentációk, identitások úgy váljanak megérthetővé, hogy e társadalmilag stigmatizált csoport tagjainak megértésében is segítségünkre legyenek, ezek az értelmezési keretek megkerülhetetlennek látszanak. Amennyiben nem törekszünk arra, hogy a szövegek mélyrétegeit – narratológiai, grammatikai, szemiotikai eszközökkel – feltárjuk, akkor könnyen olyan helyzetbe kerülhetünk, hogy „félre-előolvassuk"[9] e szövegeket, s értelmezésünk sokkal inkább rólunk fog szólni, előfeltevéseinkről, hiteinkről, semmint a megérteni kívánt szövegekről, ami alapján közelebb kerülhetünk a megérteni kívánt társadalmi jelenséghez. Így a továbbiakban a stigmatizációra mint társadalmi konstrukcióra; a diszkriminációs tapasztalatokra mint a stigmatizáció manifesztációjára; az interjúkra pedig mint az elbeszélő én által konstruált

[6] Ahogy erre már Foucault (1998) is rámutatott: nem a diskurzus*ban* folyik a harc, hanem a diskurzus*ért*. A vágy tárgya a diskurzus maga, mert a diskurzus birtoklása biztosítja az események értelmezési keretét.
[7] Iser (1997) a szelekciót nevezi meg a fikcionálás aktusaként.
[8] A szituáció kontextusaktivátorként működik. Azaz: az elbeszélés tárgyát meghatározza az interjúzó és interjúzott jelenléte, és az interjú *témája*.
[9] Stanley Fish kifejezésének nyomán.

szövegre, de egyben a valós, megélt élettörténet lenyomatára tekintek, melyeknek értelmezéséhez narratológiai eszközöket alkalmazok.[10]

Jelen tanulmányban 27 mélyinterjú elemzése alapján arra törekszem, hogy az én-elbeszélések három narratív szintjét különítsem el. Terjedelmi korlátok miatt most kizárólag e narratív rétegek feltárására van lehetőség, további elemzésre nem. Az első az elbeszélő én személyes tapasztalataiból építkező réteg. Ilyenkor az interjúalany leginkább egyes szám első személyben, érzelmileg telített módon fogalmaz, legtöbbször sztorit, élményt mesél el, mint a következő esetekben: *Már nem is tudom mióta nem aludtam ki magam.* (Gergő 46); *Nem is tudtam erről a betegségről sok mindent, ezért úgy megijedtem, hogy nekem nem lesz senkim.* (Alex 27)

A második a más érintettektől hallott, általában a más érintettekről szóló, HIV-pozitívok által elmesélt elbeszélés-réteg, mely megjelenhet többes szám első személyű megfogalmazásban, bár jellemző, hogy gyakran egyes vagy többes szám harmadik személyben, *elidegenítve* fogalmazódik meg a mondanivaló. Erre példák a következő megszólalások: *Ha egy pozitívval vagyok, és rendszeresen ellenőriztetjük magunkat, ugyan be-becsúszhat valami, de kicsi a valószínűsége, mert jobban figyelnek magukra a pozitív emberek. […] Nagyobb az esélye, hogy én összeszedjek tőlük valamit, mint tőlem kapjanak el bármit is, mert annyira nem vigyáznak. Pozitívoktól kevésbé kell félni azoknak, akik egészségesek.* (Miki H 42); *Szorong, fél, nincs senki, aki ezt feloldja, be van skatulyázva.* (Ödön 42)

A harmadik szövegréteg egy metaszövegből[11] építkezik: abból a társadalmi diskurzusból, ami a HIV-pozitívok*ról* szól. Ennek összetevői sokrétűek, tartalmazzák a tudományos szövegek elemeit (főként az orvosi, szociológiai, jogi és emberi jogi szaknyelvből merítve), valamint a „kívülállók" által megfogalmazott, stigmatizáló diskurzust. Legtöbb esetben általános alanyt használva fogalmazódnak meg, s különböző szófordulatokkal világlik ki „idegenségük" az interjúszövegekben.[12] A következő két idézetben megfigyelhető, hogy az interjúalanyok az orvosi nyelvből kölcsönözött, pontatlanul használt fogalmak használatában beszélnek magukról; szemantikailag fel is tűnik, mennyire nem szervesülnek egyes szövegelemek: *Most azért, hogy nehogy ilyen keresztfertőzés legyen [használunk óvszert a párommal]. Bár mind a kettőnknek jók a leletei, tehát gyakorlatilag egy szinten állnak a sejtszámok és a többi, és a többi, de ettől függetlenül odafigyelünk.* (Attila 35); *Ott vért vettek, másnapra megmondták a CD4 sejtszámom és a százalékot, ami akkor zavaró volt, mert olyan értékek voltak, hogy azzal akár negatív is lehettem volna.* (Etele 52)

Mint a fentiekben rámutattam, a narratív nézőpont – illetve a fokalizáció[13] – analízise és a grammatikai elemzés teszi lehetővé, hogy az én-elbeszélések narratív szintjeit elkülöníthessük (pl. Genette 1996).[14] Így az elemzés során kimutathatóvá válik, hogy a HIV-pozitív én-elbeszélések jelentős részben olyan elemekből épülnek fel, melyeket nem maguk az érintettek fogalmaztak meg, hanem a róluk szóló elbeszélésekből merítettek, s ez hatással van az identitásukra. Az én-elbeszélések rámutatnak arra is, hogy a feltett kérdésekhez képest hol vannak a válaszoló – önmeghatározásában fontosnak vélt – (p)referenciái. S bár a vizsgált interjúalanyok nem alkotnak a szó klasszikus értelmében vett közösséget, stigmatizációjuk mentén azonban kimutathatóak közös identitásképző elemek, így akár egyazon közösség tagjaiként is értelmezhetőek. Ez utóbbi állítást azonban csak

[10] Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az elbeszélt történetek olyan nyelvi, verbalizált történések, melyek nem csupán egy személyes percepció „termékei", hanem egyben társadalmi valóságot is konstruálnak.

[11] E réteget metaszövegként határozom meg, mivel e réteg nem légüres térben jött létre, hanem szövegek egymásra épüléséből, szövedékéből alakul ki: elemei *már* elbeszélt szövegek, illetve e szövegek*ről* szóló szövegek.

[12] E rétegek az interjúszövegekben nem-lineáris struktúrákként vannak jelen, melyet azonban az értelmezés során tudatosan rendezünk lineáris struktúrákba.

[13] A Mieke Bal (1999) által használt értelemben a fokalizáció hatóköre kiterjed a narratíva minden elemére. Az explicit szereplői fokalizáció mellett megkülönbözteti a külső fokalizációt, melynek ágense anonim marad, nem jelenik meg a narratív szövegben. A vizuális metafora kiterjesztése maga után vonja, hogy az elbeszélt eseményeket mindig látja, legalábbis láttatja valaki, még akkor is, ha magának a fokalizálónak a kilétét homály fedi.

[14] Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené, de elengedhetetlennek tartom, hogy a későbbiekben egy részletesebb elemzés keretében a genetti elmélet mentén feltárjuk az én-elbeszélések diegetikus szintjeit, valamint külön figyelmet fordítsunk az ellipszisekre.

akkor tudjuk alátámasztani, ha bizonyítást nyer, hogy az interjúszövegek kezelhetőek egységes szövegkorpuszként.[15]

Módszertan és minta

Tanulmányom alapjául 27 HIV-pozitív én-elbeszélés szolgál. Az interjúk felvétele Budapesten történt 2007 áprilisa és 2009 májusa között a *HIV Prevention within High-Risk Social Networks – International Social Network Study II*. kutatás keretében. A HIV-pozitív MSM (men having sex with men) alanyokkal elsősorban civil szervezetek és HIV-aktivisták segítségével vettük föl a kapcsolatot, majd hólabda módszerrel folytatódott a rekrutálás. Emellett online fórumokon és egy melegmagazinban is meghirdettük a kutatásban való részvétel lehetőségét.

A 27 résztvevő átlagéletkora 36 év, a legfiatalabb 22 éves volt, a legidősebb 52. Iskolázottságukat tekintve 17 résztvevőnek felsőfokú, 6-nak középfokú és 4-nek alapfokú végzettsége volt. 14 rendelkezett állással, 6 volt munkanélküli, 6 volt rokkantnyugdíjas a HIV státusza miatt, és egy fő volt diák. A minta összes férfi résztvevője melegként határozta meg magát, és közülük 16 számolt be róla, hogy egy másik férfival áll kapcsolatban. 9 esetben az interjúalanyok fő partnere (*main partner*) szintén HIV-pozitív volt. Az interjúk felvételének időpontjában a legtöbb résztvevő Budapesten élt, ahol a Magyarországon létező egyetlen HIV kezelésre szakosodott kórház található. A legtöbb résztvevő, ha nem élt eleve Budapesten, akkor HIV státusza miatt költözött a fővárosba, s csupán három volt közülük, aki még mindig vidéken élt. 11 férfi együtt élt azonos nemű partnerével, 9 egyedül egy háztartásban, 3 hajléktalanszállón, 2 a szüleivel, 1 résztvevő egy barátjával bérelt lakásban közösen, és 1 fő egy nővérszállón. Etnikai hátterüket tekintve egy fő határozta meg magát romaként, és ketten voltak külföldi állampolgárok, akik tartózkodási engedéllyel élnek Magyarországon. 21 résztvevő sohasem nősült meg, 1 házas volt, de külön élt a feleségétől, 5 elvált; a korábbi házasok közül háromnak volt gyermeke. HIV-pozitív státuszáról 1 hónapja tudott a legrövidebb ideje értesült és 17 éve a legrégebbi.

Minden interjú 90-120 perces volt. A félig strukturált mélyinterjúk elkészítéséhez egy nyitott kérdésekből álló kérdőívet használtunk, mely a következő fő témakörökre koncentrált: kapcsolati jellemzők, HIV-fertőzés percepciók, szexuális gyakorlat, társadalmi kapcsolatok sűrűsége és *social network* beágyazottság, intézményi támogatás, valamint stigmatizációs és diszkriminációs tapasztalatok. Minden résztvevő aláírt egy beleegyezési nyilatkozatot. Az interjúk minden résztvevővel egyenként készültek. Minden meginterjúvolt személy álnevet választott magának, amit a felhasználáskor a felvétel időpontjában érvényes életkorával együtt használok az azonosításra. Az interjúk azzal a megegyezéssel kerültek magnószalagra, hogy az átírás után megsemmisítjük a hangfelvételeket.

A felvett hanganyag szöveghűen le lett gépelve. A leírások a kutatás céljának megfelelően és az interjúk felvétele során meghatározott főbb témakörök szerinti kódkönyvbe kerültek. Minden adat a megfelelő főbb témakörök és altémák szerinti kódok szerint lett rendezve. A kvalitatív elemzés e kódkönyv tartalma alapján készült.

EREDMÉNYEK

Tehát azt veszem észre, hogy [egy ismerősöm] azért hárítja, mert még nem készült fel arra, hogy találkozzon velem, hogy szembe nézzen egy olyan emberrel, aki HIV-pozitív. Az emberek úgy hiszik, hogy akkor a homlokomra, a kabátomra, mindenhol már ki van írva, hogy HIV-pozitív és ezzel az emberrel nem lehet mozogni, nem lehet megjelenni. Volt egy vidéki meleg ismerősöm, aki annyira buta, hogy nem tudta, hogy a HIV-pozitívságot még nem kaphatja meg, hogy kommunikálok vele, vagy ránézek, vagy kézfogással. Hisztizett, hogy nem akar a közelembe kerülni, mert esetleg átugranak a vírusok a bőrömön keresztül. (Edömér 38)

[15] Szövegkorpuszként jelen tanulmányban az általam vizsgált 27 mélyinterjú szövegének összességét értem.

A fenti idézet rámutat arra, hogy a stigmatizált csoport tagja számára a stigma megtapasztalt valóság. A stigmától való félelem oly erős, hogy az is tart tőle, aki pusztán a stigmatizált környezetébe kerül: attól tart, hogy átragad rá. Az idézet második felében pedig láthatjuk, hogy az információk hiánya és a betegségtől való rettegés miként táplálja a tévhiteket. Erre további példa található a Gyurival (37) készült interjúban: *Vagy ha bementem nagyon ritkán a presszóba, elmosták húszszor a poharat, vagy régi poharat adtak, amit lehet, hogy utána dobtak el. Nagyon kikészültem idegileg.* (Gyuri 37)

A következő idézetben azt figyelhetjük meg, hogy a HIV-pozitív elbeszélő én miként emeli be én-elbeszélésébe, s miként internalizálja – bár reflektáltan – azokat az előítéleteket, melyek a HIV-pozitívokat övezik: *Én elég érdekesen gondolkoztam, és gondolkozom a mai napig a HIV-pozitív emberekről… Abszolút előítélet. Még csak sztereotípiának sem mondható. Az én elméletemben az lesz HIV-pozitív, aki megérdemli – aki össze-vissza kefél a sötétszobákban… holott tudom persze, hogy ez nem teljesen így van, mert bőven elég egyszer lefeküdni valakivel és el lehet kapni*. (Rudolf 29)

Az interjúalany által is említett betegség- és bűndiskurzusnak a létrejöttével kialakul egy elbeszélői horizont,[16] s az erre az axiómarendszerre épülő társadalmi narratíva (metaszöveg) határozza meg a kór hordozóiról szóló elbeszéléseket, ideértve saját én-elbeszéléseiket is. Az én-elbeszélésekben kirajzolódó és az azokból építkező identitásoknak szerves részét képezi a róluk szóló diskurzus (metaszöveg) elemeinek internalizálása. Interjúalanyainknál tetten érhető, amikor egyáltalán nem személyes tapasztalatok megélésére alapozva konstruálnak meg egy önmagukról szóló elbeszélést, hanem abból a metaszövegből építkeznek, amely a stigmatizált csoportról szól. S mivel önmagukat a stigmatizált csoport tagjaiként azonosítják, ezért e konszenzuálisnak tekinthető metaszövegben rejlő identitáselemeket beépítik saját identitásukba annak újrakonstruálásakor. Például Gergő (46) a barátai véleményére – és nem orvosi véleményre – alapozva mondja, hogy mennyi idő van még hátra az életéből:

Azt mondták a barátaim, hogy én 3 évre vagyok kalibrálva.

A következő idézetben megfigyelhetjük az önreflexiót, amivel az interjúalany a stigmát mint társadalmi konstrukciót azonosítja (vö. Herek 1990, Sontag 1990): *Megdöbbentő, ha azt mondom, hogy október óta 150-180 telefonszámot kitöröltem a telefonomból. Nem jelentkeznek az emberek. Nehezebb felvállalni nekik, hogy van egy HIV-pozitív ismerősük, mint nekem beletörődni abba, hogy HIV-pozitív vagyok. Úgy, hogy anno a leprás betegséggel egyenlő ez a HIV-pozitív státusz.* (Edömér 38)

Ahogy erre korábbi tanulmányok is rámutattak (pl. Carricaburu és Pierret 1995), a HIV-pozitív státusszal járó stigmatizáció miatt az interjúalanyok kénytelenek voltak újrakonstruálni identitásukat pozitív státusz ismertté válását követően. Ebből következően a személyes szintű én-elbeszélések nem választhatóak le a referenciacsoport történetének narratívájáról (sem). Azaz: az identitás újrakonstruálásakor felhasználnak olyan identitáselemeket, melyeket a többi HIV-pozitív én-elbeszéléseiben hallottak. Míg egyes esetekben a stigmatizáció szintjei elkülöníthetőnek tűnnek aszerint, hogy a melegként megélt társadalmi kirekesztésre rakódik rá további rétegként a HIV-pozitív státusszal járó stigma, addig általánosságban megállapítható, hogy az identitás újrakonstruálása folytán e két stigma szinte összeolvad – ahogy ezt Krisztián (37) is megtapasztalta: *Odamegyek, a főnővérrel kezdek kommunikálni, és azt mondta, ja, maga az az AIDS-es buzi, és, hogy miért nem a László kórházba megyek, és miért oda megyek vissza. Hát azért nem, mert visszarendelt a főorvos. És akkor mondja, hogy megmosakodtam, és tiszta vagyok? Tehát annyira... ő mintha nem lenne tisztában azzal, hogy terjed ez a betegség. És mondjuk, kikértem magamnak azt, hogy van éppen elég problémám azon kívül, hogy beteg vagyok, hogy még a földbe is beledöngöl.*

A következő idézetekben megfigyelhető azoknak az attitűd- és viselkedésformáknak a megjelenése, ami fent idézett „dupla" stigmától való félelem következményeként értelmezhető. Az egyik a még az LMBT közösségen belül is jellemző rejtőzködés (a pozitív státusz titokban tartása), a másik a szexuális gyakorlat szüneteltetése, sőt, elutasítása a pozitív státusz következtében. Minderről közvetetten számoltak be interjúalanyaink, amikor az óvszerhasználati szokásaikról kérdeztük őket.

[16] Az az elbeszélői nézőpont, mely a megért(ődés) vágyát követve jön létre, egyre közelítve a befogadói elvárási horizonthoz – annak összes negatív hitével, előítéletével telítve –, törekedve a horizont-összeolvadásra (Gadamer 1984).

Most olyan szakasz van az életemben, amikor egy másik HIV-pozitívval érezném jól magam. Bennem ez a megrendült ego most – mert megrendült, hisz összeszedtem egy olyan tulajdonságot, amivel most nagyon népszerűtlen lehetek. Ahogy nem nyerő öregnek lenni, nem nyerő HIV-pozitívnak sem lenni. Pár napra rá létesítettem társkereső oldalakon olyan regisztrációt, amin feltüntettem, hogy HIV-pozitív vagyok. (Etele 52)[17]

Azért mert beteg vagyok, és nem létesíthetek szexuális kapcsolatot senkivel [nem tartok magamnál óvszert]. (Krisztián 37)

Nincs szexuális életem, ezért nem kell. Otthon van [óvszerem]. (Kozso 37)

Ez utóbbi jelenséget ugyan óvatosan kell kezelnünk, hiszen a szexuális gyakorlat megléte vagy hiánya nem jelenti önmagában a melegidentitás meglétét vagy hiányát. Ennek ellenére beszélhetünk a melegidentitás meglétéről, hiszen interjúalanyaink kivétel nélkül melegként határozták meg önmagukat, függetlenül attól, hogy van-e szexuális gyakorlatuk. Azonban például Krisztián (37) azon kijelentése, hogy *„nem létesíthetek szexuális kapcsolatot senkivel”,* ismételten utal azokra a szövegrétegekre, melyeket az elbeszélő én kívülről épített be saját én-elbeszélésébe. Ennek magyarázó oka az a félelem is, ami a HIV-pozitívokkal szemben gyakran érezhető: lásd a médiareprezentációkban a promiszkuitás és a HIV-pozitivitás összekapcsolását (Takács 2004:109); s e vádtól való távolságtartás, e vád tagadása jelenik meg abban, hogy az idézett HIV-pozitív interjúalanyok akkor inkább nem is élnek szexuális életet, vagy legalábbis erről számolnak be az interjúkban.

A következő idézet azt példázza, hogy a HIV-pozitivitás megélési folyamatának szerves része a megdöbbenés, a ráeszmélés, a meg nem értettség, majd az abból való feleszmélés, a „csoporttagság” beazonosítása, s az énkép újrakonstruálása: *Az embernek ilyenkor megváltozik az értékrendje, és rájön, hogy van egy csomó dolog, aminek nincs semmi jelentősége, és van, ami nagyon fontos, amikor egy ilyen helyzettel állsz szemben, és egy ilyen változással szemben. És nem értette mégse, mi játszódik bennem. Az egyetlen ember, aki megértette, az a volt barátom volt. Ugyanabban a cipőben járt. Nem jól fogadtam. Ezt nem lehet jól fogadni. Nagyon összetörtem, kiborultam. Szép folyamatosan álltam aztán megint talpra. Nagyon rossz passzban voltam. Egész addig, amíg meg nem ismertem a mostani barátomat [aki szintén HIV-pozitív].* (Zsiga 40)

A pozitív státusz ismertté válását megelőzően interjúalanyaink számára az LMBT emberek társadalmi csoportja szolgált az önmeghatározás szempontjából referenciacsoportként. A pozitivitás sokkal erőteljesebb stigmatizáltsága okán azonban a referenciacsoport leszűkül – illetve átcsúszik – a HIV-pozitívokat magába foglaló csoportra, amely egyben preferenciacsoporttá is válik. Azaz: elsődleges viszonyítási alapként a többi HIV-pozitív jelenik meg, a velük való közösségvállalás válik fontossá – még abban az esetben is, amikor esetleg általában véve elhatárolódnak a HIV-pozitívoktól, akkor is ez a csoport marad önmeghatározási készletük referenciapontja; még az elhatárolódás *is* referenciacsoportként való értelmezésüket segíti elő. Másrészt: szükség van „sorstársakra”, „bennfentesekre”, akik megérthetik őket, s ezáltal a HIV-pozitívok összessége preferenciacsoporttá is válik. Tematikusan erre akkor utaltak interjúalanyaink, amikor a baráti kapcsolataikról (baráti kapcsolataik összetételéről) kérdeztük őket:

Most már a HIV-pozitívok vannak többen az ismerőseim között. (Feri 44)

Döntő többségüket [a barátaimnak] a HIV-pozitivitásuk révén ismertem meg. Nálam a meleg tudatom és a HIV-pozitivitásom között csak egy-két év telt el, és a meleg barátaim döntő többsége is HIV-pozitív. (Janó 49)

Az én-elbeszéléseket elemezve láthatóvá vált, hogy az elbeszélő én nem pusztán a személyesen megélt tapasztalataiból építkezik. Elemzésünk szempontjából az én-elbeszéléseknek azok a referenciapontjai jelentősek, melyeknek mentén egymás mellett, egymást magyarázva értelmezhetőek, vagy egy azonos csoportidentitásra hivatkozva kezelhetőek, egy egységes korpusz részeiként. Ezeket a referenciapontokat akkor tárhatjuk fel, ha megtaláljuk az interjúk közös szövegjellemzőit. E szövegrészletek lehetnek olyan elemek, melyek leválasztódnak a személyesen megélt sztori(k) elbeszéléséről, s összecsengenek egymással; vagy épp’

[17] Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a társkereső oldalak anonimak, így nem a HIV-pozitivitás felvállalásáról van szó. S ha szemantikailag is értelmezzük az idézet utolsó mondatát, kiderül, hogy valószínűsíthetően nem arról van szó, hogy előző regisztrációs adatlapja *helyett* létesített egy másikat, hanem mellette: *olyan* regisztrációt.

olyan szövegrészletek, melyek a személyesen megélt sztori(k) elbeszélései, ugyanakkor grammatikai, szemantikai hasonlóságokat mutatnak egymással.

Tematikus egységekként ide rendelhetőek a meleg identitással, a pozitív státusz ismertté válása utáni szexuális gyakorlattal és diszkriminációs tapasztalattal, a biztonságos szexről kialakult percepcióval és a fertőzéshez való viszonyulással – különösképpen a saját megfertőződés köré szövődő magyarázat-rendszerekkel – kapcsolatos szövegegységek. Grammatikai, szemantikai hasonlóságot mutatnak egymással a saját megfertőződés köré szövődő magyarázat-rendszerek. Ezekre álljon itt néhány példa:

Mindig használtam óvszert. A fogínyem állandóan vérzett, úgy is elkaphattam. Mondták is az orvosok. Meg csókolóztam, és neki is hasonló problémája volt. (Gyuri 37)

Tulajdonképpen azt is tudom, hogy kitől kaptam el. Használtunk gumit, de valószínű, hogy elszakadt a gumi és nem vettük észre. Engem dugtak. Így össze is jött a dolog. (Miki 42)

Mert ez egy szexpartin volt – védekezni védekeztem, viszont fölsértettem a hátam és utána belefeküdtem mindenbe, és tisztában voltam vele, hogy… azt tudtam, hogy a házigazda HIV-pozitív, s úgy gondoltam, hogy a barátai is azok. Tehát ezek után én úgy gondoltam, hogy ez így megtörtént… sperma, vér, váladék, bármi lehetett ott, hiszen hosszú parti volt. (Tomi 30)

Egy-két hónappal a HIV-teszt előtt volt, amit nem tartok valószínűnek, és ez nem is volt anális, és nem is volt orális szex, hanem inkább ilyen bőrön keresztül, és akkor felsértődött a bőr, és onnan. Volt egy másik eset, amikor volt egy orális szex. Nem is mostam előtte fogat, azt tudom. Nem volt akut seb a számon, habár ki tudja. (Rudolf 29)

A következő idézetek leválnak a személyesen megélt sztori(k) elbeszéléséről , itt azonban az elbeszélések telítődtek egy tudományos diskurzus, az orvosi szaknyelv elemeivel. Az egyik interjúalany használja is a „*nem nagyon értek hozzá*" és az „*úgy hallottam*" kifejezéseket, de mivel nem rendelkezik saját nyelvvel a téma elbeszéléséhez, ezért e kölcsönzött nyelvet kénytelen alkalmazni:

De hál' istennek még kezdetleges tünetben vagyok, mert frissen derült ki. Mert a – nem nagyon értek hozzá – a T sejtek, az 29%, a vírusszám meg 618. És úgy hallottam, hogy gyógyszert is csak akkor kell szedni, hogyha eléri a hatezres számot ez a vírusszám. Az SD4-et, azt nem tudom, hogy mennyi, a CD4 az 29%. Most voltam januárban szűrésen, ez a doktor úr azt mondta, hogy akár félévente is elég visszamennem szűrésre, de azt mondták, hogy inkább menjek vissza április 27-én. (Zolcsi 26)

Aztán 5 év múlva kaptam gyógyszert. Fölöslegesen nem adnak, a vírusszám nagyon sok volt, meg a sejtszám. (Gyuri 37)

Ott vért vettek, másnapra megmondták a CD4 sejtszámom és a százalékot, ami akkor zavaró volt, mert olyan értékek voltak, hogy azzal akár negatív is lehettem volna. Vírusszámot csak 1 hét múlva mondtak. (Etele 52)

György (30) a fertőzéssel kapcsolatos félelmeit, valamint a pozitivitás feldolgozását a HIV-fertőzés súlyosbodásával kapcsolatos ismereteinek bemutatásával kezdi. Ezáltal félelmeire, illetve ezek feldolgozási kísérleteire részleges pszichológiai magyarázatot is ad:

Tehát olyan nagyon nem rettegtem tőle [a HIV fertőzéstől], tehát azt tudtam, hogy elkaphatom, merthogy adtam rá esélyt, meg azt is tudtam, hogy ha elkapom, az nem lesz nagyon jó, de így láttam embereket, akik normális teljes értékű életet élnek HIV fertőzéssel, tehát annyira nem féltem tőle – és azt tudtam, hogy vannak ilyen feldolgozási fázisok: amikor az ember megtudja, vagy amikor elkezd gyógyszert szedni, ezek az állomások vannak, amiken végig kell jutni és ez be is következett, tehát mondjuk az első időszakban valóban nehéz volt feldolgozni ezt. De nem volt annyira nehéz, mint mondjuk vártam. (György 30)

A metaszöveg[18] éppúgy részét képezi az elbeszélő individuum én-elbeszélésben megnyilvánuló identitásának, mint a személyes sztoriként megragadható részletek. E metaszöveg által meghatározódik egy olyan társadalmi elvárási horizont, ami felől szükségesnek érzik elbeszélni magukat. Az ön-elbeszélés pedig csak úgy lehetséges, ha ezt az elvárt szövegkorpuszt, a szükségesnek tartott „helyes" válaszokat, attitűdöket sajátjukévá teszik, inkorporálják. [19] Az inkorporációra utalást azért tartom szükségesnek, mert e metaszöveg nyomai nem egyszerűen leválasztható bekezdésekben, egy-egy elkülöníthető gondolati szerkezetben érhetők tetten , hanem valamennyi interjúszövegben átszövik az én-elbeszélés(eke)t. Olykor felfejthető némi bizonytalanság, elidegenedés az elbeszélésekben a metaszöveg-nyomokba ütközve: ezek azok a nyelvileg megragadható aktusok, ahol feltárulkozik, hogy ez egy elkülöníthető narratív réteg. Egy ilyen elkülöníthető narratív réteg mutatkozik meg a következő szövegrészben:

…az anális közösülést tartom a legveszélyesebbnek, tehát ahhoz mindenképpen használnék óvszert és az orális közösülést, azt pedig veszélyesnek tartom, sokan azt gondolják, hogy nem az. De mondjuk, hogyha váladék kerül az embernek, váladék kerül a nyálkahártyájára, az lehet elővaládék is, akkor már azzal is lehet fertőződni, illetve hogy nagyon sokan mondjuk análisan védekeznek és orálisan pedig abszolút ondó kerül a szájukba és le is nyelik, és nem tudják róla, hogy az mondjuk ugyanolyan fertőző lehet. (György 30)

A referenciacsoport történetét alkotó szövegkorpuszt (főként) a HIV-pozitívok alakítják önmagukról. Ez a HIV-pozitívok egymásról hallott történet-elemeiből, egymásról alkotott nézeteiből tevődik össze, melyek az én-konstrukció során szervesülnek az én-elbeszélésekben, s meghatározzák a valóságról alkotott képüket, az ahhoz való viszonyukat. Mindebben benne foglaltatik a HIV/AIDS történeti vonulata, halálos kórként való megjelenésétől a vírus felfedezésén át, a különböző kezelési módok megjelenésén keresztül, a HIV-hez való társadalmi viszonyulás, a „rizikócsoportok" beazonosítása, a „rizikócsoportok" stigmatizációja, a pozitivitás stigmatizálódása. A stigma egy olyan meghatározható, körvonalazható „odaértett csoportot" hoz létre, amely bár nem alkot a szó szoros értelmében vett csoportot[20], mégis kialakít egyfajta csoportidentitást. Ez a szövegkorpusz nem az elbeszélő én megélt tapasztalataira, élményeire épül, de szintén átszövi az én-elbeszélést, s az abban kirajzolódó énkép szerves részévé válik. A következő idézetek közül az elsőben a HIV-pozitívokról szóló általánosítás (előítélet?) figyelhető meg; a második pedig a melegekről vélekedik úgy általában, mint akiknek mindenképpen járniuk kell HIV-tesztre – akkor is, ha tartós párkapcsolatban élnek – mert feltehetően rizikós a szexuális magatartásuk, promiszkuisak.

Ha egy pozitívval vagyok, és rendszeresen ellenőriztetjük magunkat, ugyan be-becsúszhat valami, de kicsi a valószínűsége, mert jobban figyelnek magukra az emberek. Én is jobban figyelek magamra, ami olyan történik és én nem tartok normálisnak, arra én rögtön odafigyelek. Ha olyannal vagyok, aki nem pozitív, olyanra meg vigyázok. Nagyobb az esélye, hogy én összeszedjek tőlük valamit, mint tőlem kapjanak el bármit is, mert annyira nem vigyáznak. Pozitívoktól kevésbé kell félni azoknak, akik egészségesek. (Miki 42)

Ami még nagyon fontos, hogy legyek tisztában a saját státuszommal, mert sokkal könnyebb úgy fertőzni, hogy nem tudom magamról, hogy pozitív vagyok, mint ha tudom, hogy pozitív vagy negatív vagyok. Az is fontos, hogy eljárjon mindenki rendszeresen tesztre. Félévente. Igazándiból a tartós párkapcsolatban élőknek sem ártana. (Feri1 34)

Az eddig bemutatott elemzések alapján is megállapítható, hogy az általam vizsgált HIV-pozitív én-elbeszélésekben jól elkülöníthető három narratív réteg: a róluk szóló társadalmi diskurzusként meghatározható metaszöveg, a referenciacsoport történetét alkotó szövegkorpusz, valamint a saját tapasztalatként azonosított percepciókból felépülő individuális réteg. E három narratív szint egymásba fonódásával jön létre az én-

[18] A Györgytől (30) idézett szövegrészletben megfigyelhető pszichologizálás, az általa ismert pszichológiai ismeretek előadása, s önértelmezésként való felhasználása jelzi a metaszöveg nyomait is.

[19] Az internalizáció és az inkorporáció közötti megkülönböztetést az magyarázza, hogy az előbbi esetében egy pszichológiai folyamatról, míg az utóbbi esetében egy nyelvi jelenségről, megtestesülésről beszélünk.

[20] Az odaértett csoport fogalmát Wolfgang Iser (2001) odaértett olvasó kifejezése analógiájaként használom abban az értelemben, hogy mindig létezik *a* csoport viszonyítási pontként, akkor is, ha fizikailag nincsenek jelen, sőt akár nem is ismertek a tagjai.

elbeszélés, a sztori, amely az identitás (újra)építésének nyomaként s egyben megismerésünk tárgyaként jelenik meg.

KORLÁTOK ÉS KONKLÚZIÓ

Jelen tanulmány – terjedelmi korlátok miatt – a rendelkezésre álló interjúanyagok csak igen kis hányadát próbálta értelmezni, s azt is csupán a vázolt interpretációs keret mentén. Az én-elbeszélések részletes elemzése további elmélyült munkát igényel, mely folyamatnak csak az elején járok. Következtetéseim kizárólag a 27 én-elbeszélés azon releváns mintázatait tárják fel egy narratív értelmezési keretbe ágyazva, melyek e három narratív szint elkülönítéséhez szükségeltetnek. A narratív szintek feltárása és meghatározása korántsem jelenti azt, hogy ezzel e szövegszövedékek jelentéseinek mélyrétegeit sikerült volna feltárni. Ehhez további (narratológiai/grammatikai) elemzés (is) szükséges.

Az általam említett három narratív szint elkülönítése rámutat arra, hogy a HIV-pozitívok stigmatizált csoportként való (ön)értelmezése mennyiben meghatározott a róluk szóló metaszöveg, valamint a (p)referenciacsoport történetét képező szövegkorpusz által, illetve, hogy hol vannak azok a tetten érhető pontok, ahol e narratív rétegek az elbeszélt én személyes identitásába fonódnak, inkorporálódnak. E szöveghelyek felfedéséhez további stilisztikai, nyelvi elemzés nyújthat segítséget, ahol a nyelvi megformálódás mikéntje tárhat fel újabb interpretációs lehetőségeket.

Mint ahogy a tanulmány bevezetésében már említettem, az én-elbeszélések narratív elemzése közelebb visz az elbeszélt én (re)konstruálódásának megértéséhez. S mivel feltételezzük és elfogadjuk, hogy az elbeszélt történetek a megélt történetek lenyomatai, közelebb kerülhetünk a HIV-pozitívok megértéséhez is. Ennek társadalmi relevanciáját az adja, hogy megtudjuk: az internalizált stigmák és a stigmatizáló beszédmódok inkorporálása olyan viselkedés- és attitűdmintázatokat eredményez, amely a HIV-pozitívok rejtőzködéséhez vezet; a fertőzés szempontjából rizikós magatartást tanúsító egyének pedig a stigmától való félelem miatt rejtőzködnek, éppen ezért nem járnak HIV-szűrésre, nem tájékozódnak arról, hogy hogyan védjék meg magukat a HIV-fertőzéstől. Tehát e megértési folyamat előfeltétele annak, hogy e stigmákat megértve és megszűntetve[21] hatékony(abb) társadalmi HIV-prevenciós stratégiát lehessen folytatni.

HIVATKOZÁSOK

Bal, M. (1999). *Narratology. Introduction to The Theory of Narrative.* Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press. (2. kiadás.)

Carricaburu, D. and Pierret, J. (1995). From Biographical Disruption to Biographical Reinforcement: The Case of HIV-positive Men. *Sociology of Health & Illness.* 17:1. 65-88. p.

Dombos T., Takács J., Mocsonaki L. és P.Tóth T. (2011). *Az LMBT emberek magyarországi helyzetének rövid áttekintése.* In: Takács J. (szerk.) (2011). *Homofóbia Magyarországon.* Budapest: L'Harmattan. 35-54. p.

Fife, BL. and Wright, ER. (2000). The Dimensionality of Stigma: A Comparison of Its Impact on the Self of Persons with HIV/AIDS and Cancer. *Journal of Health and Social Behavior.* 41:1. 50-67. p.

Fish, S. (1980). *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge, MA: Harvard UP, 1980.

Foucault, M. (1998). *A diskurzus rendje.* In: Foucault, M. *A fantasztikus könyvtár.* Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 50–74. p.

Gadamer, HG. (1984). *Igazság és módszer.* Budapest: Gondolat.

[21] A gadameri nem eminens szövegekre vonatkozó megértés általi megszüntetésre utalva.

Genette, G. (1996). *Az elbeszélő diszkurzus.* In*:* Thomka B. (szerk.) (1996). *Az irodalom elméletei I.* Pécs: Jelenkor. 61-98. p.

Goffman, E. (1963) *Stigma: Notes On The Management of Spoiled Identity.* Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Herek, G.M. (1990). *Illness, Stigma, and AIDS.* In: Costa, P. T. Jr. and Vanden Bos, G. R. (eds) (1990). *Psychological Aspects of Serious Illness: Chronic Conditions, Fatal Diseases, and Clinical Care*. Washington, D.C.: American Psychological Association.

HIV/AIDS Surveillance in Europe 2008. European Centre for Disease Prevention and Control, 2009. [Online]. Elérhető: http://ec.europa.eu/health/sti_prevention/docs/ecdc_hiv_aids_surveillance_in_europe_en.pdf. [Letöltve: 2011-12-02].

Iser, W. (1997). *A fikcionálás aktusai*. In: Thomka B. (szerk.) *Az irodalom elméletei IV*. Pécs: Jelenkor. 51-83. p.

Iser, W. (2001). *A fiktív és az imaginárius.* Budapest: Osiris.

Jakab I. (2011) AIDS: élet a HIV-fertőzés után. *Népszava Online.* 2011. november 26. Elérhető: http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=494729. [Letöltve: 2011-11-27].

Link, BG. (1982). Mental Patient Status, Work, and Income: An Examination of the Effects of a Psychiatric Label. *American Sociological Review.* 47. 202-215. p.

Link, BG. et al. (1987). The Social Rejection of Former Mental Patients: Understanding Why Labels Matter. *American Journal of Sociology.* 92. 1461-1500. p.

Link, BG. et al. (1997). On Stigma and its Consequences: Evidence from a Longitudinal Study of Men with Dual Diagnoses of Mental Illness and Substace Abuse. *Journal of Health and Social Behavior.* 38. 177-190. p.

OEK [Országos Epidemológiai Központ] (2011). HIV/AIDS Magyarország. *Epinfo.* 18:46. 532-536. p. Elérhető: http://www.oek.hu/oek.web?to=839&nid=41&pid=11&lang=hun. [Letöltve: 2011-11-27].

Pászka I. (2007). *Narratív történetformák.* Szeged: Belvedere.

Ricoeur, P. (1999). *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest: Osiris.

Sontag, S. (1990). *Az AIDS és metaforái.* Budapest: Európa.

Takács J., Mocsonaki L. és P.Tóth T. (2008). A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon. *Esély.* 19(3). 16-54. p.

Takács, J. (2004). *Homoszexualitás és társadalom.* Budapest: Új Mandátum Kiadó. [Szabadon hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban: http://www.mek.oszk.hu/07000/07076/07076.pdf].

HAJDU GÁBOR – HAJDU TAMÁS[1]

A SZUBJEKTÍV JÓL-LÉT KULTURÁLIS MEGHATÁROZOTTSÁGA[2]

BEVEZETÉS

A szubjektív jól-léttel foglalkozó kutatások eredményei szerint a szubjektív jól-lét egyéni szintű és országok közötti eltéréseit a társadalmi-demográfiai tényezők korlátozott mértékben képesek megmagyarázni. (Diener et al. 1999). Ezen tényezők befolyásának vizsgálata mellett a kulturális hatások szerepe is egyre inkább foglalkoztatja a kutatókat (Diener 2009, Oishi 2010, Suh and Koo 2008). Inglehart és Klingemann (2000) a demokratikus országokban lakók magasabb elégedettségéről számol be, ami elsősorban a gazdaság teljesítményéből származik. Rámutatnak továbbá arra, hogy a protestantizmusnak is van hatása, igaz mérsékelt, de statisztikailag releváns: azok az országok elégedettebbek, melyeket a múltban protestáns elit irányított. Számos kutatás azt bizonyította, hogy az individualista társadalmakban élők elégedettebbek, mint a kollektivista társadalmak lakói, főként azért, mert lehetőségük van saját céljaikat követni (Diener–Diener–Diener 1995, Suh and Oishi 2002).

Mindezen eredmények ellenére keveset tudunk arról, hogy ezek a hatások mennyire a gazdasági, intézményi környezet hatásai, és hogy a kulturális hatások mennyire tartósak, mennyiben generációk között átörökített értékek, normák és vélekedések hatásáról van szó. A következőkben arra keressük a választ, hogy a szubjektív jól-létet befolyásolják-e olyan kulturális hatások, mint az átörökített normák, értékek, vélekedések.

Elemzésünkben bemutatjuk, hogy szubjektív jól-létre a kulturális tényezők is hatással vannak: a migránsok elégedettségét számos szocio-demográfiai változó figyelembe vétele mellett meghatározza a születési országbeli átlagos elégedettség, sőt ez az állítás a másodgenerációs migránsokra is igaz. Mivel azt feltételezzük, hogy a születési ország gazdasági-társadalmi környezete nem befolyásolja közvetlenül az adott országból már akár évtizedek óta elköltözött migránsok elégedettségét, ezért a születési országban mért átlagos elégedettséggel a születési ország kultúrájának, az átörökített értékeknek, normáknak, vélekedéseknek a hatását ragadjuk meg. Ez a kulturális hatás pedig időben hosszan tartó és jelentős. Az eredmény a szubjektív jól-lét kulturális meghatározottságáról szóló ismeretek bővítésén túl a nemzetközi migráció szempontjából is érdekes lehet, mivel a migránsok körében végzett hasonló vizsgálatok mellett az értékek, normák és vélekedések generációk közti átörökítésének egy újabb szeletét mutatja be.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A szubjektív jól-léttel foglalkozó kutatások természetesen több aspektusból is vizsgálták már az elégedettség és a kultúra viszonyát. Számos elemzés készült a nyelvi eltérések hatásáról (Oishi 2010, Veenhoven 1996). Az azonos országban élő eltérő nyelvű közösségek szubjektív jól-létében azonban nem találtak jelentős eltérést, illetve az országok között sem találtak a nyelvi eltérések hatására utaló szisztematikus különbségeket (Veenhoven 1993). Ouweneel és Veenhoven (1991) az egyes országok közti szubjektív jól-léti különbségek magyarázatakor kizárta, hogy azok egyfajta „kulturális torzításból", a társas kívánatosság hatásából eredjenek, így nem igaz, hogy a boldogságot inkább preferáló országok állampolgárai magasabb boldogságról számolnak be.

---

1 Hajdu Gábor az MTA Szociológiai Kutatóintézet fiatal kutatója (e-mail: hajdu@socio.mta.hu),
Hajdu Tamás a BCE Mikroökonómia Tanszékén dolgozik (e-mail: tamas.hajdu@uni-corvinus.hu).
2 Köszönjük Sági Matild, Sik Endre, Horzsa Gergely és Nyírő Zsanna hasznos kritikáit.

Uchida és munkatársai (2004) a boldogság fogalmának kulturális meghatározottságát vizsgálták. Az észak-amerikai kulturális környezetben a boldogság a személyes sikereket jelenti, ahol az egyének a pozitív érzéseket akarják maximalizálni. A kelet-ázsiai kultúrákban a boldogság inkább a személyközi kapcsolatokkal definiálódik. Inglehart és Klingemann (2000) elemzése szerint a demokratikus országok lakóinak magasabb a szubjektív jól-léte, de ez elsősorban a jobb gazdasági teljesítménynek köszönhető. Ezen túlmenően azok az országok, melyeket a múltban protestáns elit irányított, elégedettebbek; a protestantizmus hatása mérsékelt, de statisztikailag jelentős. Ahuvia (2002) abból a megfigyelésből indul ki, hogy a gazdagabb társadalmakban az emberek átlagosan boldogabbak, mint a szegényebb országokban, ugyanakkor egy országon belül egy bizonyos alapvető szint után a jövedelem nem növeli jelentős mértékben az elégedettséget. Azt a lehetséges magyarázatot fogalmazza meg, hogy a gazdasági fejlődés nem a növekvő fogyasztás, hanem az individualista kultúra révén teremti meg a magasabb szintű elégedettséget, mivel a társadalom tagjait „hagyja" a személyes céljaikat követni a társadalmi elvárásoknak való megfelelés helyett. Diener és munkatársainak (1999) összefoglaló tanulmánya megállapítja, hogy az individualizmus minden általuk vizsgált kutatásban erős meghatározója a szubjektív jól-létnek, Suh és Oishi (2002) szerint pedig az individualista-kollektivista különbség az egyetlen kulturális dimenzió, ami jelentősen befolyásolja a szubjektív jól-létet.

Ha a kultúrát Guiso és munkatársai alapján a következőképpen definiáljuk: „olyan általános vélekedések és értékek, amelyeket etnikai, vallási és társadalmi csoportok lényegében változatlanul örökítenek át generációról generációra" (Guiso–Sapienza–Zingales 2006:23), akkor kevés releváns tanulmányt találunk a szakirodalomban. Veenhoven (1994) két ausztrál és két német, migránsok körében végzett, vizsgálatot idéz. A migránsok átlagos elégedettsége és a származási országok átlagos elégedettsége közti korreláció ellentmondásos volt. Egy-egy német és ausztrál mintán nem talált jelentős kapcsolatot, míg a másik két mintán nagyjából 0,50-0,60-es Pearson-féle korrelációs együtthatót becsült, melyek azonban nem voltak szignifikánsak. Sőt, Veenhoven szerint a migránsok átlagos elégedettsége közelebb volt a fogadó ország elégedettségéhez, mint a származási ország elégedettségéhez. Rice és Steele (2004) amerikai mintán vizsgálta a válaszadók származási országának hatását a boldogságra. Veenhovennel ellentétben nem migránsokat vizsgáltak, hanem származási országnak azt az országot tekintették, amelyet a válaszadók a „Melyik országból vagy a világ mely részéről származnak a felmenői?" kérdésre megneveztek.[3] Eredményeik szerint a származási ország átlagos boldogsága szignifikáns pozitív kapcsolatban van a más országból származó ősökkel rendelkező amerikaiak boldogságával, azaz léteznek olyan kulturális tényezők, amelyek akár több generáción keresztül is befolyásolhatják a szubjektív jól-létet.

A KULTURÁLIS HATÁSOK VIZSGÁLATA MIGRÁNSOK ADATAIVAL

A kultúra hatásának vizsgálata az utóbbi években egyre inkább előtérbe került, egyre több tanulmány jelenik meg a kultúra gazdasági teljesítményre, gazdasági eredményekre gyakorolt hatásáról (Guiso–Sapienza–Zingales 2006). Ezek a munkák elsősorban a módszertanuk és a normák, értékek, vélekedések átörökítésének bemutatása miatt figyelemre méltóak.

A kulturális hatások kimutatására használt egyik legjellemzőbb módszer a migránsok körében végzett elemzés. Migránsok mintáját használva elkerülhető a nemzetközi keresztmetszeti adatokat használó elemzések hátránya, hogy az elégedettséget befolyásoló makroszintű változók (egy ország intézményi, társadalmi, gazdasági környezete, kultúrája) közül nem lehet minden befolyásoló tényezőt a modellekben szerepeltetni. Emiatt az egyes országok átlagos elégedettségében – a nem a kultúrát reprezentáló kontrollváltozók bevonása után is – megfigyelhető különbségek nem kizárólag az eltérő kulturális hatásokból eredhetnek, hanem a nem megfigyelt, kihagyott változók is okozhatják őket.

A migránsok adatait használó elemzések alapfeltevése szerint amennyiben az éppen vizsgált függő változó (jelen tanulmány esetében a szubjektív jól-lét) csak az egyének társadalmi-gazdasági hátterével, valamint a lakóhely gazdasági és intézményi környezetével áll összefüggésben, a születési ország kulturális hatásai pedig nem számottevőek, akkor egy regressziós elemzésben a migránsok születési országának (jelen tanulmány

[3] A válaszadás során több országot is megjelölhettek a kérdezettek, majd ezek közül kijelölhettek egyet, amelyet a „legközelebb éreztek magukhoz". Ha valaki ezt nem tette meg, kizárták az elemzésből.

esetében a származási országbeli átlagos elégedettségnek) nincs hatása a függő változóra. Azonban az is lehetséges, hogy a migránsok „magukkal visznek" kulturális értékeket, attitűdöket, normákat, amelyek befolyásolják az elégedettségüket. Ez esetben a migránsok születési országának megfelelő változója szignifikáns hatással bír a vizsgált függő változóra.

Ezeknek az elemzéseknek az előnye, hogy a lakóhely gazdasági, intézményi, társadalmi stb. befolyásoló tényezői egyértelműen elkülöníthetőek a születési ország (kulturális) hatásától. A migránsok adatainak használatával elkerülhető, hogy a nem megfigyelhető lakóhelyi országspecifikus változók befolyásolják az eredményt, hiszen azonos országban élő, különböző kulturális hátterű egyéneket/csoportokat vizsgálunk, akiknél a lakóhelyi ország jellemzői teljesen azonosak. Az elégedettségükben megfigyelhető eltérések ennek megfelelően az egyéni jellemzőkkel és az „otthonról hozott" kulturális hatásokkal magyarázhatóak, utóbbi tényező azonban megragadható a születési országbeli átlagos elégedettséggel.[4] A regressziós elemzéseknél magyarázó változóként minden (lakóhelyi) országra egy-egy dummy változót szerepeltetnek (*country fixed effects*), így az egyes lakóhelyi országok intézményi és társadalmi környezetének, egyéb makroszintű változóinak hatása az előbbieknek megfelelően kiszűrődik. A kulturális hatásként értelmezett magyarázó változóra (akár a születési országbeli átlagos elégedettség, akár az állami redisztribúció átlagos támogatása stb.) természetesen a születési ország intézményi, társadalmi környezete is hat. Azonban plauzibilis az a feltételezés, hogy a születési ország intézményi, társadalmi környezete nem hat közvetlenül a más országban élő migránsok éppen vizsgált tulajdonságára (elégedettségére, redisztribúció iránti attitűdjeire stb.), így joggal tekinthető úgy, hogy a magyarázó változó a kulturális hatást jeleníti meg. További előny, hogy az egyéb keresztmetszeti kutatásokkal szemben a magyarázó és függő változó közti oksági kapcsolat iránya egyértelműbben, a másodgenerációs migránsok esetében pedig egyértelműen meghatározható. Utóbbi esetben még arra sem gondolhatunk, hogy a migránsok még az ország elhagyása előtt befolyással voltak a születési ország kultúrájára.

Fernandez és Fogli (2006) szerint a születési ország 1950-es teljes termékenységi arányszáma (mint kulturális hatás) befolyásolja a migráns nők gyerekszülési hajlandóságát többek között még a testvérek számával mért személyes családi „kulturális hatás" befolyásának kiszűrése után is. Luttmer és Singhal (2011) elemzése szerint a redisztribúció iránti attitűd a születési országban jelentős mértékű és szignifikáns hatással van a migránsok redisztribúcióval kapcsolatos preferenciájára. Ez az első- és másodgenerációs migránsok esetében is igaz. Alesina és Guliano (2011) Banfield és Putnam elméletét tesztelte, és bemutatta, hogy másodgenerációs migránsok esetében is igaz, hogy a családi kapcsolatok erőssége a származási országukban negatív kapcsolatban áll a politikai részvétellel és a mások iránti bizalommal. Azaz az amorális családközpontúság (*amoral familism*)[5] kultúrája még a másodgenerációs migránsok körében is jelentős hatással bír. Algan és Cahuc (2010) a bizalom generációk közötti átörökítését és annak gazdasági következményeit elemzi, és bemutatja, hogy az Egyesült Államokban élő, bevándoroló vagy bevándorló felmenőkkel rendelkező amerikaiak mások iránti bizalma összefügg a származási országuk átlagos bizalmi szintjével.

A következőkben a *European Social Survey* adatait felhasználva Luttmer és Singhal (2011) elemzési logikájára építve első- és másodgenerációs migránsok körében vizsgáljuk meg, hogy a származási országban mért átlagos elégedettség befolyásolja-e a migránsok szubjektív jól-létét. Rice és Steele (2004) elemzéséhez képest általánosíthatóbb következtetéseket lehet levonni, mivel egyetlen ország (Egyesült Államok) helyett az ESS adatait használva a 34 lehetséges fogadó és a 34 lehetséges célország kellő heterogenitást biztosíthat ahhoz, hogy az esetleges szelektív migrációból fakadó torzításokat elkerüljük. Azaz kiküszöbölhető az a hibaforrás, hogy az Egyesült Államokba migrálók valamilyen szempontból „speciálisak" a többi célországba tartókhoz képest. Az ESS adatai lehetőséget adnak továbbá a kulturális hatás precízebb mérésére, mivel a „Melyik országból vagy a világ mely részéről származnak a felmenői?" kérdés helyett a konkrét születési országra kérdez rá a kutatás kérdőíve.

[4] Több országban élő migránsok adatinak elemzésekor a lakóhelyi országok hatásai kiszűrhetőek lakóhelyi ország dummy-k használatával. Lásd lejjebb.

[5] Az amorális családközpontúság az erős családi kötelékek „patologikus" torzulásaként fogható fel és a családon belüli kizárólagos bizalommal, valamint a nem családtagokkal szembeni bizalomhiánnyal írható le.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzés során a *European Social Survey* 4 hullámának összerakott keresztmetszeti (ún. *pooled*) adatait használtuk. A 2002 óta kétévente sorra kerülő kutatás célja az európai intézményi változások és az attitűdök, vélekedések, viselkedési minták közti kapcsolat vizsgálata. A 4 hullám során 34 ország vett rész legalább egy és 16 ország vett részt mind a négy adatfelvételben.

A kutatás kérdőívében rákérdeznek a válaszadók születési országára, valamint a 2. hullámtól kezdve a szüleik születési országára is. A vizsgált alapsokaságot az elsőgenerációs migránsok alkották, azok a válaszadók, akiknek a lakóhelyi országa nem egyezett meg a születési országával. A mintát leszűkítettük azokra, akik valamely másik ESS-országból származtak. A mintából kizártuk azokat, akiknek hiányzott az életkora (59 eset), a születési országa (1 eset), akiknél ellentmondás volt a lakóhelyi ország és az „Ön ebben az országban született?" kérdés között (9 eset), azokat, akiknél hiányzott a válasz az elégedettségre vonatkozó kérdésre (66 eset), valamint azokat a kérdezetteket, akiknek hiányzott neme (5 eset). A teljes mintát így 9592 elsőgenerációs migráns alkotta. Egy-egy további modellben a vizsgált populáció az elsőgenerációs migránsok lakóhelyi országában született kérdezettek, valamint a másodgenerációs migránsok voltak. Utóbbiak közé azokat a válaszadókat soroltuk, akik a kérdezési országban születtek, de legalább az egyik szülőjük valamely másik ESS országban született.

Mivel a 4 adatfelvételi hullám során 34 országban készült adatfelvétel, ezért potenciálisan 34 fogadó és 34 születési ország szerepel az adatbázisban. A fogadó és születési országok kereszttáblájának 1122 cellájából 522-ben szerepelt adat, a lehetséges migrációs utak 46,5%-a valósult meg, tehát meglehetősem nagy heterogenitást mutat a minta, ami lehetővé teszi a szelektív migrációból fakadó torzítás elkerülését. Részletesebb adatok az 1. táblázatban találhatóak a migránsok születési és célországa szerint. Például 138 Ausztriában született migráns szerepel a mintában, akik 18 különböző országban laktak a kérdezések időpontjában, míg az Ausztriában élő migránsok száma 383 volt, ezek a migránsok pedig 25 különböző országból érkeztek.

1. táblázat: A migránsok száma születési és célország szerint

	A migránsok születési ország szerint		A migránsok célország szerint	
Ország	Az országból migrálók száma	Célországok száma	Az országba migrálók száma	Születési országok száma
AT – Ausztria	138	18	383	25
BE – Belgium	195	19	392	19
BG – Bulgária	117	20	25	6
CH – Svájc	69	15	1062	28
CY – Ciprus	18	7	100	13
CZ – Csehország	182	16	167	12
DE – Németország	997	29	619	29
DK – Dánia	100	12	147	25
EE – Észtország	45	8	873	8
ES – Spanyolország	160	17	181	19
FI – Finnország	215	10	147	14
FR – Franciaország	555	23	237	24
GB – Egyesült Királyság	670	20	247	24
GR – Görögország	90	17	206	19
HR – Horvátország	223	12	23	6
HU – Magyarország	125	20	90	10
IE – Írország	87	10	619	23
IL – Izrael	13	10	745	23
IS – Izland	19	5	9	3
IT – Olaszország	508	19	37	14
LT – Litvánia	93	12	54	6
LU – Luxemburg	10	5	775	22
LV – Lettország	56	10	368	6
NL – Hollandia	206	16	248	25
NO – Norvégia	62	11	239	22
PL – Lengyelország	488	25	58	9
PT – Portugália	461	10	98	12
RO – Románia	377	24	7	4
RU – Oroszország	2004	28	100	8
SE – Svédország	163	13	470	29
SI – Szlovénia	38	11	185	11
SK – Szlovákia	162	12	124	7
TR – Törökország	443	14	35	5
UA – Ukrajna	503	24	522	12

A szubjektív jól-létet a szakirodalomban általános módon egyetlen kérdéssel, az élettel való elégedettséggel mértük. A kérdőívben a válaszadóknak a *„Mindent összevetve mennyire elégedett mostani életével?”* kérdésre egy 11 fokú (0-10) skálán kellett válaszolniuk, ahol a 0 jelentése teljesen elégedetlen, a 10 jelentése teljesen elégedett volt. A születési országbeli átlagos elégedettséget mutató változót a következőképpen hoztuk létre: adatfelvételi hullámonként kiszámoltuk az egyes országokban születettek átlagos elégedettségét, majd ezek átlagát vettük. Mivel az egyes országok átlagos elégedettsége időben meglehetősen nagy állandóságot mutat (Inglehart – Klingemann 2000), így nem indokolt hullámonként külön-külön átlagot szerepeltetni. E megoldás mellett szól továbbá az is, hogy így a mérési hiba csökkenésével a „tényleges” elégedettséghez közelebbi átlagot kapunk.[6]

A születési ország kulturális hatásának becsléséhez a következő egyenletet becsültük legkisebb négyzetek módszerét (OLS) alkalmazó lineáris regressziós modellek segítségével:

$$S_i = \beta_0 + \beta_1 \hat{S}_b + \beta_2 P_i + \varepsilon_r + \lambda_t + \mu_i$$

[6] Az elemzés során használt változók alapstatisztikái a függelék F1. táblázatában találhatóak.

ahol S_i az *i*-edik migráns elégedettsége, $\hat{S}_b$ az *i*-edik migráns születési országának nem bevándorló lakóinak átlagos elégedettsége, P_i a személyes szocio-demográfiai változók vektora[7], ε_r dummy változó (fix hatás) az *i*-edik migráns lakóhelyi országára, λ_t dummy változó az adatfelvétel hullámára (fix hatás), μ_i a hibatag. A standard hibákat a születési országra klaszterezve számítottuk ki, mivel az érdeklődésünk középpontjában álló magyarázó változó konstans az egyes születési országokon belül.

Az OLS regressziós modellekből következően az elégedettséget folytonos változóként kezeltük, azaz feltételeztük, hogy a 11 fokú skála két pontja közötti távolságot minden esetben azonosként értékelték a válaszadók.[8] A többváltozós modell segítségével a születési országbeli átlagos elégedettség hatása „önállóan", a modellben szereplő többi változó hatásáról „megtisztítva" jelenik meg.

A születési országban mért átlagos elégedettséget a kulturális tényezők mellett intézményi, társadalmi tényezők is befolyásolják. Azonban ahogy már említettük, azt feltételezzük, hogy a születési ország intézményi, társadalmi környezete nem befolyásolja közvetlenül a már évek, évtizedek óta más országban élő migránsok elégedettségét, így $\hat{S}_b$ a modellben a születési ország kulturális hatását jeleníti meg. A modellben a lakóhelyi országok dummy változói kiszűrik a különböző országokban élő migránsok elégedettségében a lakóhelyi ország gazdasági, társadalmi, intézményi környezetének eltérései miatt fellépő különbségeket. A születési országbeli átlagos elégedettség a hatása így a következőképpen értelmezendő: az azonos célországba migrálók körében az elégedetlenebb országból érkezők ceteris paribus az új lakóhelyükön is elégedetlenebbek-e, mint az elégedettebb országokból érkezők. Ha létezik ilyen kulturális hatás, akkor a becsült modellben β_1 együttható pozitív lesz.

EREDMÉNYEK

Az 1. ábra az egyes országokban születettek átlagos elégedettsége és az adott országból származó migránsok átlagos elégedettsége közti statisztikai összefüggést mutatja. A két változó közötti korrelációs együttható értéke 0,761, azaz az elégedettebb országokból származó migránsok elégedettebbek, mint a kevésbé boldog országból indulók. Az ábra elsősorban az országok szintjén létező alapösszefüggést mutatja, illusztrációs célt szolgál, hiszen sem a születési országok, sem a fogadó országok esetében nem kontrollálunk egy sor fontos változóra.

[7] Az alapmodellben a következő szocio-demográfiai változók szerepeltek: a kérdezett életkora, életkorának négyzete, neme, iskolai végzettsége (az ISCED kategóriáknak megfelelően), családi állapota, munkaerő-piaci helyzete, lakóhelyének településtípusa, háztartásának jövedelme logaritmikus formában, háztartásában lakó személyek száma, szubjektív anyagi helyzete.

[8] Az 11 fokú elégedettség változó esetében ez a feltételezés általános a szakirodalomban. Ferrer-i-Carbonell és Frijters (2004) tanulmánya szerint a változó ordinálisként való kezelése is hasonló eredményekhez vezet.

1. ábra: Az egyes országok átlagos elégedettsége és az adott országból származó migránsok átlagos elégedettsége közti összefüggés

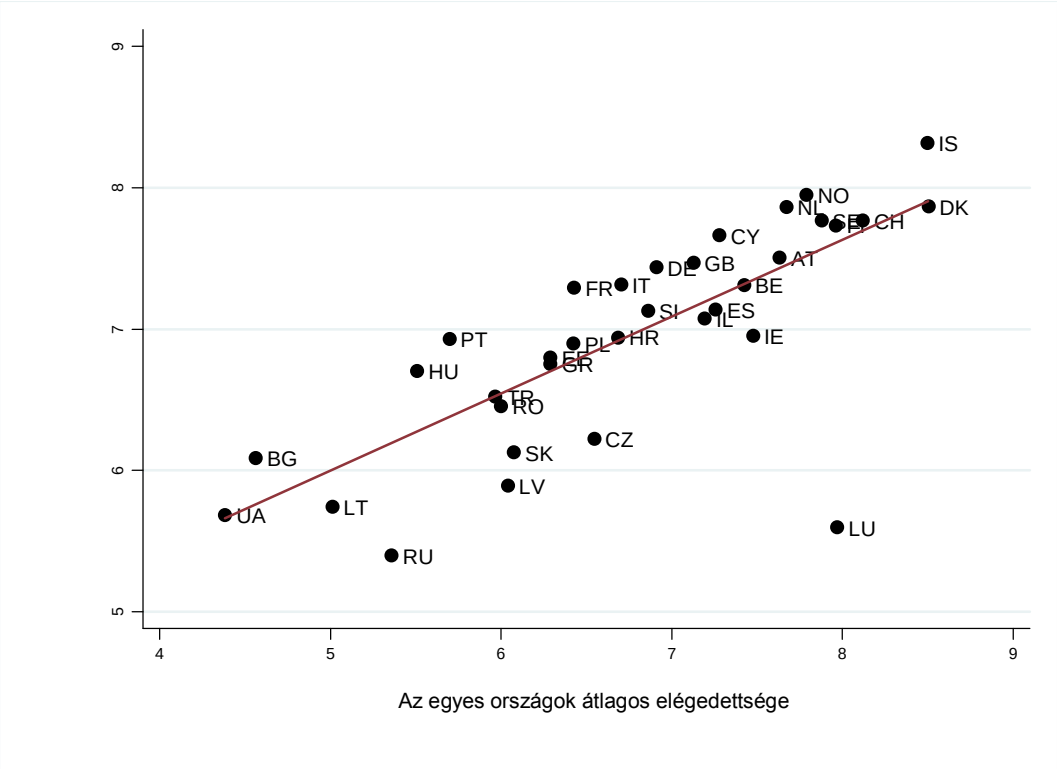

A regressziós becslések eredményét a 2. táblázat tartalmazza. A születési országbeli átlagos elégedettség ceteris paribus pozitív és erősen szignifikáns hatással van a migránsok szubjektív jól-létére: az előbbi 1 ponttal történő növekedése 0,17 ponttal növeli a migránsok elégedettségét. Az elégedettebb országokból származók azonos körülmények (azonos lakóhely és azonos társadalmi-gazdasági státus) között is elégedettebbek, mint a kevésbé elégedett országban születettek, azaz a migránsok magukkal vitt kultúrája az új lakóhelyükön is befolyással bír.

A kontrollváltozók hatása jellemzően megfelel a szakirodalomban leírtaknak. Az elégedettség és az életkor között U-alakú az összefüggés: a legelégedetlenebbek az 50 év körüliek. A házas- vagy élettárssal élőkhöz képest elégedetlenebbek az elváltak, özvegyek vagy nőtlenek, hajadonok. Az alkalmazottakhoz képest valamivel elégedettebbek a tanulók, jelentősen elégedetlenebbek viszont a munkanélküliek, akár keresnek munkát, akár nem. A rosszabb szubjektív anyagi helyzet alacsonyabb elégedettséggel párosul. Egyedül a háztartás jövedelméhez tartozó nem szignifikáns együttható szokatlan.[9] A 2. és 3. modellből az látszik, hogy a migránsok és az adott országban születettek elégedettségét jellemzően azonos tényezők befolyásolják[10], azaz bár az előbbiek a társadalom egy speciális csoportját alkotják, az elégedettségükre nem speciális tényezők hatnak, így a minket érdeklő kulturális tényezők, az átörökített normák, értékek, vélekedések feltehetően a nem migránsok szubjektív jól-létét is hasonlóan befolyásolják.

[9] A szubjektív jövedelmi helyzetet kihagyva a magyarázó változók közül a jövedelem hatása a migránsok körében is 1 százalékos szinten szignifikáns. Az eredmény arra is utalhat, hogy a migránsok esetében az abszolút jövedelemmel szemben a relatív jövedelem befolyásolja inkább a szubjektív jól-létet.

[10] A migránsok esetében a nem és a legalacsonyabb iskolai végzettséghez képest a felsőfokú végzettség hatása nem szignifikáns, azonban a becsült együtthatók előjele megegyezik a két csoportban.

2. táblázat: A szubjektív jól-létet meghatározó tényezők

(függő változó: az élettel való elégedettség (0-10), becslési eljárás: OLS)

	1. modell Migránsok		2. modell Migránsok		3. modell A migránsok lakóhelyi országában születettek	
	Koeffi-ciens	Robusz-tus SE	Koeffi-ciens	Robusz-tus SE	Koeffi-ciens	Robusz-tus SE
A születési országbeli átlagos elégedettség	0.172***	(0.034)				
Kor	-0.051***	(0.012)	-0.048***	(0.012)	-0.062***	(0.005)
Kor^2	0.001***	(0.000)	0.000***	(0.000)	0.001***	(0.000)
Nem: nő	0.066	(0.042)	0.071	(0.042)	0.125***	(0.015)
Iskolai végzettség (ref. kat.: ISCED 0-1)						
ISCED 2	-0.026	(0.080)	0.004	(0.078)	-0.013	(0.050)
ISCED 3-4	-0.053	(0.077)	-0.014	(0.071)	0.026	(0.051)
ISCED 5	0.011	(0.078)	0.042	(0.075)	0.123**	(0.058)
Családi állapot (ref. kat.: Házas, élettárssal él)						
Elvált, külön élő	-0.258***	(0.093)	-0.250**	(0.092)	-0.442***	(0.039)
Özvegy	-0.261***	(0.047)	-0.260***	(0.047)	-0.426***	(0.030)
Nőtlen, hajadon	-0.284***	(0.073)	-0.247***	(0.077)	-0.368***	(0.028)
Munkaerő-piaci helyzet (ref. kat.: Dolgozik)						
Tanuló	0.191*	(0.110)	0.200	(0.118)	0.244***	(0.042)
Munkanélküli, keres munkát	-0.593***	(0.133)	-0.596***	(0.131)	-0.663***	(0.083)
Munkanélküli, nem keres munkát	-0.487**	(0.193)	-0.487**	(0.192)	-0.444***	(0.073)
Nyugdíjas	-0.045	(0.070)	-0.041	(0.068)	0.060*	(0.033)
Háztartásbeli	-0.006	(0.090)	0.004	(0.087)	0.063**	(0.025)
Egyéb	-0.551***	(0.129)	-0.546***	(0.128)	-0.492***	(0.047)
Településtípus (ref. kat.: Nagyváros)						
Nagyváros elővárosa	0.012	(0.070)	0.028	(0.071)	-0.044	(0.027)
Város vagy kisváros	-0.014	(0.047)	-0.008	(0.047)	0.019	(0.026)
Falu, tanya	0.133*	(0.078)	0.166**	(0.078)	0.108***	(0.029)
Ln(Háztartás jövedelme)	0.029	(0.036)	0.037	(0.038)	0.110***	(0.014)
Háztartásnagyság	0.034	(0.022)	0.033	(0.022)	0.018**	(0.008)
Szubjektív jövedelmi helyzet (ref. kat.: Kényelmesen megélnek)						
Kijönnek a jövedelmükből	-0.748***	(0.049)	-0.781***	(0.053)	-0.539***	(0.048)
Nehezen élnek meg	-1.625***	(0.096)	-1.672***	(0.096)	-1.468***	(0.092)
Nagyon nehezen élnek meg	-2.716***	(0.153)	-2.774***	(0.150)	-2.479***	(0.106)
Lakóhelyi ország dummy-k	Igen		Igen		Igen	
Hullám dummy-k	Igen		Igen		Igen	
Korrigált R^2	0.295		0.293		0.296	
N	9592		9592		177719	

A becsült együtthatók mellett zárójelben a születési országokra klaszterezett, robusztus standard hiba található. A magyarázó változók missing értékeire nem közölt dummy változók szerepeltek a modellben. Az 1. modellben becsült ország és hullám dummyk a függelékben közölt F2. táblázatban találhatók.
* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

Az eredmények nem változnak jelentősen a magyarázó változók változtatásával, a minta változtatásával és a becslési módszer változtatásával sem (3. táblázat). Ha a születési országbeli átlagos elégedettség mellett csak az ország és a hullám fix hatások szerepelnek a modellben, a születési országbeli átlagos elégedettség 1 pontos növekedése 0,34 ponttal növeli a migránsok elégedettségét (1. sor). A következő lépésben az alapmodellhez képest több magyarázó változót szerepeltettünk a modellben: a szubjektív egészségi állapotot, a vallásosság mértékét, a barátokkal, kollégákkal, rokonokkal való találkozás gyakoriságát és azt, hogy a kérdezettnek van-e olyan bizalmas kapcsolata, akivel meg tudja beszélni a legbensőbb magánügyeit. Ebben a modellben a születési országbeli elégedettség becsült együtthatója 0,15 (2. sor). A magyarázó változók között szerepelt továbbá a gazdasági fejlettség mutatójaként a lakóhelyi ország GDP-je, a társadalmi egyenlőtlenségek mérőszámaként a

nettó jövedelmekből számított Gini-együttható, az infláció és a munkanélküliség mértéke.[11] Ha a lakóhelyi ország adatai helyett a születési ország adatait szerepeltetjük a modellben, hasonló eredményt kapunk (3-4. sor). A becslés nem változik jelentősen a minta összetételének megváltoztatására sem. A kulturális hatás becsült együtthatója pozitív és szignifikáns, ha a nem posztkommunista országokra szűkítjük a mintát (5. sor), ha kizárjuk a három legelégedetlenebb (6. sor) vagy a három legelégedettebb (7. sor) születési országot, ha adatfelvételi hullámonként külön modelleket futtatunk (8-11. sor), ha csak azokat a migránsokat vizsgáljuk, akik olyan országban születtek, amely legalább három adatfelvételi hullámban szerepelt (12. sor), ha csak azokat a migránsokat vizsgáljuk, akik olyan országban születtek, amelyből rendelkezésre áll legalább 50 megfigyelés (13. sor). Az eltérő becslési módok is hasonló eredményt adnak. Ha az adatokat az adatfájlban szereplő desing súllyal[12] súlyozzuk (16. sor), ha a szubjektív jól-lét változóját folytonos helyett ordinálisként kezelő ordered logit (14. sor) vagy ordered probit (15. sor) modellt alkalmazunk, az eredmények nem változnak érdemben.

[11] A GDP (vásárlóerő-paritáson, 2005-ös nemzetközi dollár árfolyamon), a munkanélküliségi és az inflációs adatok a Világbank adatbázisából, a Gini-együttható értékei a *Standardized World Income Inequality Database*-ből (Solt 2009) származnak.

[12] Az egyes országokon belül a kérdezettek eltérő kiválasztási valószínűségét korrigáló súly.

3. táblázat: A születési országbeli átlagos elégedettség hatása a migránsok szubjektív jól-létére

(függő változó: az élettel való elégedettség (0-10), becslési eljárás: OLS)

		A születési országbeli átlagos elégedettség változójának becsült koefficiense	Robusztus SE	Korrigált R^2	*N*
1	Csak ország és hullám fix hatások	0.338***	(0.045)	0.189	9592
2	Több egyéni kontrollváltozó	0.147***	(0.030)	0.349	9592
3	Több egyéni kontrollváltozó + lakóhelyi ország	0.146***	(0.034)	0.345	8695
4	Több egyéni kontrollváltozó + születési ország	0.108**	(0.043)	0.358	8928
5	Nem posztkommunista országok	0.219***	(0.040)	0.191	6996
6	A 3 legelégedetlenebb ország nélkül	0.158***	(0.046)	0.301	8879
7	A 3 legelégedettebb ország nélkül	0.165***	(0.034)	0.293	9404
8	ESS 1. hullám	0.219***	(0.051)	0.209	2170
9	ESS 2. hullám	0.210***	(0.068)	0.339	2516
10	ESS 3. hullám	0.172**	(0.064)	0.340	2098
11	ESS 4. hullám	0.121**	(0.055)	0.286	2808
12	Legalább 3 hullámban szereplő országok	0.170***	(0.040)	0.239	6219
13	A legalább 50 megfigyelést adó születési országok	0.177***	(0.035)	0.297	9449
14	Ordered logit	0.157***	(0.031)	0.078[1]	9592
15	Ordered probit	0.087***	(0.018)	0.075[1]	9592
16	Desing weight-tel súlyozva	0.174***	(0.036)	0.299	9592

A becsült együtthatók mellett zárójelben a születési országokra klaszterezett, robusztus standard hiba található.
1. modell magyarázó változói: az adatfelvétel hulláma, a migránsok lakóhelyi országa.
2. modell magyarázó változói: a kérdezett életkora, életkorának négyzete, neme, iskolai végzettsége (az ISCED kategóriáknak megfelelően), családi állapota, munkaerő-piaci helyzete, lakóhelyének településtípusa, háztartásának jövedelme logaritmikus formában, háztartásában lakó személyek száma, szubjektív anyagi helyzete, szubjektív egészségi állapot, vallásosság mértéke; a barátokkal, kollégákkal, rokonokkal való találkozás gyakorisága, bizalmas kapcsolata léte.
3. modell magyarázó változói: 2. modell magyarázó változói + a lakóhelyi ország GDP-je (logaritmikus formában), Gini-együtthatója, inflációja, munkanélküliségi rátája.
4. modell magyarázó változói: 2. modell magyarázó változói + a születési ország GDP-je (logaritmikus formában), Gini-együtthatója, inflációja, munkanélküliségi rátája.
5-16. modell magyarázó változói: a kérdezett életkora, életkorának négyzete, neme, iskolai végzettsége (az ISCED kategóriáknak megfelelően), családi állapota, munkaerő-piaci helyzete, lakóhelyének településtípusa, háztartásának jövedelme logaritmikus formában, háztartásában lakó személyek száma, szubjektív anyagi helyzete.
* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$
[1] Pszeudo R^2

Ha valóban a születési ország kultúrájának befolyását eredményét látjuk az országbeli átlagos elégedettség hatásában, akkor ennek a hatásnak erősebbnek kell lennie a születési országhoz erősebben kötődő migránsok körében. Rice és Steel (2004) hipotézise és elemzése szerint a gyakrabban templomba járók erősebben kötődnek a származási kultúrájukhoz. Mivel a normák és értékek átadásában a társas környezet szerepe jelentős, így körükben erősebb a származási ország hatása. Ezt amerikai adatokon bizonyítják is. Ezen túlmenően öt kritériumot határoztunk meg, melyek várakozásaink szerint a születési ország kultúrájához való erősebb kötődést jelezhetik. Rice és Steel (2004) hipotézisét némileg átfogalmazva feltételezzük, hogy az a migráns, aki gyakrabban találkozik a barátaival, rokonaival, kollégáival, az előbbi két csoport esetében valószínűleg gyakrabban találkozik a saját nemzetisége tagjaival, így szorosabban ágyazódik be a születési ország kultúrájába. Azok a migránsok, akik otthon nem a befogadó ország valamelyik hivatalos nyelvét beszélik leggyakrabban, kevésbé asszimilálódtak a helyi kultúrához. Azok, akik régebben élnek a befogadó országban, jobban asszimilálódtak a helyi kultúrához. Végül pedig azok, akik a befogadó ország állampolgárai, szintén

erősebben asszimilálódtak, mint akik nem állampolgárok. A születési ország kultúrájának átörökítését a környezet idegenellenessége is befolyásolhatja. Azokban az országokban, ahol erősebb az idegenellenesség, a migránsok körében az asszimiláció a racionális viselkedés, a másik oldalról közelítve pedig az elfogadóbb országokban a migránsok inkább kötődhetnek a saját kultúrájukhoz, inkább mernek büszkék lenni rá, így a születési ország kultúrájának hatása az előbbi csoportnál a várakozásunk szerint kisebb, mint az utóbbinál.

A 4. táblázatban ezeknek a feltételezéseknek a tesztelését láthatjuk. Minden sor egy-egy önálló regressziós modell eredményét mutatja. A modellekben a magyarázó változók egy kivétellel megegyeztek az alapmodell magyarázó változóival: a születési ország átlagos elégedettségét mutató változót kihagytuk a modellből, helyette minden modellben két interakciós hatás szerepelt. Az egyik a születési országbeli átlagos elégedettség azok esetében, akiknél a vizsgált indikátor értéke 1, a másik a születési országbeli átlagos elégedettség azok esetében, akiknél a vizsgált indikátor értéke 0. A táblázatban feltüntettük továbbá a két együttható egyezését vizsgáló teszt p-értékét.

A gyakrabban templomba járók esetében nem nagyobb a születési ország kultúrájának hatása, sőt a becsült koefficiens értéke kisebb is, mint a ritkábban templomba járók esetében, de a két érték statisztikailag nem különbözik egymástól (1. sor). Az amerikai eredményektől való eltérés magyarázata lehet, hogy Európában a vallásnak kisebb a jelentősége, illetve a vallási közösségek kevésbé kötődnek a többségitől eltérő kultúrához, nemzetiségekhez és ezen keresztül a nemzetiségi kultúrához. Azok körében, akik gyakrabban találkoznak barátaikkal, nagyobb a becsült együttható, de a két együttható különbsége statisztikailag nem jelentős, ami arra utalhat, hogy a barátokkal, rokonokkal, kollégákkal való találkozás nem a saját nemzetiséggel, kultúrával való találkozást jelenti (2. sor). Az állampolgársággal kapcsolatban elmondható, hogy a becsült együtthatók nagysága megfelel a várakozásnak, de a köztük lévő különbség statisztikailag nem jelentős (4. sor), ugyanakkor az eredmény arra utal, hogy a születési országhoz erősebben kötődők esetében valóban nagyobb a kultúra hatása. Azok esetében, akik rövidebb ideje, legfeljebb 10 éve élnek a befogadó országban, erősebb a születési ország hatása, mint azoknál, akik legalább 10 éve élnek új lakóhelyükön (3. sor). Emellett mindkét csoport esetében pozitív és szignifikáns a becsült együttható, ami arra utal, hogy nem pusztán az új körülményekhez és élethez való lassú alkalmazkodás, adaptáció áll az eredmények hátterében, mivel az új lakóhelyükön több mint 10 éve élők esetében is kimutatható a születési ország kultúrájának hatása. A születési ország kulturális hatása erősebb azok körében, akik otthon leggyakrabban nem a befogadó ország hivatalos nyelvét beszélik (5. sor), ily módon erősebb kapcsolatban vannak az eredeti országuk kultúrájával. Azon migránsok esetében, akik olyan országban laknak, ahol az idegenellenesség mértéke[13] a medián alatti a születési ország hatása pozitív és szignifikáns, míg az erősebben idegenellenes országokban a születési ország kultúrájának hatása statisztikailag nem jelentős, de a két együttható egyenlőségét nem tudjuk elvetni (6. sor).

[13] Az idegenellenesség mértékét a következő változókból adatfelvételi hullámonként képzett főkomponensek átlagával mértük: „Általában véve árt, vagy használ [az ország] gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek?”, „Mit mondana, [az ország] kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni?”, „Mit mondana, [az ország] kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni?”. Mindhárom kérdésnél 0-10 skálán fejezhették ki a kérdezettek a véleményüket.

4. táblázat: A születési országbeli átlagos elégedettség hatása a migránsok szubjektív jól-létére

(függő változó: az élettel való elégedettség (0-10), becslési eljárás: OLS)

		A születési országbeli átlagos elégedettség változójának becsült koefficiense	Robusztus SE	Korrigált R^2	N
1	Legalább hetente egyszer jár templomba	0.148*	(0.074)	0.301	9592
	Ritkábban mint hetente egyszer jár templomba	0.181***	(0.038)		
	A két együttható értékének egyezését vizsgáló teszt p-értéke	0.694			
2	Hetente többször találkozik a barátaival	0.177***	(0.042)	0.301	9592
	Legfeljebb hetente egyszer találkozik a barátaival	0.145***	(0.037)		
	A két együttható értékének egyezését vizsgáló teszt p-értéke	0.391			
3	Legalább 10 éve a befogadó országban él	0.134***	(0.035)	0.296	9592
	Kevesebb mint 10 éve él a befogadó országban	0.234***	(0.052)		
	A két együttható értékének egyezését vizsgáló teszt p-értéke	0.045			
4	A befogadó ország állampolgára	0.129***	(0.044)	0.296	9592
	Nem a befogadó ország állampolgára	0.226***	(0.052)		
	A két együttható értékének egyezését vizsgáló teszt p-értéke	0.162			
5	Leggyakrabban a befogadó ország nyelvét beszéli otthon	0.079**	(0.036)	0.297	9592
	Leggyakrabban nem a befogadó ország nyelvét beszéli otthon	0.251***	(0.047)		
	A két együttható értékének egyezését vizsgáló teszt p-értéke	0.000			
6	A lakóhelyi országban az idegenellenesség a medián feletti	0.101	(0.067)	0.295	9592
	A lakóhelyi országban az idegenellenesség a medián alatti	0.203***	(0.045)		
	A két együttható értékének egyezését vizsgáló teszt p-értéke	0.249			

A becsült együtthatók mellett zárójelben a születési országokra klaszterezett, robusztus standard hiba található. A regressziós egyenletek az alapmodellben (2. táblázat, 1. modell) szereplő magyarázó változókat tartalmazták.
* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

Végül az elemzést elvégeztük a másodgenerációs migránsok adatait felhasználva is, hogy megvizsgáljuk, a szülők által átörökített értékek és normák befolyása, azaz a kulturális hatás generációk között is tartós marad-e. Az ESS adatfelvétel 2. hullámától kezdve a szülők születési országára is rákérdeztek a kérdőívben. A mintát így azok a másodgenerációs migránsok alkották, akik maguk a kérdezés országában születtek, de egyik vagy

mindkét szülőjük másik ESS országban. A származási országbeli átlagos elégedettség így a két szülő születési országbeli elégedettségének az átlagaként állt elő.[14]

Az eredmény az 5. táblázatban látható. Az átlagos elégedettség a szülők születési országában pozitív és szignifikáns hatással van a másodgenerációs migránsok szubjektív jól-létére. A becsült együttható értéke 0,121. Ez a hatás nagyjából kétharmadnyi az elsőgenerációs migránsok születési országának hatásához képest. Az elégedettség kulturális meghatározottsága tehát legalább két generáción keresztül létezik.

5. táblázat:
A származási országbeli átlagos elégedettség hatása a másodgenerációs migránsok szubjektív jól-létére

(függő változó: az élettel való elégedettség (0-10), becslési eljárás: OLS)

Átlagos elégedettség a szülők születési országában	0.121***
	(0.044)
Egyéni szocio-demográfiai változók	Igen
Lakóhelyi ország dummy-k	Igen
Hullám dummy-k	Igen
Korrigált R^2	0.308
N	7617

A becsült együttható alatt zárójelben a szülők születési országára klaszterezett, robusztus standard hiba található.
A regressziós egyenlet az alapmodellben (2. táblázat, 1. modell) szereplő magyarázó változókat tartalmazta.
* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

ALTERNATÍV MAGYARÁZATOK

Luttmer és Singhal (2011) munkája alapján az eredményeknek három alternatív magyarázata lehetséges. Előfordulhat, hogy valamilyen nem megfigyelt változó befolyásolja az elégedettséget, valamint a származási ország átlagos elégedettségét. Ezt a kontrollváltozók széleskörű bevonása és az eredmény különböző mintákon való reprodukálása teszi kétségessé.

Elképzelhető továbbá, hogy az egyének csak lassan változtatják az élet szubjektív értékelését, lassan adaptálódnak, amikor új környezetbe kerülnek, így az élettel való elégedettségük lassan változik meg a korábbitól eltérő intézményi, gazdasági, társadalmi környezetben. Ez adódhat akár abból, hogy az életük értékelésekor nem az adott időpontot, hanem egy hosszabb időintervallumot minősítenek. Azonban láttuk, hogy a kulturális hatás a legalább 10 éve az országban élők körében, valamint a másodgenerációs migránsok esetében is létezik, így a lassú elégedettségváltozáson, lassú adaptáción alapuló alternatív magyarázat érvényességében is kételkedünk, és hihetőbben tartjuk, hogy a születési országban mért átlagos elégedettség hatásában valóban a kultúra hatását látjuk.

Harmadikként lehetséges az is, hogy a kultúra csak a survey kérdések megválaszolására gyakorol hatást – azaz vannak olyanok, akik az életük vagy egyéb más tényező szubjektív értékelésekor alacsonyabb pontszámot adnak válaszul, mint mások –, de a „valódi" elégedettségüket, és ezen keresztül a cselekvéseiket, nem befolyásolja. Kétségessé teszi ezt a lehetőséget több kutatás, melyek bizonyították, hogy a szubjektív jól-létet mérő kérdések összefüggésben állnak a valódi döntésekkel és viselkedésekkel (Clark 2001, Frijters 2000).

Egy negyedik, kifejezetten a szubjektív jól-lét kapcsán felmerülő lehetséges magyarázat, hogy a migránsok elégedettségét nem a születési országuk kultúrája, nem az átörökített normák és értékek befolyásolják, hanem a távolba szakadtak számára fontosak az otthon maradók életkörülményei. A rosszabb társadalmi, gazdasági

[14] Csak azon válaszadók elégedettségét figyelembe véve, akik nem első- vagy másodgenerációs migránsok.

környezetből migrálók születési országában élők szubjektív jól-léte alacsonyabb, mint a jobb helyzetben levő országok lakosainak szubjektív jól-léte, így a születési országbeli átlagos elégedettségként megragadott kulturális hatás (részben) a születési ország intézményi, társadalmi, gazdasági állapotának a hatását jeleníti meg. Az azonos országban élő migránsok közül az elégedetlenebb országból származók szubjektív jól-léte alacsonyabb, mint az elégedettebb országból származóké, mivel figyelemmel kísérik az otthoniak életét, és az elégedettségükben a születési országok társadalmi, gazdasági környezetének különbözőségei jelennek meg. A lehetőséget elvileg gyengíti, hogy az eredmények robosztusságának vizsgálata során a születési országra vonatkozó változókat (GDP, Gini-együttható, infláció, munkanélküliségi arány) is szerepeltettünk az egyik modellben (3. táblázat, 4. modell), ami nem változtatta meg az eredményeket. Ez a magyarázat sem zárja ki tehát a kultúra hatását.

KÖVETKEZTETÉSEK

A fentiekben bemutattuk, hogy a szubjektív jól-létet a gazdasági-társadalmi tényezők mellett kulturális tényezők is meghatározzák. Migránsok adatain végzett elemzésünk szerint a migránsok élettel való elégedettségére még azonos környezetben és körülmények között is hat a születési országbeli átlagos elégedettség. Az elégedettebb országokból migrálók ceteris paribus az új lakóhelyükön is elégedettebbek lesznek, mint az elégedetlenebb országokban született migránsok. A születési országban az átlagos elégedettség az átörökített értékekként, normákként, vélekedésekként értelmezett kulturális hatást jeleníti meg, mivel azt feltételezzük, hogy a születési ország intézményi, gazdasági, társadalmi környezete, ami természetesen befolyásolja a születési országban élők elégedettségét, nem hat közvetlenül a más országban élő migránsok elégedettségére.

A kulturális hatás időben hosszan tartó és legalább két generáción keresztül érvényesül. A szubjektív jól-léttel foglalkozó szakirodalomban kulturális hatásként meglehetősen gyakran vizsgált individualista-kollektivista megkülönböztetésen túl feltehetően egyéb értékek és normák átörökítéséről beszélhetünk, mivel az elemzést európai mintán végeztük el, azaz az ebben szereplő országok (szinte) mindegyike az individualista országok közé kerülne egy individualista-kollektivista skálán. Jelen tanulmányunk kereteit azonban meghaladta volna annak vizsgálata, hogy a kulturális hatás milyen értékek, normák, vélekedések időben és térben tartós hatását jelenti. Elképzelhető, hogy bizonyos attitűdök (pl. bizalom), viselkedési normák (pl. baráti kapcsolatok száma) vagy a szubjektív jól-lét szempontjából releváns vonatkoztatási csoport eltérő megválasztásának (Sági 2000) hatásáról van szó. Ennek feltárása további elemzéseket igényel.

Eredményünk a migránsok körében végzett hasonló vizsgálatokon túl újabb ismereteket ad hozzá a vélekedések, normák, értékek generációk közti átörökítésének jelentőségéről és erősségéről szóló tudásunkhoz. Különösen fontos lehet mindez napjainkban, amikor a nemzetközi migráció és annak következményei a legjelentősebb társadalmi kihívások között szerepelnek.

HIVATKOZÁSOK

Ahuvia, A.C. (2002). Individualism/Collectivism and Cultures of Happiness: A Theoretical Conjecture on the Relationship between Consumption, Culture and Subjective Well-Being at the National Level. *Journal of Happiness Studies.* 3(1). 23-36. p.

Alesina, A. and Giuliano, P. (2011). Family Ties and Political Participation. *Journal of the European Economic Association.* 9(5). 817-839. p.

Algan, Y. and Cahuc, P. (2010). Inherited Trust and Growth. *American Economic Review.* 100(5). 2060-2092. p.

Clark, A.E. (2001). What really matters in a job? Hedonic measurement using quit data. *Labour Economics.* 8(2). 223-242. p.

Diener, E. (ed.) (2009). *Culture and Well-Being: The Collected Works of Ed Diener*. New York: Springer.

Diener, E., Diener, M. and Diener, C. (1995). Factors Predicting the Subjective Well-Being of Nations. *Journal of Personality and Social Psychology.* 69(5). 851-864. p.

Diener, E., Suh, E.M., Lucas, R.E. and Smith, H.L. (1999). Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin.* 125(2). 276-302. p.

Fernández, R. and Fogli, A. (2006). Fertility: The Role of Culture and Family Experience. *Journal of the European Economic Association.* 4(2-3). 552-561. p.

Ferrer-i-Carbonell, A. and Frijters, P. (2004). How Important Is Methodology for the Estimates of the Determinants of Happiness? *The Economic Journal.* 114(497). 641-659. p.

Frijters, P. (2000). Do individuals try to maximize general satisfaction? *Journal of Economic Psychology.* 21(3). 281-304. p.

Guiso, L., Sapienza, P. and Zingales, L. (2006). Does Culture Affect Economic Outcomes? *Journal of Economic Perspectives.* 20(2). 23-48. p.

Inglehart, R. and Klingemann, H.-D. (2000). *Genes, Culture, Democracy and Happiness.* In: Diener, E. and Suh, E.M. (eds.) *Culture and Subjective Well-Being.* Cambridge: MIT Press. 165-183. p.

Luttmer, E.F.P. and Singhal, M. (2011). Culture, Context, and the Taste for Redistribution. *American Economic Journal: Economic Policy.* 3(1). 157-179. p.

Oishi, S. (2010). *Culture and Well-Being: Conceptual and Methodological Issues.* In: Diener, E., Helliwell, J.F. and Kahneman, D. (eds.) *International Differences in Well-Being.* New York: Oxford University Press. 34-69. p.

Ouweneel, P. and Veenhoven, R. (1991). *Cross-National Differences in Happiness. Cultural Bias or Societal Quality?* In: Bleichrodt, N. and Drenth, P.J. (eds.) *Contemporary Issues in Cross-Cultural Psychology.* Amsterdam: Swets & Zeitlinger. 168-184. p.

Rice, T.W. and Steele, B.J. (2004). Subjective Well-Being and Culture Across Time and Space. *Journal of Cross-Cultural Psychology.* 35(6). 633-647. p.

Sági M. (2000). Hogyan legyünk pesszimisták? Viszonyítsunk a sokkal jobbhoz! *Századvég.* 5(17). 41-66. p.

Solt, F. (2009). Standardizing the World Income Inequality Database. *Social Science Quarterly.* 90(2). 231-242. p.

Suh, E.M. and Koo, J. (2008). *Comparing Subjective Well-Being across Cultures and Nations. The "What" and "Why" Questions.* In: Eid, M. and Larsen, R.J. (eds.) *The Science of Subjective Well-Being.* New York: The Guilford Press. 414-427. p.

Suh, E.M. and Oishi, S. (2002). Subjective Well-Being Across Cultures. *Online Readings in Psychology and Culture, Unit 10*. [Online]. Elérhető: http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol10/iss1/1. [Letöltve: 2011-11-24].

Uchida, Y., Norasakkunkit, V. and Kitayama, S. (2004). Cultural constructions of happiness: theory and emprical evidence. *Journal of Happiness Studies.* 5(3). 223-239. p.

Veenhoven, R. (1993). *Happiness in nations: subjective appreciation of life in 56 nations, 1946-1992*: Erasmus University of Rotterdam, Department of Social Sciences, RISBO, Center for Socio-Cultural Transformation.

Veenhoven, R. (1994). Is happiness a trait? *Social Indicators Research.* 32(2). 101-160. p.

Veenhoven, R. (1996). Developments in satisfaction-research. *Social Indicators Research.* 37(1). 1-46. p.

FÜGGELÉK

F1. táblázat: Az elemzés során használt változók alapstatisztikái

Változó	Átlag	Szórás	Min	Max	N
Az élettel való elégedettség	6.677	2.448	0	10	9592
A születési országbeli átlagos elégedettség	6.287	0.947	4.383	8.504	9592
Kor	49.547	17.576	15	98	9592
Nő	0.568	0.495	0	1	9592
Iskolai végzettség					
ISCED 0-1	0.117	0.321	0	1	9505
ISCED 2	0.176	0.381	0	1	9505
ISCED 3-4	0.367	0.482	0	1	9505
ISCED 5	0.340	0.474	0	1	9505
Családi állapot					
Házas, élettárssal él	0.577	0.494	0	1	9537
Elvált, külön élő	0.117	0.321	0	1	9537
Özvegy	0.117	0.321	0	1	9537
Nőtlen, hajadon	0.189	0.392	0	1	9537
Munkaerőpiaci helyzet					
Dolgozik	0.488	0.500	0	1	9505
Tanuló	0.047	0.213	0	1	9505
Munkanélküli, keres munkát	0.040	0.195	0	1	9505
Munkanélküli, nem keres munkát	0.018	0.134	0	1	9505
Nyugdíjas	0.258	0.437	0	1	9505
Háztartásbeli	0.109	0.312	0	1	9505
Egyéb	0.040	0.196	0	1	9505
Településtípus					
Nagyváros	0.285	0.451	0	1	9535
Nagyváros elővárosa	0.127	0.333	0	1	9535
Város vagy kisváros	0.315	0.464	0	1	9535
Falu, tanya	0.274	0.446	0	1	9535
Ln(Háztartás jövedelme)	7.144	1.193	3.787	9.328	7633
Háztartásnagyság	2.659	1.393	1	8	9586
Szubjektív jövedelmi helyzet					
Kényelmesen megélnek	0.268	0.443	0	1	9486
Kijönnek a jövedelmükből	0.430	0.495	0	1	9486
Nehezen élnek meg	0.216	0.412	0	1	9486
Nagyon nehezen élnek meg	0.086	0.280	0	1	9486
Szubjektív egészségi állapot	0.011	0.105	0	1	9592
Nagyon jó	0.220	0.414	0	1	9583
Jó	0.372	0.483	0	1	9583
Kielégítő	0.297	0.457	0	1	9583
Rossz	0.089	0.285	0	1	9583
Nagyon rossz	0.023	0.149	0	1	9583
A barátokkal, rokonokkal, kollégákkal való találkozás gyakorisága	0.001	0.031	0	1	9592

Változó	Átlag	Szórás	Min	Max	N
Soha	0.024	0.154	0	1	9556
Ritkábban, mint havonta egyszer	0.091	0.288	0	1	9556
Havonta egyszer	0.100	0.300	0	1	9556
Havonta többször is	0.184	0.387	0	1	9556
Hetente egyszer	0.198	0.398	0	1	9556
Hetente többször	0.262	0.440	0	1	9556
Minden nap	0.141	0.348	0	1	9556
Mennyire tartja vallásosnak magát	4.827	3.049	0	10	9489
Van-e olyan személy, akivel meg tudja beszélni személyes, legbensőbb magánügyeit?	0.878	0.327	0	1	9474
Ln(GDP) – lakóhelyi ország	10.194	0.537	8.628	11.094	9592
Gini-együttható – lakóhelyi ország	29.733	4.458	22.609	46.186	8695
Munkanélküliségi arány – lakóhelyi ország	6.894	3.102	2.6	19.9	9592
Infláció – lakóhelyi ország	3.533	3.399	-4.480	15.895	9592
Ln(GDP) – születési ország	9.849	0.527	8.374	11.210	9592
Gini-együttható – születési ország	34.064	7.432	22.609	46.332	8928
Munkanélküliségi arány – születési ország	8.146	3.002	2.6	19.9	9592
Infláció – születési ország	6.173	6.604	-0.494	44.964	9592
1. hullám	0.226	0.418	0	1	9592
2. hullám	0.262	0.440	0	1	9592
3. hullám	0.219	0.413	0	1	9592
4. hullám	0.293	0.455	0	1	9592
Legalább hetente egyszer jár templomba	0.134	0.340	0	1	9543
Hetente többször találkozik a barátaival	0.403	0.491	0	1	9556
Legalább 10 éve a befogadó országban él	0.608	0.488	0	1	9483
A befogadó ország állampolgára	0.796	0.403	0	1	9483
Leggyakrabban a befogadó ország nyelvét beszéli otthon	0.569	0.495	0	1	9577
A lakóhelyi országban az idegenellenesség a medián feletti	0.580	0.494	0	1	9563

F2. táblázat: A szubjektív jól-létet meghatározó tényezők (Az 1. táblázat 1. modelljében nem közölt hullám és lakóhelyi ország dummyk)

	1. modell Migránsok	Robusztus SE
Adatfelvételi hullám (ref. kat.: 1. hullám)		
2. hullám	0.124**	(0.051)
3. hullám	0.116*	(0.067)
4. hullám	0.129**	(0.054)
Lakóhelyi ország (ref. kat.: DE - Németország)		
AT – Ausztria	0.252	(0.176)
BE – Belgium	0.177	(0.105)
BG – Bulgária	-1.634**	(0.734)
CH – Svájc	0.547***	(0.094)
CY – Ciprus	0.296**	(0.123)
CZ – Csehország	-0.225**	(0.090)
DK – Dánia	0.880***	(0.127)
EE – Észtország	-0.598***	(0.120)
ES – Spanyolország	0.224	(0.135)
FI – Finnország	0.659***	(0.209)
FR – Franciaország	-0.892***	(0.206)
GB – Egyesült Királyság	-0.268*	(0.147)
GR – Görögország	-0.144	(0.118)
HR – Horvátország	-0.485	(0.387)
HU – Magyarország	-1.286***	(0.224)
IE – Írország	0.072	(0.090)
IL – Izrael	0.033	(0.115)
IS – Izland	1.043**	(0.512)
IT – Olaszország	-0.460	(0.310)
LT – Litvánia	-1.783***	(0.074)
LU – Luxemburg	0.377***	(0.115)
LV – Lettország	-0.476**	(0.197)
NL – Hollandia	0.070	(0.191)
NO – Norvégia	0.204	(0.148)
PL – Lengyelország	-1.315***	(0.198)
PT – Portugália	-1.098***	(0.188)
RO – Románia	0.129	(0.325)
RU – Oroszország	-1.059***	(0.211)
SE – Svédország	0.259*	(0.135)
SI – Szlovénia	-0.431***	(0.147)
SK – Szlovákia	-0.859***	(0.189)
TR – Törökország	-0.712***	(0.250)
UA - Ukrajna	-1.802***	(0.087)

A becsült együtthatók mellett zárójelben a születési országokra klaszterezett, robusztus standard hiba található.
* $p < 0.10$, ** $p < 0.05$, *** $p < 0.01$

GERŐ MÁRTON – KOPPER ÁKOS[1]

A CIVIL ÉS POLITIKAI TÁRSADALOM MEGKÜLÖNBÖZTETÉSE ÉS KAPCSOLATA A MAGYAR CIVIL TÁRSADALOM GYARMATOSÍTÁSÁNAK EGY FOLYAMATÁRÓL[2]

I. BEVEZETÉS

2011 során a kormányzat kétszer fordult a „néphez", hogy nagy horderejű kérdésekben – az új Alaptörvénnyel és szociális intézkedésekkel kapcsolatban – kikérje véleményét. Azonban nem a már megszokott társadalmi egyeztetési eljárásokhoz fordult,[3] hanem „Nemzeti és Szociális Konzultációnak" nevezve az akciót, kérdőívet küldött minden egyes állampolgárnak.[4] A kérdőívek kitöltésekor az állampolgároknak kész válaszok közül kellett kiválasztaniuk azt, amellyel leginkább egyetértettek.

A konzultáció e formájának leginkább markáns különbsége más egyeztető eljárásoktól, hogy kikapcsolja, illetve jelentősen redukálja a horizontális kommunikáció lehetőségét, a kormányzat és az állampolgár közötti köztes szintek, a nyilvánosság szerepét, azaz azt az elvet, hogy minél többen vitatnak meg egy kérdést, annál jobb – de legalábbis annál legitimebb – lesz a döntés. Ugyan a konzultáció e formája látszólag hasonló a népszavazás, illetve a közvélemény-kutatás eszközéhez, hiszen ezekben is egyéni vélemények, szavazatok összessége jelenik meg a közösség véleményeként, mégis fontos kérdésekben különbözik azoktól. Népszavazási kezdeményezést indítani nem a kormány kizárólagos monopóliuma, a feltehető kérdéseket független testület bírálja el és vizsgálja az érthetőség, egyértelműség szempontjából. A kezdeményezések megismerhetőek, több esetben elindításukhoz a képviselők vagy az állampolgárok nagyszámú támogatása szükséges, és összességében elegendő idő áll rendelkezésre ahhoz, hogy a különböző álláspontok mellett a nyilvánosságban érvelni lehessen. A két konzultáció egyik feltételt sem teljesíti: a kérdéseket a kérdőívek kiküldése előtt rövid idővel lehetett megismerni, és a kérdések megismerésére, a kitöltésre és visszaküldésre csupán egy-másfél hónap állt rendelkezésre.[5] Amennyiben pedig a közvélemény-kutatásokhoz hasonlítjuk a konzultációt, akkor az eredmények általánosíthatóságához fűződő módszertani követelmények figyelmen kívül hagyása okoz lényegi különbséget.

Különösen jelentősnek tűnik a köztes kommunikációs szintek – közösségek és civil szervezetek – kikapcsolása a folyamatból. 2002-ben, amikor a FIDESZ életre hívta a polgári köröket, mint olyan szervezeteket, amelyek a párt és a nemzet közötti kapcsolatot voltak hivatottak fenntartani, Orbán Viktor a következőket hangsúlyozta: *„Arra kérem önöket, hogy a következő három hónapban hozzanak létre kis, néhány emberből álló csoportokat, baráti csapatokat, polgári köröket. Nem jogi formákra, hanem együttlétre, összefogásra, készenlétre van*

---

[1] Gerő Márton – MTA Szociológiai Kutatóintézet; Kopper Ákos – Kanagawa University, Yokohama.

[2] A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a K73033 számú OTKA program támogatta. Köszönjük Huszár Ákos észrevételeit, hozzászólásait a cikkhez.

[3] Bevett egyeztető eljárás a népszavazás, számos jogszabályban is nevesített egyeztető fórum (pl.: Országos Érdekegyeztető Tanács) lakossági fórumok, közvélemény-kutatások stb.

[4] A két konzultáció kérdőíve elérhető a következő linkeken: http://www.Fidesz.hu/index.php?Cikk=158885, http://szocialiskonzultacio.kormany.hu/ [Utolsó hozzáférés: 2011-12-16].

[5] Országos népszavazás, esetén akár 3,5 hónap is rendelkezésre állhat a szavazás országgyűlés általi elrendelésétől a szavazás időpontjáig. Ugyanakkor minimum 43 nappal a szavazás időpontja előtt kell kitűzni az időpontot, amelyet megelőz a fellebbezési időszak és az Országgyűlés döntése is, azonban több esetben – pl. ha népi kezdeményezésről vagy állampolgárok kezdeményezésére történő népszavazásról van szó – már jóval ezelőtt ismerhetőek a kérdések, hiszen aláírásgyűjtés kapcsolódik a referendumhoz. A népi kezdeményezésre ennél kevésbé szigorú szabályok vonatkoznak., de a rendelkezésre álló idő összességében jóval meghaladja a 1,5 hónapot. (Lásd az1997. évi C. törvény a választási eljárásról XIII. és XV. fejezetét)

szükség. Most arra van szükség, hogy százszámra alakuljanak polgári körök és társaságok. Az erőnk, amely a sokaságban van, akkor valódi erő, ha képesek vagyunk magunkat megszervezni. Erőnk csak akkor valódi erő, ha képesek vagyunk megteremteni és megszervezni a polgári Magyarország nyilvánosságát."[6] A Polgári Köröket életre hívó beszédben a közösen létrehozott nyilvánosság, a közös akciók és tevékenység még jelentős szerepet kaptak – s nem mellesleg nem csupán az individuumok támogatása, hanem a közösségek alakulása is jelentős legitimációs tényezőként tűnt fel. Ehhez képest a nemzeti és szociális konzultáció idején a Fidesz-KDNP kormány már nem számít a polgári körökre, sem más civil szervezetre.

Mivel a civil szervezetekkel való konzultáció mértéke egyik indikátora lehet a politikai berendezkedés demokratikus jellegének, felmerül a kérdés, hogy mi vezethet el ahhoz, hogy egy széleskörű konzultációs folyamatban a kormány teljesen mellőzze a civil szereplőket. Hiszen ez annak a jele lehet, hogy a civil társadalom súlytalanná válik. Véleményünk szerint ennek a kulcsa nem csupán a magyarországi civil társadalom eredendő gyengeségében, hanem az elmúlt évtized, illetve évtizedek azt tovább gyengítő – pontosabban a megerősödését akadályozó – tényezőiben is keresendő. Dolgozatunk célja, hogy rámutassunk: ez a civil szférát gyengítő folyamat paradox módon részben a civil szervezetek politikai függetlenségére és demokratikus értékeire való hivatkozással megy végbe olyan – „álcivil" – szervezetek létrehozásával, amelyek civil köntösben politikai pártok céljait szolgálják, azok által irányítottan működnek. Az álcivil jelenség köré épülő – az álcivilek leleplezését központba állító – diskurzus kitűnően példázza a politikai és a civil társadalom differenciálódásának állapotát napjaink Magyarországán. Dolgozatunk célja tehát, hogy rávilágítsunk, ez az állapot miben áll, és hogyan járul hozzá a magyar civil társadalomba vetett bizalom megrendítéséhez, és ezáltal a civil társadalom meggyengítéséhez.

II. A (MAGYAR) CIVIL TÁRSADALOM GYENGESÉGE

Elsőként Tocqueville-nál bukkant fel az a gondolat, hogy a civil szervezetek, egyesületek hozzájárulnak a demokratikus kormányzás hatékonyságához, és stabilitásához. Az egyesületeket a demokrácia iskolájának tekinti, amelyek a kooperatív, szolidáris, a nyilvánosságot fontosnak tartó habitus kialakulását, fejlesztik a kooperációs készségek kialakítását segítik, így erősítik a részvételi szándékot, és a politikai vélemények képződésének folyamatát. Az egyesületek sűrű hálózata támogatja az érdekartikuláció és érdekegyeztetés folyamatát, és hozzájárul a hatékony kooperáció kialakulásához is (Putnam et al. 1993).

A civil társadalom eszméje alapvetően a nyugati típusú politikai-társadalmi berendezkedéshez kapcsolódik, s fontossága, szerepe is ebben a keretben értelmezhető elsősorban. Magyarország az 1989-es rendszerváltással tulajdonképpen e nyugati típusú politikai rendszer meghonosítására törekedett. Az átmenet éveiben sokan úgy vélték – vagy legalábbis kívánatosnak tartották volna[7] –, hogy a demokratikus keretek megteremtését követően a civil társadalom virágzásnak indul majd, a polgárok beletanulnak a civil szerepbe, és így a kelet-európai civil társadalmak pedig egyre inkább hasonlóvá válnak nyugat-európai társaikhoz. Különösen az adott okot optimizmusra, hogy a rendszerváltás sikerében nagyon komoly szerepet játszottak az 1970-es, 80-as évektől formálódó civil mozgalmak. Ahogy Mary Kaldor, a civil társadalom kutatásának nemzetközileg is elismert szakértője hangsúlyozta: „Szorosan követtem a Kelet-európaiak vitáit és mindig azt gondoltam, hogy ők fedezték fel újra a [civil társadalom] fogalmát" (Kaldor 2003:586)[8]. A rendszerváltás idején megfogalmazott várakozások mellett az elmúlt 20 évben a politikai pártokkal szemben tapasztalt bizalmatlanság növekedése miatt is azt várhatnánk, hogy a polgárok a civil szféra felé fordulnak. Meglepő módon azonban a civil

[6] Orbán Viktor beszéde a Dísz téren, 2002 május 8-án. Elérhető: http://www.Fidesz.hu/index.php?CikkID=1922 [Utolsó hozzáférés: 2011-11-16].

[7] Ezzel szemben megfogalmazódott az a gondolat is, hogy a civil társadalom a rendszerváltással elveszítette fontosságát (ld. (Seligman 1992), és bőségesen találunk utalást arra is, hogy 1989 után már korántsem volt problémamentes a civil társadalom fejlődése: vagy azért, mert a forradalom után szükségszerű demobilizáció, azaz háttérbe húzódás következik (Arató 1999) vagy pedig azért, mert a politikai pártok uralkodó demokrácia-felfogásában a civil társadalom csupán kellék- vagy legfeljebb kiegészítő szerepet tölthet be (Miszlivetz 2010).

[8] Annak ellenére, hogy a fogalmat a kelet-európai fejleményekkel egy időben, vagy valamivel korábban Latin-Amerikában is használni kezdik (Kaldor 2003).

társadalom szereplői iránti bizalom majdnem olyan alacsony szintű, mint a politikai szereplők iránt táplált bizalom (Sík – Giczi 2009, Tóth István 2009).

Ugyan az 1989-90-es átmenetet követően a civil társadalom a várakozásoknak megfelelően fejlődésnek indult, egy évtized elteltével a stagnálás évei következtek. Habár Magyarország nem az egyetlen közép-európai ország, ahol megfigyelhető ez a jelenség – igaz ez Lengyelországra és Romániára is, ugyanakkor nem jellemző Csehországra, Szlovákiára vagy Szlovéniára – mégis nálunk tűnnek a legmarkánsabbak a stagnálás tünetei (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat: A civil részvétel alakulása Közép-Európában és Németországban, 1990-2008 European Values Study[9]

Ország	**Mozgalom-szerű (a felnőtt népesség %-ában)**			**Formális (a felnőtt népesség %-ában)**		
	1990	1999	2008	1990	1999	2008
Nyugat-Németország	57,7	49,5	58,5	67,3	51,6	50,6
Cseh Köztársaság	53,9	61,2	32,7	63	61,9	53,2
Szlovákia	40	59,5	35	56	66,4	60,2
Kelet- Németország	75,4	65,1	62,1	84,6	43,3	35,9
Magyarország	19,7	16,5	16,3	50,5	32,9	21,9
Lengyelország	31,6	25,7	23,4	48,1	26,7	17,2
Románia		18,9	14,6	30,1	21,3	24,6
Szlovénia	26,9	35,6	37,3	40,1	53,5	94,9

Forrás: EVS, 20111

A civil társadalom gyengeségének okaival sokan foglalkoztak már. Gyakran hangoztatott érvelés, hogy a társadalmak tanulási folyamatai sokkal hosszabb időt vesznek igénybe, több évtizedet, gyakran generációkat, mint amennyi eltelt a rendszerváltás óta, azaz éppen most tanuljuk a demokráciát és az állampolgári részvételt (Dahrendorf 1990, Szabó 2009). Mások az útfüggőség jelentőségét emelik ki a civil szféra gyengeségének vagy fejlettségének mértékére adott magyarázatukban. Így Salamon és Sokolowsky a társadalmi eredet (*social origins*) elméletét alkalmazza a nonprofit szektor mérete és szerkezete sajátosságainak magyarázatában: e szerint a nonprofit szektor mélyen beágyazott az adott ország kulturális, vallási, politikai és gazdasági realitásaiba. Így nem csupán egyszerű döntéseken alapul a szektor szerephez juttatása a társadalmi folyamatokban és a szolgáltatások biztosításában, hanem annak történeti meghatározottsága van (Wagner 2000). Salamon és Anheier négyfajta „nonprofit rezsimet" különít el a szociális juttatásokra való költés (a GDP arányában) és a civil társadalom alkalmazásában állók szerint (az alkalmazottak %-ban). Az elmélet szerint a rezsim korábbi – II. Világháború előtti – típusa ugyanúgy hatással van a szektor jelenlegi méretére és összetételére, mint a jelenlegi struktúra (Salamon 2006).

Elsősorban a Tocqueville nyomán elinduló Putnam (1993, 1995) munkáihoz kapcsolódnak a társadalmi tőke mennyiségét és a civil társadalom erejét összekapcsoló magyarázatok. Ezek lényege, hogy a kapcsolathálók sűrűsége, az általános, családon, rokonságon kívül megnyilvánuló bizalom mértéke kulcsfontosságú a virulens civil társadalom kialakulásában (Füzér et al. 2006, Sík–Giczi 2009). Mivel azonban a civil szervezetek, közösségek a társadalmitőke-generátor szerepében is feltűnnek, egy ördögi kör képe rajzolódik ki: alacsony bizalom mellett nincs erős civil társadalom, de civil társadalom nélkül nincs bizalom sem. Ráadásul Putnam a demokrácia és a gazdaság fejlettségét is összeköti a civil társadalom erejével, ahogy ezt egyébként Tocqueville-nál is láthattuk. Putnammel vitatkozik Letki és Evans, amikor azt állítják, hogy az új demokráciákban a politikai berendezkedés és a társadalmi tőke vagy az állampolgári aktivitás közötti kapcsolat ellentétes irányú. Azaz a társadalmi tőke termelését és felhalmozását a stabil demokratikus politika és intézményrendszer – kiszámíthatóság, jogbiztonság stb. – segíti elő, és nem pedig fordítva (Letki– Evans 2005).

[9] Forrás: (EVS 2011). Mozgalomszerű részvétel: egy követelés, petíció aláírása, bojkotthoz csatlakozás, az engedélyezett tüntetésen való részvétel, nem engedélyezett sztrájkhoz való csatlakozás, épület vagy gyárfoglalás. Formális részvétel: az egyesülési jog alapján létrejött szervezethez (civil szervezetek, szakszervezetek, pártok) való tartozás és az önkéntes szervezeteknek végzett önkéntes-munka.

Egyetértünk azzal, hogy ezek a szempontok mind fontos szerepet játszhatnak a civil társadalom erőtlenségének magyarázatában, s ráadásul hatásuk össze is adódhat. Mindemellett úgy gondoljuk, érdemes jobban szemügyre venni azokat a folyamatokat, amelyek az elmúlt 20 évben akadályt gördítettek a civil társadalom megerősödése elé. E dolgozatban egy kevésbé körüljárt terület, a civil és a politikai szféra közötti viszony elemzésével igyekszünk hozzájárulni e folyamatok megértéséhez. Elemzésünkhöz az elméleti keretet Arato András és Jean L. Cohen *Civil Society and Political Theory* című nagyszabású munkájából merítjük (Cohen–Arato 1992).

III. A CIVIL ÉS A POLITIKAI TÁRSADALOM KÖZÖTTI DIFFERENCIA, AZ AUTONÓMIA PROBLÉMÁJA

Arato és Cohen szerint az erős civil társadalom fontos szerepet tölt be a demokratizálás folyamatában (Arató 1999).[10] Elméletük nagyrészt a habermasi koncepcióra építve dolgozza ki a civil társadalom, mint köztes, ám az életvilághoz kötődő szféra fogalmát és funkcióit. Véleményük szerint az egyesületi szféra – azaz a civil és a politikai társadalom – közvetít a Rendszer és az Életvilág között. Ugyanakkor az életvilág modernizálódása annak differenciálásához vezet, a privátszféráról leválik a nyilvánosság – az életvilágon belüli szféraként – és a kettő közötti integrációt a civil társadalom szervezetei, intézményei, közösségei teremtik meg. (Cohen–Arato 1992). Más szóval a civil társadalom nem csupán a demokratikus politikai rendszerben tölt be fontos szerepet, de a modern életvilág integratív jellegének fenntartásában is nélkülözhetetlen. A szerzők által felvázolt elmélet kritikai jellegéből következően normatív, ugyanakkor a civil társadalom integrációs mechanizmusként való értelmezése révén leíró jellegű is.

A habermasi modell háromosztatú társadalomképpel dolgozik. A politika és a gazdaság alkotja a Rendszert, míg az ezektől független harmadik szféra az Életvilág. Arato és Cohen az egyesületi szféra két elemével egészíti ki ezt a képet: a civil és a politikai társadalommal, amelyek közvetítő funkciót látnak el a Rendszer és az Életvilág között. Ugyan a civil társadalom az Életvilághoz, míg a politikai társadalom a Rendszerhez tartozik, előbbit meg kell különböztetni a privátszféra teljesen informális intézményeitől, míg utóbbit az államigazgatás szervezeteitől.

A Rendszer (a politika, az állam és a gazdaság) fő tulajdonsága, hogy elsődleges cselekvéskoordinációs mechanizmusát a stratégiai racionalitás jelenti, azaz működését valamilyen hatékonysági szempont határozza meg. Az Életvilág ezzel szemben a diszkurzív, kölcsönös megértést célul kitűző kommunikatív cselekvésre és kommunikatív racionalitásra épül; azaz: nem a hatékonyság, hanem a másik fél megértése, a társas környezet, a családfenntartás, az érzelmi jóllét, a biztonság reprodukciója stb. jelenik meg célként ebben a szférában. A civil társadalom tulajdonképpen az életvilág képviseleti, érdekérvényesítő intézményesített részeként működik.

1. ábra: A Rendszer és Életvilág kapcsolata a civil és a politikai társadalmon keresztül.[11]

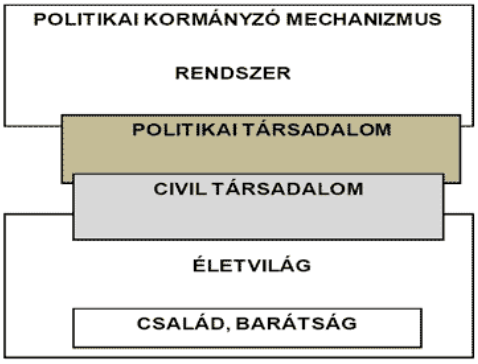

10 Miszlivetz ezt úgy fogalmazza meg, hogy a „demokrácia legitimációs deficitjének ledolgozása, megújulási és önreflexiós készsége elsősorban a civil társadalom kreativitásától, innovációs potenciáljától és mozgósító erejétől függ" (Miszlivetz 2010).

11 Az ábrán az egyszerűség kedvéért nem szerepel a gazdasági alrendszer, mert a dolgozatban a politika és a civil szféra differenciálódására fókuszálunk.

Habár mind a politikai, mind a civil társadalom lényegében önszerveződő, egyesületi szféra**,** mégis markánsan különböznek egymástól, amely különbség működési logikájukban ragadható meg: míg a politikai szférát a cél racionalitás logikája, a civil szféra működését a kommunikációs logika határozza meg. A politikai szereplőknek 'hatékonynak' kell lenniük és nem engedhetik meg, hogy a *„stratégiai és instrumentális szempontok alárendelődjenek a civil társadalomra jellemző normatív integrációnak és nyílt végű kommunikációnak"* (Cohen – Arato 1992:vii, saját fordítás). Más szóval: a politikának döntenie kell, méghozzá lehetőleg úgy, hogy az adott kérdés minden társadalmi és gazdasági vetületére figyelemmel legyen, balanszírozzon közöttük. Ezzel szemben a civil társadalom szervezetei döntően egydimenziójú csoportok, vagyis egy – vagy maximum néhány – konkrét cél elérésének az érdekében tevékenykednek, legyen ez a zöld környezet, a helyi sportélet, az idősek esélyegyenlősége, és döntően nem a hatalom megszerzéséért, hanem csupán annak befolyásolásáért küzdenek.

Ennek a különbségnek a következménye, hogy míg a civil csoportok értékorientáltsága jól érzékelhető, a politikai szereplők gyakran különböző, egymásnak ellentmondó normatív szempontok között kénytelenek egyensúlyozni. A politikai logika szerint ezt az egyensúlyozást úgy kell végrehajtaniuk, hogy többségi támogatást szerezzenek az általuk felvállalt célok, problémák vagy megoldások mellett és győztesen kerüljenek ki a velük versengő politikai szereplőkkel folytatott küzdelemből. Ebből az következik, hogy a politikai szféra szereplői nem szükségszerűen 'rosszak', hanem egyszerűen csak a Rendszer működési logikájának megfelelően járnak el, a civilek pedig nem jók, hanem esetükben az Életvilág működési logikája domináns. A Rendszer és az Életvilág funkciói kiegészítik egymást. Előbbi termeli meg a tömegtársadalmak ellátásához szükséges anyagi és szellemi javakat, biztosítja a koordinációt, adminisztrációt, működőképességet, míg az utóbbi egy nyelvi-kulturális strukturális bázison különböző szimbolikus erőforrásokat (a kompetencia, a szolidaritás és a jelentés) hoz létre, amelyekhez az életvilág egy-egy intézménye, a személyiség, a társadalmi integráció és a kultúra kapcsolódik. Ezeket a szocializáció, társadalmi integráció és a kulturális áthagyományozás, folyamataiban termeli újra. A magánszféra-nyilvánosság differenciát alkalmazva előbbi a személyiség, utóbbi a kultúra reprodukciós folyamatainak ad teret, míg a kettő integrációját a civil társadalom biztosíthatja. A szférák és alrendszerek egyszerre differenciáltak – a különböző kormányzó mechanizmusok okán – és integráltak a különféle közvetítő mechanizmusok révén. Így a politikai és a gazdasági alrendszer között a pénz és a hatalom intézményei, a politikai (és a gazdasági) és az életvilág között a civil és a politikai társadalom egyesületi szférái közvetítenek. Ez kulcsfontosságú az egész berendezkedés működése szempontjából, mivel a Rendszer intézményei az Életvilágban vannak „lehorgonyozva".

Habermas szerint a modern nyugati demokráciákban egyik legfőbb problémája, hogy a Rendszer mind politikai, mind gazdasági értelemben hajlamos gyarmatosítani az Életvilágot, azaz: az Életvilág intézményeit, például a családi és a baráti kapcsolatokat, a saját hatékonysági szempontjai szerint kezdi el szervezni (Habermas 2001), ami ahhoz vezet, hogy az Életvilág újratermelési folyamataiban különböző anomáliák lépnek fel, amelyek hosszú távon hatással vannak a Rendszer működésére is. Arato és Cohen azonban úgy látja, hogy Habermas nem foglalkozik azzal a lehetőséggel, hogy az Életvilág intézményei képesek lehetnek befolyásolni a Rendszer működését. Úgy vélik, a folyamat kétirányú és nem csupán a gyarmatosítás figyelhető meg, hanem lehetséges a *demokratizálás* is, azaz: az a folyamat, amely során az Életvilág kommunikatív működési elveit sikerül a Rendszer működésében megjeleníteni. Jó példa erre az ombudsmani intézmény, Magyarországon különösen a Jövő Nemzedékek Biztosának intézménye, vagy a környezetvédő szervezetek gyakorlata a kötelezően meghallgatandó kormányzati tanácsadó testületekbe való közös delegálásra.

Habár működési logikájuk eltérő, Aratóék szerint a politikai és a civil társadalom között szükségszerűen sokrétű kapcsolatrendszer alakul ki, és nem ritka az sem, hogy a szereplők a két „társadalom" között mozognak. A politikai szereplők gyakran a civil szférából származnak (Arató 1999, Miszlivetz 2010), amire Magyarországon és Közép-Európában is számtalan példát találhatunk: a rendszerváltó pártok a teljes térségben „civil" szervezetekből alakultak át, itthon pedig később az LMP és akár a JOBBIK is ilyen, civil gyökerű pártnak tekinthető.[12] A kapcsolat, a szereplők mozgása a két szféra között és a folyamatos párbeszéd a szerzők szerint

[12] A tanulmány készülésével párhuzamosan 2011 november-december folyamán jelentette be a szintén civil mozgalomban gyökerező 4K! is párttá alakulását, programját és a pártalapítás folyamatát. Lásd a mozgalom honlapján: http://negyedikkoztarsasag.hu/blog/2011/12/17/A_programbemutato_a_sajtoban.

nem csupán esetlegesen előforduló jelenség, hanem a demokratikus politikai berendezkedés kulcsfontosságú momentumáról van szó: *"Ahogy a politikai társadalom közvetítő szerepe a civil társadalom és az állam között nélkülözhetetlen, ugyanígy az is, hogy a politikai társadalom a civil társadalomban gyökerezzen"*(Cohen – Arato, 1992:x, saját fordítás). A politikai társadalom gyökereit nem csupán a származás biztosíthatja, sőt az önmagában nem elegendő. A magyar politikai pártok a rendszerváltás után egyre inkább elveszítették kapcsolatukat a civil társadalommal és az állampolgárokkal. A gyökereket a folyamatos, jogi intézményekkel és biztosítékokkal is megerősített párbeszéd és részvételi mechanizmusok tarthatják fenn.

A civil társadalom e párbeszéd, a részvétel informális és intézményesített mechanizmusai révén hozzájárul a politikai rendszer, berendezkedés a politikai társadalom legitimációjának megteremtéséhez is. E legitimációban azonban a civil szféra autonómiájának megőrzése elsőrendű jelentőséggel bír, mert e nélkül nem töltheti be a politikai szféra ellenőrzésének feladatát. A civil szféra által szervezett kampányok, a civil szféra kontrollja az állami bürokrácia és az állam működése felett csak addig hitelesek, amíg a civil szféra szereplőinek autonómiája nem kérdőjeleződik meg. A hitelesség addig lehet meg, amíg a civilek az Életvilág részeként funkcionálnak, vagyis céljuk nem a hatalom megszerzése, hanem befolyásolás és a normatív szempontok érvényesítése.

A két szféra egymással átfedésbe is kerül(het): ennek azonban úgy kell történnie, hogy a civil társadalom autonóm maradjon, de mégis befolyásolja a politikai döntéseket. A rendszer-differencia problémájának kérdése, hogy hogyan valósulhat meg egy egészséges egyensúly a szférák között úgy, hogy hatással legyenek egymásra, de autonómak maradjanak (ugyan az alapprobléma a civil szféra gyarmatosítása, de elméletileg nem elképzelhetetlen egy olyan helyzet, ahol a civil érvelések, képviselet mellett nem alakul ki hatékonyan működő politikai társadalom és államigazgatás). Az autonómia és a függetlenség fogalma kulcsfontosságú a civil társadalom és szervezetei kapcsán. Ezt az autonómiát az Arato– Cohen modell nyomán úgy lehet meghatározni, hogy a különböző szférák ragaszkodnak saját működési logikájukhoz. Azaz a politikai társadalom saját hatékonysági szempontjai, a civil társadalom aktorai pedig normatív értékrendjét és a kommunikatív racionalitást szem előtt tartva működnek. A két társadalomnak együtt kell erősnek lennie ahhoz, hogy ez megvalósulhasson, bármelyik dominanciája az egyensúly felborulásához vezet.

Összegzésképpen tehát elmondható, hogy a civil és a politikai társadalom közötti differencia tekintetében az elvárás az, hogy kapcsolatuk és kölcsönös függésük ne sértse meg az egyes alrendszerek cselekvéskoordinációs logikáját, nem pedig az, hogy a kettő teljesen függetlenedjen egymástól. Az I. ábra azt is megpróbálja kifejezni, hogy a civil társadalomnak csakúgy, mint a politikainak bizonyos szintig beszélnie kell a másik nyelvét.[13] A demokrácia önkorrekciós képességét a két szféra állandó – részben spontán, részben intézményesült – interakciói alapozhatják meg (Miszlivetz 2010). Eközben azonban a civil társadalomnak meg kell őriznie sajátos civil akcentusát, nem hagyhatja, hogy a politika rákényszerítse saját érvelési logikáját és nyelvét, azaz nem hagyhatja, hogy a politika aláássa a civilek autonómiáját.

IV. AZ ELKÜLÖNÜLÉS TORZ KÉPE – AZ ÁLCIVIL JELENSÉG ÉS DISKURZUS

Az alábbiakban azt próbáljuk bemutatni, hogy az elmúlt évtized Magyarországán a civil és politikai szféra közötti differenciálódást a fenti összetett viszonyrendszerrel szemben a civil szféra gyarmatosítása, illetve a politikai és a civil szféra közötti merev elválasztás naiv igénye határozza meg. Egyfelől normatív szinten megjelenik a két szféra merev elválasztásának igénye: a *civilek civilkedjenek, a pártpolitikusok majd politizálnak*,[14] ami a civil szféra szerepét degradálja, valamiféle hétvégi passziónak tekinti. Másfelől a közélet tele álcivil szervezetekkel (persze autentikus civilek is jócskán akadnak), akik ugyan civilnek mondják magukat, ám szoros kötődéseik politikai alakulatokhoz nyilvánvalóak. Harmadrészt általános az a közvélekedés, hogy a civil szervezeteket valójában politikai pártok irányítják, befolyásolják (Márkus 2009). Ezek a jelenségek

[Utolsó hozzáférés: 2011-12-18].

[13] Egy kutatás megpróbálta feltárni a különböző szereplők „többnyelvűségét" a GMO diskurzusokban. A többnyelvűség azt jelenti, hogy az aktorok képesek többféle diskurzusban is részt venni, politikaiban vagy inkább kommunikatív, civil jellegűben a kontextustól, illetve a diskurzus többi szereplőjétől függően (Sükösd et al. 2008).

[14] Csillag G. (2008). Civilek és profik. *Népszabadság Online*. január 8. Elérhető: http://nol.hu/archivum/archiv-476464. [Letöltve: 2011-12-04].

egymással szorosan összefüggnek, átitatják a politika és a civilek kapcsolatát és egy skizofrén helyzetet eredményeznek – mindez pedig, véleményünk szerint, nagyban hozzájárul a magyar civil szféra gyengélkedéséhez. Habermasi terminológiával élve: hiányzik annak a felismerése, hogy a politika normális demokratikus működése nem képzelhető el anélkül, hogy az Életvilág egy autonóm civil társadalmon keresztül befolyásolja működését.

A torz differenciálást az eddig nem igazán vizsgált álcivil problémán és az ehhez kapcsolódó diskurzuson keresztül mutatjuk be, amelyben az álcivil szervezetek alapításának és a másik oldal álcivil szervezetei leleplezésének politikai gyakorlatai és az ezek mentén elinduló, természetesen nem előzmények nélküli, közéleti diskurzus egy, a mindennapi tapasztalatokkal éppen ellentétes normatív víziót láttat.[15] Vagyis míg a mindennapi tapasztalat az, hogy a civil szervezetek ezer szállal kötődnek a politikához, a függetlenség igénye normatíve olyan szélsőségesen jelenik meg, ami a korábban említett átjárást a két szféra között teljesen elképzelhetetlenné teszi. Ez az állapot hitelteleníti a civil társadalmat, mivel a kicsit is agilis civil szereplők rögvest a politikai pártok csatlósaként tűnhetnek fel. A tény, hogy a magyar civil társadalom szervezeteibe vetett bizalom semmivel sem erősebb, mint a pártok iránti, részben ennek lehet az egyik következménye.

Politikai gyakorlat és diskurzus

Kétségkívül minden társadalomban a politikai és a civil határát folyamatosan alakítják a társadalmi-politikai folyamatok. Sőt, e határok maguk is a politika tárgyát képez(het)ik (Kondorosi 1998). Mindenhol akadnak kísérletek arra, hogy a politikai és a gazdasági szféra használja a civil szféra presztízsét, – együttműködjön vele – hogy ezzel megerősítse saját legitimitását. Ez annyiban természetes folyamat, hogy a politikai hálózatok kiépítésének – Csizmadia szerint – része a civil, vagy más társadalmi (nem politikai) szervezetek létrehozása is. Csizmadia a politikai hálózatépítésnek három formáját különbözteti meg Magyarországon 1998 előtt.[16] Ebből a harmadik, 1994-98 között zajló kísérletet a Fidesz azon törekvése dominálta, hogy kapcsolatot teremtsen agytrösztökkel,[17] társadalmi és mozgalmi jellegű szervezetekkel, vagy ilyen szervezetek létrehozását segítse (Csizmadia 2003).

A FIDESZ által létrehozott szervezetek egyik típusa kifejezetten a tömegbázis építését, és a mozgósítást célozza. Azonban a politikai pártok megkopott hitelessége, mozgósító ereje miatt igyekeznek ezeket független szervezetként láttatni. Az ilyen, függetlennek tűnő szervezetek létrehozásával a politikai szféra a civil szféra informális hálózataira, erőforrásaira építve próbálja 'újjáformálni' magát, hitelességét helyreállítani vagy pótolni.[18]

A 2002-es általános választásokat követően, amikor a FIDESZ váratlanul alulmaradt, a párt létrehozta a Polgári Körök egész országra kiterjedő hálózatát. Ekkor Orbán Viktor azt emelte ki hívei előtt, hogy *„együttlétre, összefogásra, készenlétre van szükség*".[19] A beszéd, amellett, hogy az egységet hangsúlyozta, kihasználta a polgár szó többértelműségének lehetőségeit is. A mindennapi politikai szóhasználat mellett utalt a független, autonóm polgár ethoszára is: *„A polgári Magyarország nem ennek az országnak az egyik kisebb vagy nagyobb*

[15] Kérdésfeltevésünk csupán Magyarországon előzmények nélküli: Mcnutt és Boland szerint az álcivil (astroturf) kérdés vizsgálata remek kiinduló pontot jelent a arra, hogy reflexiókat fogalmazzunk meg és továbbfejlesszük a civil társadalommal kapcsolatos elméleteket (Mcnutt – Boland 2007)esetünkben Arato és Cohen elméletét. [15]

[16] Az első a '80-as években a hivatalos politikai újrahálózatosodása és az ellenzéki csoportok szerveződése, a második a '90-es évek elejének ellenzéki – korrekciós – hálózatainak szerveződése. (Csizmadia 2003).

[17] Olyan politikai elemző, kutató szervezetek, amelyek valamilyen politikai értékrend mentén működnek, és gyakran egy-egy politikai formáció, párt működését kutatással, szakértői munkával segítik. Jellemzően alapítványi formában működnek. A Fideszhez közelálló agytrösztnek tartják például a Századvég Alapítványt.

[18] A civilek hitelességére való hivatkozást jól jeleníti meg az egyik új párt, az LMP kampányfőnökének meghatározása a pártról *„Az LMP nem demagóg, elitellenes álcivil szervezet… Az LMP küldetése, hogy civil legyen a pártpolitikai pályán."* Mintha szégyen lenne, hogy egy civil szervezet párttá válik és a politikai szabályai szerint működik és ezzel mintha elveszítené legitim voltát.

[19] Orbán Viktor beszéde a Dísz téren, 2002. május 8-án. Elérhető: http://www.Fidesz.hu/index.php?CikkID=1922. [Utolsó hozzáférés: 2011-10-30].

része. A polgári Magyarország az egész. A polgári Magyarország az, amit az emberek polgárként tesznek kormányoktól függetlenül".

Hasonló folyamat játszódott le a baloldal esetében is. 2006-ban Gyurcsány Ferenc, Lendvai Ildikó és Hiller István hívta életre az Alapítvány a Modern Baloldalért nevű szervezetet, közismert nevén az AMŐBÁ-t. Az elképzelés az volt, hogy baloldali beállítottságú fiatalokból szervezzenek független csoportokat.[20]

A politikai ellenfelek és az ellenfelekhez kötődő sajtó azonban hamar lecsap e szerveződésekre, álcivilnek nevezve őket, leleplezve politikai kötődéseiket és céljaikat, függetlenül attól, hogy ténylegesen hogyan működnek.[21] A kezdeti politikai gyakorlat nyomán így nyílik meg a politikai eszköztár kiszélesítésének lehetősége: nem csupán a szervezetek létrehozása, hanem azok leleplezése is a politikai stratégia részévé válik. Jól tükrözi ezt Giró-Szász András tanácsa 2008-ban Esztergom akkori polgármesetrének: „*Oda kell figyelni arra, hogy az ellenzék milyen civil szerveződéseket kezdeményez, s a domain nevüket előre le kell foglalni*".[22] Ugyanakkor ez a gyakorlat megnyitotta a teret az 'álcivilekről' folyó közéleti diskurzus előtt is. (Az álcivilekről szóló diskurzushoz vezető gyakorlatot a 2. ábra mutatja be.) Ez a diskurzus, ahogy a következőkben látni lehet majd, nem arról szól, hogy a konkrét szervezetek valójában milyen tevékenységet folytatnak, hanem inkább azt fejezi ki, minek látják őket a sajtóorgánumok vagy a közélet más szereplői.

2. ábra: Az álcivilekről szóló diskurzushoz vezető gyakorlat

Olyan civil szervezetekről, amelyek valójában nem azok, aminek látszanak, a rendszerváltás óta szó van, elsősorban gazdasági kontextusban. .Maga a 'civil' fogalom Balázs szerint más fogalmakhoz hasonlóan már a rendszerváltást követően áldozatul esett az ún. fogalmi elcsúszásnak, azaz annak a jelenségnek, hogy jellemzően nem azt értünk egy fogalom alatt, amit annak eredeti jelentése takar. Azaz, ha civilt mondunk, ál-gazdasági szervezetekre gondolunk: „Ha valaki valamilyen „civil szervezetben" tevékenykedik, netán „van neki" egy alapítványa vagy hasonlója, akkor az meglehetős valószínűséggel azt jelenti, hogy közpénzek kreatív megszerzésében és elköltésében szerzett komoly tapasztalatokat, klasszikus „fund raising" tapasztalatai azonban aligha vannak (s a mondottak értelmében nem is igen lehetnek)" (Balázs 2009:173). Márkus a közelmúltból is több olyan ügyet említ, amely azt a vélekedést erősítheti, hogy a civil szervezetek gazdasági

[20] A Bíróság nyilvántartása szerint az alapítvány célja jelenlegi állapot szerint a következő: A civil társadalom értékeinek megőrzése, a hagyományok fejlesztése. A politikai kultúra fejlesztése a modern európai nevelési-oktatási módszerek felhasználásával. Ezen belül a személyiségfejlesztés, a kommunikációs képzések, a civil érdekképviselet és az önkormányzati technikák fejlesztése különböző oktatási formák felhasználásával. Az eredeti alapító dokumentumhoz nem sikerült hozzájutnunk. Elérhető: http://birosag.hu/engine.aspx?page=tarsszervsearch. [Utolsó hozzáférés: 2011-10-30].

[21] E tanulmányban nem célunk megítélni sem a Polgári Körök, sem az Amőba, sem más, politikai szereplők által életre hívott szervezetek egyes tagjainak, csoportjainak működését, motivációját valódi civil vagy álcivil jellegét, csupán a diksurzus elemzésére szorítkozunk.

[22] Gerillaakciókhoz vezethet a médiakontroll. (2010). *Hvg.hu.* november 30. Elérhető: http://hvg.hu/itthon/20101130_gerillaakciokhoz_vezethet_mediakontroll. [Utolsó hozzáférés: 2011-12-19].

vagy politikai célokat szolgálnak. Ilyen volt a Zuschlag-ügy, amelyben civil szervezetek számára kiírt pályázatokon fiktív egyesületek indultak, az elnyert pénzből pedig politikai szervezetek programjait finanszírozták, vagy az Egymásért Egy-Másért Alapítvány esete amelyben azzal gyanúsították a szervezetet, hogy élelmiszer-forgalmazó cégek fedőszervezeteként működik (Márkus 2009:501). A Polgári körök, majd az Amőba nyomán kialakuló diskurzus az álcivil jelentését mintha a politikai diskurzusba emelte volna át.

Az álcivil fogalom tartalmának, az ahhoz kapcsolódó fogalmi elemek azonosítása céljából megvizsgáltuk a Magyar Nemzet és a Népszabadság online verziójának 2001 és 2011 között megjelent azon cikkeit, amelyekben előfordul az álcivil szó, a szerint, hogy milyen kifejezéseket kapcsolnak a fogalomhoz.[23] (Vizsgálatunk eredményét a 3. és a 4. ábrákon foglaltuk össze.) Korábban utaltunk a gazdasági célú „civil" szervezetekre, amelyekhez elsősorban a „megélhetési civil" kifejezés vezet el bennünket, vagy a különböző pályázati vagy költségvetési forrásokból „pénzeket lenyúló" civil képe.

Ennél markánsabban jelenik meg azonban a politikai tartalom. Az álcivil kifejezést használó cikkek a Magyar Nemzetben jellemzően konkrétabbak és a baloldalhoz köthető szervezeteket vagy személyeket konkrétan említik, míg a Népszabadság inkább általánosságban fogalmaz. Néha természetesen az utóbbiban is előkerülnek konkrétumok (pl. Polgári Körök, Magyar Vizsla ügy[24]). Mindkét esetben az álcivil leginkább markáns jellemzőjének az tűnik, hogy – akár általánosságban, akár konkrétan fogalmazzák meg – erősen kötődik valamilyen politikai szereplőhöz, az államhoz, a kormányzathoz, vagy tevékenysége mögött politikai szervezetek és célok állnak. Az álcivil szót kevés konkrét cikk használta, ugyan de az ehhez kapcsolódó tartalmak jóval gyakrabban fordulhatnak elő.

A leleplezés módja

Az álcivilekről szóló diskurzusban központi szerepet kap a leleplezés aktusa, hiszen ezzel lehet meghiúsítani a szervezetek létrehozásának célját, a hitelesség biztosítását és a mozgósítást. Például a Népszabadság így írt a Magyar Vizsla ügyről: *„Az MSZP alelnöke emlékeztetett arra is, hogy a Magyar Vizsla című kiadványt megjelentető Adózók Érdekvédelmi Szövetségének (az ÁÉSZ-nak) az elnöke – aki magát pártoktól függetlennek tartja – az egyik legradikálisabb polgári kör, a Friss Levegőt Polgári Kör vezetője, és aki együtt tüntetett Kerényi Imrével az Erzsébet téren. A szocialista politikus szerint az ÁESZ alakuló ülésén résztvett és* felszólalt *Orbán Viktor, a Fidesz elnöke."*[25]

Úgy látjuk, hogy a leleplezés módja kulcsfontosságú, ennek középpontjába ugyanis nem a szervezet céljai, vagy az argumentáció módja kerül, hanem születésének körülményei és fellelhető kapcsolatai. Különösen az MNO esetében tapasztaltuk, hogy a tartalmi kritika elvész és a fő értelmező keretté az válik, hogy az éppen kritizált szereplő nem hiteles, nem az akinek, aminek mondja magát. Ezt jól szemléltetik a Magyar Nemzet szerzői által használt jelzők *'nem-professzor, érdekbaloldali, műliberális, álkétpárti',* de találunk példát *'áljobboldali'*-ra is. Mindkét lap esetén úgy látjuk, hogy a leleplezés során használt érvelés arra szorítkozik, hogy a civil szervezet és valamely politikai szereplő között valamilyen kapcsolatot találjon, illetve megkérdőjelezze autentikusságát.

Ez a módszer alkalmazható az álcivilek ellen éppúgy, mint a valódi civilek ellen. A leleplezés logikája ugyanis nem áll meg a politikai szereplők alapította egyesületeknél és alapítványoknál, hanem olyan szervezetekre,

[23] Egyszerűen azt a módszert követtük, hogy az oldalak online keresőjében rákerestünk az álcivil kifejezésre és a keresés eredményeként előálló cikkeket vettük szemügyre. A Népszabadság esetében összesen 16, a Magyar Nemzetnél 17 ilyen írást találtunk.

[24] A Magyar Vizsla az Adózók Érdekvédelmi Szövetsége által kiadott fogyasztóvédelmi lap volt, amely elsősorban az akkori kormányzat ellenőrzését tűzte ki célul és mindössze két száma jelent meg 2005 novemberében és 2006 elején, 3,5 illetve 2,7 millió példányban. A fogyasztóvédelmi lap elsősorban a kormány nem teljesített ígéreteivel, előnytelen intézkedéseivel foglalkozott. A második lapszám egy javításokkal ellátott példányát Rogán Antal, a FIDESZ kampányfőnöke fax gépéről küldték el a terjesztőnek.

25 MSZP: faxon egyeztetett a Fidesz és a Magyar Vizsla.. Elérhető: http://www.nol.hu/archivum/archiv-389988. [Letöltve: 2011-12-10].

azok akcióira is kiterjed, amelyeket sokan[26] tekintenek a civil társadalom részének. A nemrégiben lezajlott gyöngyöspatai konfliktus kapcsán elég gyakran találkozunk ehhez hasonló érveléssel: *A magyarországi baloldalnak immár évszázados szokása, hogy hazai gyengeségét külföldi támogatói behívásával próbálja kiegyenlíteni. Korábban ezért örült az antantcsapatok vagy éppen a szovjet hadsereg megérkezésének, ma e célra külföldi sajtómunkásokat, forrásként pedig néhány hazai álcivilt használ fel.*[27] Jellemző a politikai és civil szereplők összemosása is: *„Megjelentek - a Véderő mellett - ugyanis különböző LMP és MSZP közeli szabadságharcosok, jogvédők egyszóval az „elnyomottak" érdekeit védő fenegyerekek. Jogi segítséget, tanácsokat és nem utolsó sorban csomagokat, segélyeket osztottak".*[28]

Az álcivil, politikai civil szervezetekről szóló diskurzus a leleplezés módja által, azzal, hogy álcivilnek minősít minden olyan szervezetet, amelynek politikusokkal kapcsolata lehet, a korábban bemutatott ideális képtől eltérően rajzolja meg a civil és a politikai társadalom kapcsolatát. A sokrétű kapcsolatrendszer helyett azt sugallja, hogy valódi civil szervezet csak az lehet, amely a politikától teljes mértékben független, politikai szereplőkkel kapcsolata nincs és nem is volt (lásd az 5. ábrát).

3. ábra: Álcivil a Népszabadságban

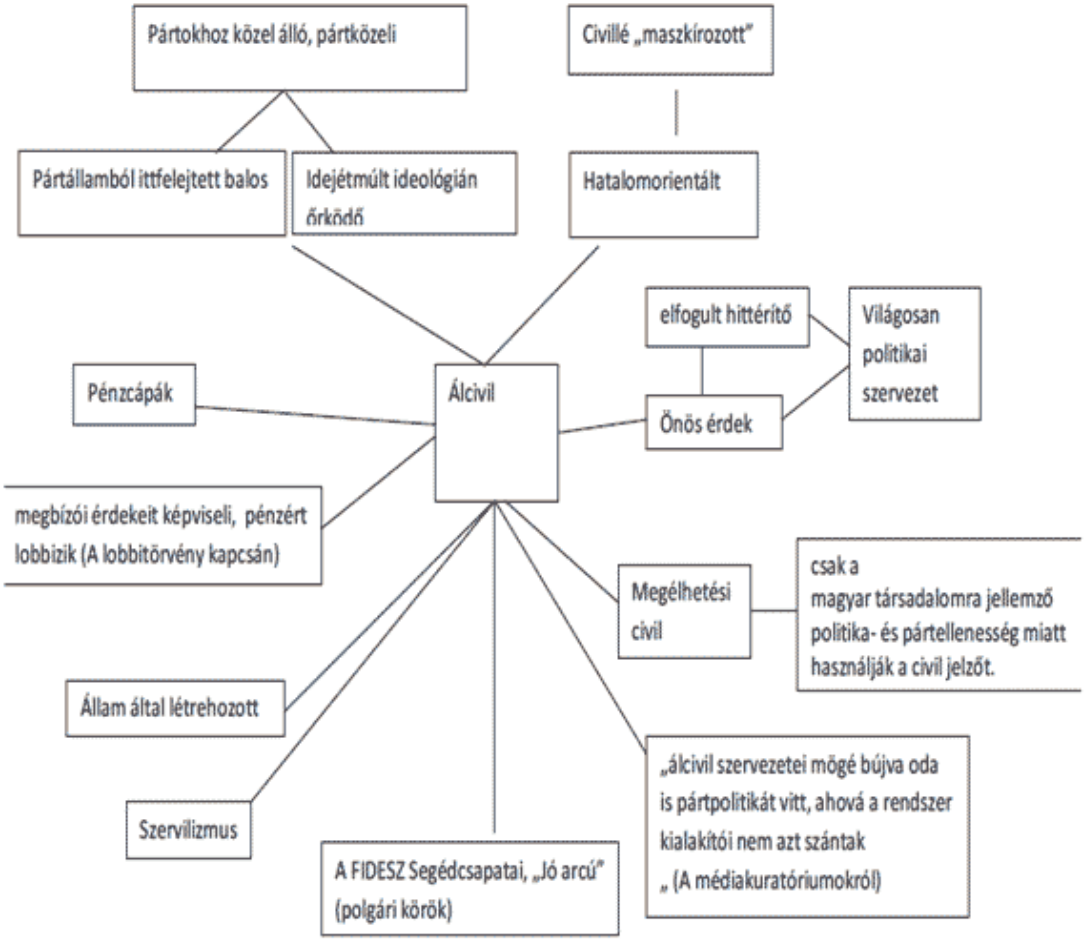

[26] Újfent hangsúlyozzuk, hogy nem kívánjuk megítélni egyes szervezetek tevékenységét és elsősorban a diskurzusról fogalmazunk meg téziseket.
27 Kórus, előre betanult szöveggel – A baloldal szokása, hogy hazai gyengeségét külföldi támogatói behívásával próbálja kiegyenlíteni. (2011). *MNO*. Május 4. Elérhető: http://www.magyarnemzet.com/portal/781718. (Letöltve: 2011-12-19).
28 Mirkóczky Á. (2011). *Highway to hell.* május 2. Elérhető: http://jobbik.hu/rovatok/publicisztika/mirk%C3%B3czki_%C3%A1d%C3%A1m_highway_to_hell. [Letöltve: 2011-12-17].

4. ábra: Álcivil a Magyar Nemzetben

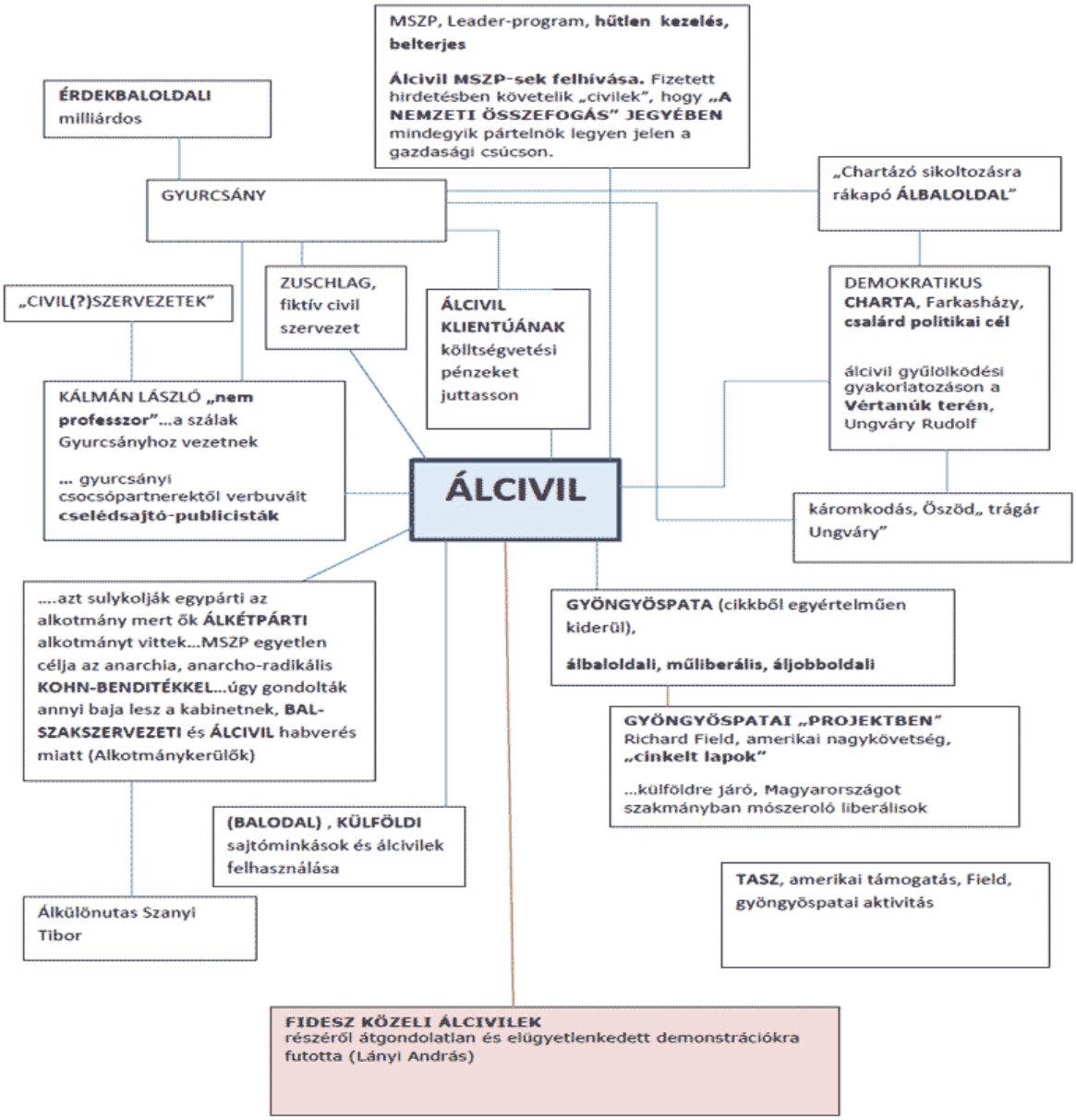

5. ábra: A közéleti diskurzusban megjelenő normatív kép

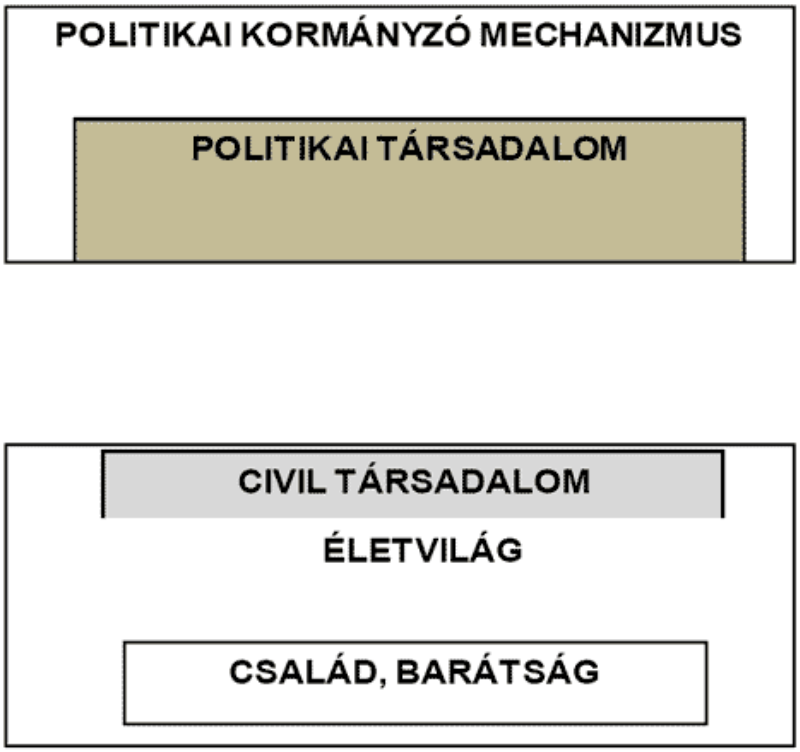

A civil és a politikai társadalom kapcsolatáról kialakult torz képet (mely a teljes elválás képét mutatja) a civilek védekezése és akciói is erősítik. Elegendő arra gondolnunk, hogy az elmúlt években indult mozgalmak kifejezetten kérték a politikusokat arra, hogy még magánemberként se jelenjenek meg rendezvényeiken vagy a tüntetéseken.[29] Ez nyilvánvalóan ütközik a hétköznapi tapasztalattal: egyfelől azért, mert a diskurzus maga arról szól, hogy tulajdonképpen minden civil szervezet valamely politikai oldal kiszolgálója. Ugyan nem találkoztunk erre vonatkozó kutatással, de hipotézisként megfogalmazhatjuk, hogy ma Magyarországon nagyon kevés az olyan civil szervezet, amelyet a társadalom nagy többsége valódi civilként ismerne el, és ezek is esősorban a karitatív munkát végző szervezetek közül kerülhetnek ki. Hiszen a politikai oldalak – és a mindenkori kormányok – a feléjük kritikát megfogalmazó szervezeteket a politikai kötődés vádjával hiteltelenítik el, így tulajdonképpen minden politikai oldal csupán a „saját civiljeit" tekinti autonóm szervezetnek, de leginkább azokat se. Ezt az értelmezést erősíti a pártok gyakran megmutatkozó igyekezete arra, hogy az egyébként a politikai szereplőktől elhatárolódó civil kezdeményezéseket a magukénak vagy a maguk céljaival egyezőnek tüntessenek fel. Másfelől hétköznapi tapasztalataink közé tartozik az az élmény is, hogy a civilek képviselői néha a politikában tűnnek fel, akár tanácsadóként, akár politikusként, esetleg civil tárgyalópartnerként, lobbistaként, jog- és érdekvédőként.

A gyakorlati tapasztalat tehát nem képes megfelelni az idealizált kép elvárásainak, így az a benyomás alakulhat ki, hogy valódi, független civil szervezetek tulajdonképpen nincsenek.[30] Ez a diskurzus oda vezethet, hogy a civil szereplőket semmivel sem tekintik jobbnak a politikusoknál, és ez a fajta vélekedés pontosan azt az egymást

[29] Sorolhatnánk a különböző ügyeket amelyben ez megjelenik. Néhány példa: a) A Hallgatói Hálózat elhatárolódása aktivistájától, aki az egyik párthoz is csatlakozott. Elérhető: http://www.facebook.com/note.php?note_id=302591729754592. [Letöltve: 2011-12-16]. Az Egymillióan a magyar sajtószabadságért! mozgalom kezdeti – később oldódó – elhatárolódása a politikusoktól. Kezdetben azt kérték, hogy ne jelenjenek meg a rendezvényeken, később már csak azt, hogy ha elmennek, magánemberként tegyék, miközben kijelentik, hogy nem határolódnak el „egyetlen demokratikus elköteleződésű szervezettől sem". Elérhető: http://egymillioan.blog.hu/2011/04/12/osszefogas_15. [Letöltve: 2011-12-16].

[30] Nem állítjuk azonban azt sem, hogy egyetlen közmegegyezés szerint autonómnak tekintett szervezet sem létezne, de feltehetően ezek inkább helyi, lokális egyesületek, alapítványok lehetnek.

kiegészítő kapcsolatot ássa alá, amely együttesen képes (lenne) demokratikus módon fenntartani a gazdaságot, az államigazgatást és az ezen kívül eső területeket is. Magyarországon annak vagyunk szemtanúi, hogy részben e diskurzus révén a politikai szféra kolonizálja a civil társadalmat.

A kolonizáció, ahogy korábban is hangsúlyoztuk, nem tudatos folyamat, hanem a rendszerszerű működés „túlpörgésének" következménye. A gyarmatosítás ez esetben tulajdonképpen a következőket jelenti:

A politika megpróbálja a civil társadalom intézményeit, illetve azok hitelességét a saját instrumentális céljainak megfelelően használni, így magához kötni civil szerveződéseket, rátelepedni azokra az együttműködés, támogatás jelszavával.

Az álcivil diskurzus nyomán eltűnnek a kommunikatíve racionális érvelések egy-egy szereplő, akció, intézkedés megítéléséből. Így a nyilvánosságban az egyszerű és a politikai táborok stabilizálását célzó argumentáció (ki-kihez tartozik) kerül előtérbe.

Az álcivil diskurzus nyomán a differenciálódásról kialakuló torz kép és a tapasztalatok konfliktusa oda vezet, hogy a civil társadalom intézményeibe vetett bizalom is eltűnik,[31] hiszen az az érzet alakul ki, hogy nincsenek olyan civil szervezetek, amelyek valóban autonóm értékeket, vagy amelyek valóban autonóm módon képviselnék a társadalom különböző csoportjainak érdekeit. Ezzel pedig elveszíti értelmét a civil akciókban való részvétel, a szervezetekhez való csatlakozás és tulajdonképpen három követhető stratégia marad: a kivonulás, a politikai hálózatokhoz vagy szervezetekhez való csatlakozás, valamint a (politikai) részvétel erőszakos formái.

A civil társadalom ilyen módon történő gyarmatosításának azonban további következményei is lehetnek. A társadalomról például egy olyan kép válhat elfogadottá, amelyben nincsen helye a civil szférának. Mivel a bizalom csökkenése azt jelenti, hogy a civil társadalom elveszíti, illetve nem képes igazán megszerezni sem legfontosabb erőforrását – az Életvilág informális hálózataival való kapcsolatát – és ezzel együtt legitimációs hátterét, az Életvilág kevésbé intézményesített elemeire gyakorolt befolyása megszűnik, vagy ki sem tud alakulni. Ez azt eredményezi, hogy az Életvilág védőpajzsaként szolgáló civil társadalom sem tud kialakulni, és a megkezdődött folyamatok is megállnak. Ezzel csökken a Rendszer demokratizálásának lehetősége is, tehát a stratégiai racionalitás logikája egyre meghatározóbbá válik.

Mindez pedig elvezet az Életvilág funkciói mentén mutatkozó patológiákhoz, amelyekről már Habermas is beszél. Úgy véljük, a személyiség, kultúra, integráció újratermelésének anomáliái közül utóbbiakra egyértelmű jelek mutatkoznak. Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatásai szerint 2003 és 2008 között a magyar társadalom politikailag aktív csoportjai a polarizálódás irányába mozdultak el, miközben erős homogenizáció (azaz a szavazatok koncentrálódása, a pártrendszer tömbösödése) figyelhető meg, ugyanakkor a személyes kapcsolathálók a két adatfelvétel között jelentősen homogenizálódtak, a politikai hovatartozás, ideológia szerint és így a választói tömbök közötti interakciók megritkultak. Ugyan a homogenizáció önmagában a konfliktuspotenciál csökkenéséhez vezethet, a polarizálódás és a kapcsolati homofília inkább annak növelése irányába hat (Angelusz – Tardos 2011). A szélsőséges polarizáció pedig annak veszélyét rejti magában, hogy „az egymásra hangolódó konvergens kommunikáció esélyei – legalábbis a szóban forgó ideológiai-politikai szférában – nagymértékben lecsökkennek, és voltaképpen egy valamennyire is egységes szemantikai univerzum, a demokratikus kommunikáció fontos előfeltétele is szertefoszlik" (Angelusz – Tardos 2011:357).

Az általánosított (ismerősökbe, idegenekbe és társadalmi intézményekbe vetett) bizalom sokak által megállapított hiánya oda vezet, hogy az emberek a családi-rokonsági kötelékekbe húzódnak vissza (Sík – Giczi 2009). A család válik az utolsó menedékké számukra, ami azt is eredményezheti, hogy a családon kívül a normák nem, vagy csak mérsékelt erővel, érvényesülnek. Tóth Olga és Dupcsik Csaba részletesen elemzi a magyar társadalomra jellemző familizmus a teljes huszadik századon átívelő jelenségét. Tanulmányuk ugyan csak részlegesen érinti a civil társadalom és a familizmus viszonyát, azonban utal arra, hogy az erős társadalmi familizmus rendszerint gyenge civil társadalommal, alacsony társadalmi-politikai részvétellel jár együtt, hiszen a kettő eltérő kapcsolathálózatokat kíván meg. A rendszerváltás óta eltelt időszakban, bár számos civil, nonprofit

[31] A diskurzus és a bizalom közötti kapcsolat gondolatmenetünk fontos, ám empirikusan – egyelőre – nem tesztelt hipotézise. Amennyiben ez a kapcsolat nem áll fenn, úgy az értelmezési keret is módosításra, kiegészítésre szorulhat.

szervezet alakult, nem sikerült változtatni a helyzeten (Dupcsik – Tóth 2008), és az állampolgárok továbbra sem szívesen lépnek ki a család védőhálójából. Az együttműködés, a szolidaritás értékei azonban kizárólag a racionalizált, modern életvilágra jellemző integrációs mechanizmusok – a civil társadalom – megerősödésével, a családon kívüli kapcsolatok megnövekedésével válhatnának általánossá, aminek azonban alapvető feltétele éppen az a bizalom lenne, ami jelenleg hiányzik, és részben legalábbis éppen az e tanulmányban bemutatott mechanizmusok okán nem képes megerősödni.

Az, hogy a civil társadalom nem képes betölteni integratív funkcióját, azt is megmagyarázza, miért nincs szüksége rá a politikának többé. A „civil" jelentette hitelesség talán még hasznára válik a politikai szervezeteknek, de maguk a szerveződések aligha – hiszen a mozgósító erejük és a beléjük vetett bizalom egyaránt minimális. A társadalom képe azonban a civilek híján a családokból és atomizált egyénekből áll, így a civilek mind a politikai gyakorlatból, mind a politikai kommunikációból kihagyhatóvá válnak, ahogy ez a mai magyar politikai konzultációs módokban is megmutatkozik.

V. Összegzés

Tanulmányunkban Arato és Cohen nyomán megpróbáltuk bemutatni, hogy a normális demokratikus politika sokrétű kapcsolatot tételez a civil és a politikai társadalom között. A köztük lévő differenciálás elsődleges szempontja nem az lehet, hogy egymástól mennyire válnak el, hanem a működési logikájukban mutatkozó különbség. Míg a civil társadalom esetén az életvilág kommunikatív, addig a politikai társadalom intézményei számára a rendszer stratégiai racionalitása irányadó.

A magyar közéleti diskurzusban azonban a differenciálás torz képe alakult ki, amely a két – civil és politikai – „társadalom" megkülönböztetése során azok kapcsolatmentességére helyezi a hangsúlyt. A független civilt elsődlegesen úgy határozza meg, mint amelynek nincs kapcsolata a politikai szereplőkkel – nem pedig működési módja szerint. Ebből az is következik, hogy a politikával kapcsolatba lépő civil szervezeteket céljaiktól és magatartásuktól függetlenül hajlamos elítélni, és nem valódi, hanem politikailag vezérelt álcivilekként tételezni. A diskurzusban kialakult normatív kép és a tapasztalati valóság ütközése oda vezet, hogy a civil társadalomba vetett bizalom megrendül. Ez pedig azt eredményezi, hogy a civil társadalom, miközben egyre jobban meggyengül, nem képes ellátni sem közvetítő, sem integratív funkcióját. – Tanulmányunkban a túlnyomóan elméleti gondolatmenetet két országos napilap cikkeinek elemzésével, és emellett főként a sajtóból, de politikai szervezetek honlapjairól, nyilatkozatokból származó idézetekkel illusztráltuk.

Munkánkat nem tekinthetjük befejezettnek: már csak azért sem, mert a politikai és a civil társadalom kapcsolata elemzésének csupán kis része – bár véleményünk szerint jó indikátora – az álcivilekről szóló diskurzus. Még e diskurzuson belül is érdemes szisztematikusan elemezni az általunk említett és esetleg még nem ismert ügyeket valamint az egyes aktorok kommunikációját. Azonban még ennél is szélesebb témáról van szó: a két szféra kapcsolatáról minden bizonnyal fontos adalékokkal szolgálhat a *civil* fogalmának elmúlt 20 évben történt változásainak elemzése, vagy a támogatási rendszerek alakulásának vizsgálata. Továbbá mindezeket a folyamatokat érdemes lenne különböző települési szinteken is megvizsgálni, hiszen lokálisan más-más mechanizmusok érvényesülhetnek.

HIVATKOZÁSOK

Angelusz R. – Tardos R. (2011) *Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál.* In: Tardos R., Enyedi Z. és Szabó A. (szerk.) *Részvétel, képviselet, politikai változás.* Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.

Arató A. (1999) *Civil Társadalom Lengyelországban és Magyarországon.* In: Örkény A. (szerk.) *Civil társadalom, forradalom és alkotmány (Civil Society, Revolution and Constitution).* Budapest: Új Mandátum.

Balázs Z. (2009) Lassú civilizálódás. *Politikatudományi Szemle.* XVIII(3). 172-175. p.

Cohen, J.L. – Arato, A. (1992) *Civil Society and Political Theory.* Cambridge: MIT Press.

Csizmadia E. (2003) *Pártok és politikai hálózatok. A politika és az értelmiség.* Budapest: Századvég.

Dahrendorf, R. (1990) *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw.* London: Chatto & Windus.

Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia.* 51(4). 307-328. p.

EVS (2011). European Values Study 1981-2008. Longitudinal Data File.ZA4804 Data File Version 1.0.0 (2011-04-30). In: Archive, G.D. (ed.) Cologne, Germany.

Füzér K. – Gerő M. – Sik E. – Zongor G. (2006) *A társadalmi tőke növelésének lehetőségei fejlesztéspolitikai eszközökkel.* Budapest: TÁRKI.

Habermas, J. (2001) *Between Facts and Norms.* Massachusets: MIT Press.

Kaldor, M. (2003) The Idea of Global Civil Society. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-).* 79(3). 583-593. p.

Kondorosi F. (1998) *Civil társadalom Magyarországon.* Budapest: Politika + Kultúra Alapítvány.

Letki, N. – Evans, G. (2005) Endogenizing Social Trust: Democratization in East-Central Europe. *B.J.Pol.S.* 35. 515-529. p.

Márkus E. (2009) Civilek a sajtóban - Közmegítélés. *Civil Szemle.* (1-2). 156-168. p.

Mcnutt, J. – Boland, K. (2007) Astroturf, technology and the future of community mobilization: implications for nonprofit theory. *Journal of Sociology and Social Welfare.* (Sept). 165-178. p.

Miszlivetz F. (2010) 1989 újraértelmezése. *Magyar Tudomány.* (október). 1215-1226. p.

Putnam, R.D. – Leonardi, R. – Nanetti, R.Y. (1993) *Making Democracy Work.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Salamon, L.M. and Anheier, H.K. (2006). *The Nonprofit Sector in Comparative Perspective.* In: Powell, W.W.and Steinberg, R.S. (eds.) *The Nonprofit Sector: A Research Handbook.* 2 ed. New Haven & London: Yale University Press.

Seligman A. (1992). Érvek a civil társadalom ellen. *Szociológiai Szemle.* (1). 75-80. p.

Sik E. és Giczi J. (2009). Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Tóth István, G. (szerk.) *Tárki Európai Társadalmi Jelentés 2 - Gazdasági Attitűdök.* Budapest: Tárki. 65-84 p.

Sükösd M., Fonyó A. és Kollár E. (2008). *A genetikailag módosított szervezetek bevezetésének politikai tényezői magyar-olasz összehasonlító perspektívában*. A Research Report. Budapest.

Szabó M. (2009). Autonómia és etatizmus a magyar civil társadalomban. *Politikatudományi Szemle.* 3. 157-163. p.

Tóth István G. (2009) *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében.* Budapest: TÁRKI.

Wagner, A. (2000) Reframing "Social Origins" Theory: The Structural Transformation of the Public Sphere. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly.* 29(4). 541-553. p.

MEGYESI G. BOLDIZSÁR[1]

A TÁRSADALMI TŐKE MINT A VIDÉKFEJLESZTÉSI FOLYAMATOK ELEMZÉSI KERETE

MÓDSZERTANI ALAPVETÉS

TÉMA MEGJELÖLÉS

Dolgozatomban egy elemzési keretet mutatok be, amely a társadalmi tőke több rétegű jellegére épül és a vidéki közösségekben zajló folyamatok megértését segíti. A társadalmi tőkének az alább bemutatandó csoportosítása alapvetően a fogalom kapcsolati elemén alapul. A három típust Woolcock (1998) és szerzőtársai, valamint Putnam (2000) vezették be. Eszerint megkülönböztethető összetartó (*bonding*), összekötő (*bridging*) és összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke. Elinor Ostrom és munkatársai az Indianai Egyetem Politikatudományi műhelyvita sorozatán évtizedek alatt dolgozta ki az intézményi elemzési fejlesztési keretet (Institutional Analysis Development framework), és a társadalmi-ökológiai rendszerek elemzésére alkalmas keretrendszert (Social-ecological system analysis framework). Saját elemzési keretem kialakítása során arra törekedtem, hogy az alkalmas legyen a vidéki közösségekben zajló folyamatok megragadására, ezért a kapcsolati tőke mennyiségének vizsgálata mellett elemzem, hogy a társadalmi tőke mérésére használt más változók (például a bizalom, a megbízhatóság, az együttműködés, vagy az énhatékonyság (*self-efficacy*[2]) miként építhetők be az elemzési keretbe. Az alábbiakban bemutatom, hogy a társadalmi tőke lehetséges meghatározási módjai közül a kutatásomban melyiket alkalmazom, vázolom saját elemzési keretemet és operacionalizálom azt a kutatás számára. Ennek érdekében áttekintem a társadalmitőke-mérés fontosabb módszereit, elemzem, hogy a társadalmi tőke különböző indikátorai miként mérhetőek, majd bemutatok egy lehetséges minőségi módszertant, amellyel mérni kívánom egy jelenleg is zajló kutatásban a társadalmi tőke mennyiségét a vidéki közösségekben.

A TÁRSADALMI TŐKE FOGALMÁNAK JELENTŐSÉGE A VIDÉKFEJLESZTÉSBEN

A társadalmi tőke fogalmának vizsgálatát az indokolja, hogy bár használata elterjedtté vált az elmúlt évtizedben a vidékkutatásokban is, ugyanakkor nem jellemző a letisztult fogalomhasználat.

A vidékkutatásokban és a vidékfejlesztéssel kapcsolatos vizsgálatokban a társadalmi tőke fogalmának használata követte a szociológia és a tudományos szféra más területeit és itt is jelentős „tudományos expanzió" tárgyává lett (Csizmadia 2008), amint ezt a vizsgált adatbázisokból származó eredmények is alátámasztják. A *Science Direct* és az *ISI Web of Knowledge* keresők találatait áttekintve azt tapasztaljuk, hogy a két rendszer egyaránt néhány száz (232, illetve 254 darab) cikket talált a *„social capital"* (társadalmi tőke) és a *„rural studies"* (vidékkutatás) kifejezésekre.[3] A kilencvenes évek elején, egészen 1997-ig csak elvétve jelentek meg cikkek a vidékkutatások tudományterületen belül a tárgykörben, ezt követően azonban ötévente szinte duplázódik a cikkek száma; Csizmadia (2008), aki Putnamhoz (2000) köti a fogalomrendszer használatának terjedését hasonló dinamikát mutat be tanulmányában. 1999 és 2004 között a jelentősebb folyóiratokban átlagosan 16-18 olyan cikk jelent meg, amelyben használták a fogalom valamely értelmezését, 2005 és 2008

[1] ELTE-TáTK Szociológia Doktori Iskola, MTA Szociológiai Kutatóintézet

[2] Az énhatékonyság alatt az egyénnek a helyi ügyek befolyásolására való képességét kívánom megragadni (Lillbacka 2006).

[3] A *„social capital"* és a *„rural studies"* kifejezések előfordulásának vizsgálata történt a két adatbázisban.

között pedig átlagosan 38 ilyen témájú cikk jelent meg. A bemutatott számok az arányok érzékeltetésére mindenképpen alkalmasak, mivel a két általam használt kereső program adatai egyeznek.

Számos tanulmányban megfigyelhető, hogy a szerzők a vidéki térségekben tapasztalható jelenségeket a társadalmi tőke fogalomrendszerébe ágyazva mutatnak be, például a hálózatosodás fogalmát használva (Shucksmith 2000, Csurgó et al. 2008, Murdoch 2000, 2006; Bonnano 2006, Juhász 2006) a nagyszámú új szereplő megjelenését bemutatva, a kapcsolatok jelentőségét hangsúlyozva (Ploeg et al. 2000, Ploeg – Marsden 2008, Kovách – Kristóf 2009), vagy a közösségek szerepének felértékelődése mellett érvelve. Ezek az írások azonban nem utalnak sem a társadalmi tőkére, sem a kapcsolati tőkére, mint fogalmi keretre, illetve az e fogalmakat használó írások is számos különböző meghatározást alkalmaznak. E sokféleség miatt számos kritika érte a társadalmi tőke fogalmát (Kadushin 2004, Sik 2006). Az egyik lehetséges válasz ennek alapján a fogalom használatának mellőzése, és ahelyett például a hazai kutatásokban a kapcsolati tőke fogalom használata vált elterjedtté (Tardos 2008, Messing – Molnár 2011), amelyet az indokolhat, hogy a társadalmi tőkének ez a dimenziója jól megragadható és jól mérhető, amint ezt dolgozatom további részeiben törekszem bemutatni. Jelen írásban azonban amellett szeretnék érvelni, hogy a társadalmi tőke más elemeinek (például a bizalom, a szavahihetőség, az együttműködés) mérése és elemzése is hozzájárulhat a társadalmi folyamatok pontosabb megértéséhez. Ennek érdekében bemutatom a különböző társadalmitőke-értelmezéseket, ezután ismertetem azt a társadalmi tőke értelmezést, amelyet jelen kutatásban használni szeretnék, majd a pontos fogalom-meghatározást követően elemzem, hogy miként mérhetőek ezek az elemek.

A TÁRSADALMI TŐKÉRŐL

Portes (1998) a társadalmi tőke forrása és hatása alapján csoportosítja a különböző értelmezéseket. Írásaiban két nagy elméleti hagyományra, a bourdieu-i és a colemani hagyományra épít. A szerző így fogalmaz: *"A társadalmi tőkének, mint a szociabiltás egyik címkéjének helye van az elméletben, a kutatások során felismerték annak különböző forrásait és hatásait, s hátrányos mivoltát szintén hasonló részletességgel vizsgálták"* (Portes 1998:22). A társadalmi tőke működése a hálózatok és a csoporttagságból származó előnyök és hátrányok elemzése révén lehetséges. Bourdieu szerint a társadalmi tőke *"azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismertségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült viszonyai tartós hálózatának birtoklásához kapcsolódnak, vagy másként kifejezve, olyan erőforrásokról van szó, amelyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak."* (Bourdieu 1997:163). Bourdieu gyakorlatias megközelítését mutatja, az alábbi kijelentés is: *"a (csoport) szolidaritást azok a hasznok, előnyök táplálják, amelyek az azt lehetővé tevő csoporttagságból származnak"* (Bourdieu 1985:249)[4].

James Coleman a szociológia és a közgazdaságtan eszmeáramlataira, közelebbről pedig Nan Lin és Granowetter elméleteire alapozva dolgozta ki saját társadalmi tőke értelmezését: „(a társadalmi tőke) *nem egyetlen entitás, hanem különböző entitások összessége, amelyeknek azonban van két azonos vonása: a társadalmi struktúra jellegzetességei megmutatkoznak benne, és struktúrán belül cselekvésre ösztönzik a szereplőket, függetlenül attól, hogy személyekről, vagy intézményekről van szó.* […] *Más tőkeformáktól eltérően, a társadalmi tőke a szereplők közötti kapcsolatokból származik. Sem a szereplőkben magukban, sem pedig a fizikai termelési eszközökben nem jelenik meg"* (Coleman 1988:98). Coleman írásának köszönhetően pontosabb képet kapunk arról, hogy az erős kötéseknek, személyes kapcsolatoknak milyen szerepe van a társadalmi tőke keletkezésében. Érvelése szerint a kialakuló vagy létező normák követése eredményezi a bizalmi viszonyok kialakulását és erősödését. Coleman definícióját sok kritika érte az elmúlt évtizedekben. Az egyik legismertebb Portes nevéhez kötődik, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a meghatározás olyan mechanizmusokat is a meghatározás részéve tesz, amelyeknek valójában a társadalmi tőke kialakulása köszönhető. Érvelése szerint a társadalmi tőke forrását és eredményét el kell különíteni, máskülönben tautologikussá válik a meghatározás (Portes 1998).

Bár a politikatudományhoz inkább köthető Putnam a civil társadalom jelentőségét, a közgazdaságtanhoz közelebb álló Fukuyama az általánosított bizalom szerepét hangsúlyozza, a szociológiai hagyományba tagozódó

[4] Bogdán Éva fordításában: „Egy bizonyos csoporthoz való tartozásból eredő profitok egyszersmind az ezen profitokat lehetővé tevő szolidaritásnak is alapjai" (Bourdieu 1997:164).

Coleman pedig a személyes kapcsolathálókat vizsgálja a társadalmi tőke jelenségével összefüggésben, a szerzők megközelítései között hasonlóságot jelent, hogy mindhárman nagyobb közösségekhez, társadalmi csoportokhoz kötik a társadalmi tőke meglétét. Eszerint az elméleti megközelítés szerint a társadalmi tőke olyan erőforrás, amellyel közösségek, nagyobb csoportok, nemzetek tagjai rendelkeznek. Ezt az elméletet többen kritizálják (például Portes 1998, Adler – Kwon 1999): Portes érvelése szerint például ez a megközelítés egyrészt elfedi a csoportba kerülés lehetősége és a csoporttagságból származó előnyök közötti különbséget, másrészt pedig cirkuláris, azaz nem különíthető el, hogy mi az, ami a társadalmi tőke adott mértékének eredménye, és mi az ami oka a társadalmi tőke adott mértékének (Portes 1998:19), és így nem alkalmas arra, hogy megmagyarázza, hogy miért eltérő a különböző társadalmi csoportokban a társadalmi tőke mértéke.

A TÁRSADALMI TŐKE KÜLÖNBÖZŐ MEGJELENÉSI FORMÁI

A különböző szerzők eltérő álláspontot foglalnak el abban a kérdésben is, hogy mikro-, illetve makroszinten értelmezhető-e a társadalmi tőke fogalma. A neoklasszikus közgazdaságtan és a politológia művelői képviselik a két szélsőséges álláspontot: a tisztán egyéni szintű értelmezés az előbbi, míg a kizárólag társadalmi szintű értelmezés az utóbbi csoportot jellemzi. A szociológiai és a fejlesztéspolitikai vizsgálatokban mind az egyéni, mind a közösségi megközelítés megtalálható (Szreter – Woolcock 2004, Portes 2000). Michael Woolcock (1998) korai írásaiból olyan elméletileg kidolgozott rendszer bontakozik ki, amelyben a különböző társadalmi szintek egyaránt megjelennek, és amelynek révén a különböző politikai hatások is jól elemezhetők. Későbbi írásaikban ezt a megközelítést hívja Woolcock és Narayan (2000) a társadalmi tőke „szinergikus értelmezésének" ("*synergy view" of social capital*).

Woolcocknál a különböző kisebbségek vállalkozási tevékenységének kutatása szolgál a mikroszint leírásának példájául: e kutatásokban az egyéni viselkedés áll a vizsgálat középpontjában; a makroszintet pedig az összehasonlító intézményi vizsgálatok alapján írta le „*a formális társadalom hivatalos politikai, és társadalmi intézményeinek*", azaz az állami intézmények és a kormányzat működését elemezve (Woolcock 1998:198). A szerző a társadalmi tőke két formáját különítette el: a beágyazottságot (*embeddedness*) – a fogalomhasználat során Polányi (1944) és Granovetter (1985) írásaira hivatkozik, hangsúlyozva a gazdasági tevékenység társadalmi meghatározottságát – és az autonómiát, amely gyenge kötéseket jelent és gyakran a beágyazottság ellensúlya lehet. Mikroszinten a beágyazottság csoportközi kapcsolatokat jelent és a közös identitáselemekre, valamint a szolidaritásra épül; az autonómia pedig a közösség határain túl nyúló laza hálózatokat jelent. Makroszinten a beágyazottság az állam és a társadalom közötti kapcsolatokra utal (ezt nevezik a szerzők szinergiának is), amelyek gyenge kötések: összekötik a hivatalos szervezeteket az állampolgárokkal; az autonómia pedig az intézmények hitelességét, működőképességét jelenti, ez utóbbiak az intézményesült szabályokon, normákon és konvenciókon alapulnak (Woolcock 1998).

A beágyazottságot a szakirodalom összetartó társadalmi tőkének[5] (*bonding social capital*) nevezi, az autonómiát pedig összekötő társadalmi tőkének[6] (*bridging social capital*), s bár a két fogalmat ebben a formában először Gittel és Vidal (1998) használta, elterjedése Woolcock és szerzőtársainak köszönhető (Woolcock – Narayan 2000, Woolcock 1998). Az összetartó jellegű társadalmi tőke általában a személyközi kapcsolatokban, homogén társadalmi csoportokban (családi, szomszédsági viszonyokban) van jelen, amelyekre jellemző, hogy a csoporttagok identitása, személyes történelme, meggyőződése hasonló. Az összekötő társadalmi tőke – mely horizontális és vertikális jellegű egyaránt lehet – különböző csoportok tagjai között kapcsolatot teremtve segítheti a külső erőforrások kiaknázását (Woolcock 2001). A későbbi munkákban azonban jelentés-elkülönülést figyelhetünk meg a csoportok közti kapcsolatokban aszerint, hogy ezek vertikális, vagy horizontális jellegűek: a horizontális kapcsolatokat továbbra is összekötő társadalmi tőke elnevezéssel tartják számon, míg a horizontális kapcsolatok leírására immár az összekapcsoló társadalmi tőke[7] (*linking social*

5 Egyes fordítások a „bilincselő társadalmi tőke" kifejezést használják, ezt azonban értéktelített kifejezésnek tartom ezért nem használom.

6 Más fordításokban szereplő változatok még: „átfogó, összekötő" (TÁRKI: http://www.socialnetwork.hu/cikkek/SikEsSokTarsToke06.htm#_Toc121106250) vagy „híd szerepet játszó" (Skrabski– Kopp 2008) társadalmi tőke.

7 Más fordításokban: átívelő társadalmi tőke (Messing 2006).

capital) kifejezést használja a szakirodalom (Woolcock 2001, Szreter – Woolcock 2004). A kapcsolati társadalmi tőkével tehát azok a kapcsolatok írhatók le, *„amelyek során az egyének átlépik a kialakult, intézményesült hivatali hatalom különböző szintjeit"* (Szreter–Woolcock 2004:655). Mivel az összekapcsoló társadalmi tőke metszi az intézményesült hatalmi viszonyokat, közvetlen kapcsolatot jelent a hatalommal bírók, a döntéshozók és a hatalommal nem rendelkezők között, így ez utóbbi csoport tagjai is képesek érvényesíteni elképzeléseiket.

A korábbi kutatások szerint az összekapcsoló és az összekötő-jellegű társadalmi tőke segíti az egyéneket és a közösségeket, hogy kapcsolathálózataikat felhasználva külső erőforrásokat mozgósítsanak céljaik elérése érdekében, az összetartó társadalmi tőke pedig a szűkebb közösség támogatását és a közösségen belüli normák továbbélését segíti. Számos szerző érvel amellett, hogy ha egy közösséget erős összetartó társadalmi tőke jellemez, akkor nagyobb az esély arra, hogy e közösségben gyarapodjon az összekötő jellegű társadalmi tőke is. (Svendsen 2006). Ezzel szemben azonban, érvel Portes, a döntési szabadság korlátozása, illetve a lefelé nivelláló csoportnyomás miatt az erős összetartó társadalmi tőkének negatív hatásai is lehetnek (Portes 1998, Leonard 2004).

A fenti áttekintés alapján megállapítható, hogy a társadalmi tőke fogalmának használata pontosabbá vált az elmúlt évtizedekben, és ennek köszönhetően pontosabban operacionalizálhatóvá is vált a fogalom. Ennek alapján elmondható, hogy számos szerző érvel amellett, hogy a társadalmi tőke hatásait mindenek előtt egyéni szinten kell értelmezni, csoportszinten ezt azonban csak metaforikusan lehet megtenni. Amennyiben azonban azt vizsgáljuk, hogy honnan ered a társadalmi tőke, megállapíthatjuk, hogy minden esetben az emberek közötti kapcsolatokban, hálózatokban, közösségekben rejlik a forrása: (a társadalmi tőke) *„csupán csoporttagságuk függvényében válhat magánjószággá"*[8] (Szreter–Woolcock 2004:654).

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a társadalmi tőke különböző formáinak segítségével miként lehet elemezni egy-egy közösségben (kistérségben) zajló társadalmi, gazdasági folyamatokat. Ebből következően azt is vizsgálom, hogy a társadalmi tőke kvalitatív eszközökkel való mérésének milyen korlátai vannak és azt, hogy a társadalmi tőke különböző elemei, formái mely mutatókkal, indikátorokkal mérhetőek. Dolgozatom célja tehát az is, hogy megvizsgáljam: a társadalmi tőke többrétegű jellegére építve kialakítható-e olyan módszertan, ami segít megérteni a vidéki közösségekben végbemenő változásokat.

OSTROM ÉS MUNKATÁRSAI ELEMZÉSI KERETE

Dolgozatomban egy olyan elméleti elemzési keretet kívánok bemutatni, amely a társadalmi tőke többrétegű jellegén alapul. Elinor Ostrom munkáiban az intézményi elemzés és fejlesztés keretet (*Institutional Analysis and Framework – IAD*), illetve a társadalmi ökológiai rendszereke (*Social-Ecological System – SES*) elemzésére alkalmas módszereit mutatja be. Elfogadva, hogy az bizonyos mértékig hasonlít arra az elemzési keretre, amelyet dolgozatomban bemutatni kívánok, szükségesnek látom, hogy bemutassam azt az elemzési keretet, amelyet Elinor Ostrom és munkatársai dolgoztak ki.

Az intézményi elemzés és fejlesztés (IAD) keretrendszert számos cikkben és a könyvben alakította ki és mutatta be Ostrom, nem ritkán több szerzőtárssal együtt az Indianai Egyetem Politikaelmélet és Közpolitikai elemzések műhelyvitái során (Ostrom 2005, 2011). A keretrendszer elsődleges célja, hogy vizsgálni lehessen egyes közpolitikák hatékonyságát és hatását adott társadalmi, ökológiai helyzetek kezelésében. Arra, hogy mennyire széleskörűen alkalmazható keretrendszer megalkotását tűzték ki célul a kutatók, jellemző, ahogy az eredetileg a társadalmi, gazdasági tényezőket számba vevő elemzési keretet (az IAD keretrendszert) később a természettudósok megjegyzéseinek hatására kiegészítette, illetve továbbfejlesztette az ökológiai, természeti tényezők leírására alkalmas szempontokkal; így alakult ki a társadalmi-ökológiai rendszerek (*SES – social-ecological systems*) elemzésének kerete (Ostrom 2007, Anderies et al. 2004).

Ostrom amellett érvel, hogy a közpolitikai intézkedések egymáshoz illeszkedő, egymásba ágyazódó ökológiai, társadalmi és politikai rendszerekben születnek, amelyek folyamatosan hatnak egymásra (Ostrom 2007:15182). Az egyéni döntések ezekben az egymásba ágyazott rendszerekben születnek, ezért ha az egyéni döntéseket

[8] "is the property of individuals, but only by virtue of their membership in a group" (Szreter–Woolcock 2004:654).

szeretnénk megérteni, a rendszert kell leírni, feltérképezni az adott kérdésnek megfelelő felbontást alkalmazva. Könyvének bevezetőjében az intézményi elemzés és fejlesztés keretrendszert a szerző térképhez hasonlítja: ahogy a különböző célokra különböző felbontású térkép kell, úgy különböző társadalmi (illetve ökológiai) problémák megértéshez is a társadalmi szerkezet, illetve az ökológiai rendszer különböző mélységű leírása szükséges (Ostrom 2005:8). Ezért az IAD keretrendszer több egymáshoz illeszthető (egymásba ágyazott) rétegből áll össze. Az általános IAD keretrendszer első rétegének (*tier*) központi eleme a cselekvési helyzet (*action situation*), az interakció. A cselekvési helyzet „kibontása során határozható meg, hogy az adott szinten miként érdemes elemezni a cselekvőt (*actor*)" (Ostrom 2011:9). A cselekvők elemzésével részletesen a módszertani részben fogok foglalkozni; itt erre csak annyiban térek ki, amennyire azt az IAD keretrendszer bemutatása megköveteli. A IAD keretrendszerben a cselekvők egyéneket, vagy csoportokat egyaránt jelenthetnek; viselkedésüket Ostrom egyrészt játékelméleti, másrészt közgazdaságtani modellekkel tartja értelmezhetőnek. Emellett a cselekvési helyzet leírásához fontos az azt meghatározó szabályok feltérképezése is. Ezenkívül az erőforrás-rendszer, az erőforrás-egység, a szabályzó rendszer és a használók alkotják az IAD keretrendszer első rétegét. A második réteget az a 42 változó alkotja (Ostrom 2007), amelyek a fenti elemek leírását szolgálják. A szerző elmélete szerint ezek a változók is további változókra bonthatók, illetve bővíthető a változók sora. A társadalmi, ökológiai szerkezet, vagy az adott közpolitikai kérdés vizsgálata során ezek a változók magyarázzák a szereplők, intézmények közötti interakciók eredményét; összehasonlító vizsgálat esetén pedig a változók értékeinek különbsége szolgál a különböző jelenségek magyarázatául. A különböző közpolitikai jelenségek egyediek, ezért nem lehetséges egységes megoldást találni (Ostrom 2007:15186); fel kell tárni a különböző esetek egyedi jellemzőit, amelyben az IAD keretrendszer, illetve a társadalmi-ökológia rendszerek elemzése hasznos eszköz.

Ostrom elmélete két okból fontos jelen írás számára: egyrészt erős érvekkel szolgál a többszintű elemzések mellett, másrészt pedig bemutatja, hogy miként lehet ebbe az elemzésbe intézményeket bevonni, illetve milyen szempontokat érdemes a cselekvők, szereplők elemzése során vizsgálni. Az intézményi elemzés, fejlesztés (IAD) keretrendszer többszintű elemzése az erőforrás-használat jellegzetességeit segít megérteni; ehhez számos olyan változót használ, amely a társadalmi tőke mérhetővé tételét is segíti, így saját elemzésemben is hasznosítható – annak ellenére, hogy abban az erőforrás-használat nem kap hangsúlyos szerepet.

A TÁRSADALMI TŐKE MINT ELEMZÉSI KERET

Annak alapján, hogy egy adott közösségben milyen jellegű társadalmi tőke – összetartó (*bonding*), összekötő (*bridging*), összekapcsoló (*linking*) – jellemző, típusokba lehet sorolni a közösségeket. Bár az általam használt hármas felosztás leginkább a társadalmi tőke kapcsolati elemét hangsúlyozza, mivel az elemzésbe a fogalom többi elemét is szeretném beépíteni, azért a társadalmi tőke fogalmat használom a továbbiakban is. Az alábbi ábrán a jobb érthetőség kedvéért a helyi és nem helyi szereplők között teszek különbséget. Így az egyik tengely az összetartó, a másik az összekapcsoló társadalmi tőke mértékét mutatja. A két megjelenési formát kiemelve, azt szemléltetem, hogy az összetartó és az összekapcsoló társadalmi tőke előfordulása alapján milyen közösség típusok írhatóak le. A továbbiakban ezeket a típusokat röviden bemutatom, egyszersmind megelőlegezve, hogy a társadalmi tőke mennyiségét milyen indikátorok alapján kívánom mérni a kutatás során[9].

Az alábbi ábrán a helyi közösségen belül jellemző, összetartó (*bonding*) társadalmi tőke, illetve a közösségen kívüli vertikális kapcsolatokat leíró összekapcsoló (*linking*) társadalmi tőke alapján képezhető típusokat mutatom be. Az ábra egyrészt leegyszerűsíti a különböző jellegű, minőségű gazdasági, politikai hálózatokkal átszőtt társadalmi teret, így tehát azon csupán egyetlen eleme (az érintettek közötti kapcsolatokra koncentráló kapcsolati tőke) látható a társadalmi tőkének. Másrészt weberi értelemben ideáltípusokat kíván bemutatni, amelyek – pontosabban: amelyektől való eltérések – szintén segítenek leírni a valóságot. A leegyszerűsítés a

[9] Az empirikus munka, és így a rövid leírások fejlesztéspolitikai esettanulmányokon alapulnak. Ez a rövid leírások szövegéből is kitűnik. Ennek oka a praktikus (kutatásfinanszírozási) megfontolásokon túl, hogy a különböző fejlesztésekkel kapcsolatos kérdések egyrészt elég általánosak (nem „érzékeny" kérdések), másrészt megfelelő érdeklődést váltanak ki, harmadrészt pedig a közösségek tagjainak jelentős része érintett a fejlesztéspolitikai döntésekben. Szintén segíti a kutatói munkát, hogy a kérdéskör jól dokumentált.

könnyebb érthetőséget és ábrázolhatóságot szolgálja, de a későbbiekben amellett kívánok érvelni, hogy az adott közösségen belül különválaszthatók a társadalmi tőke különböző formái, így az elemzésbe a fentiekhez hasonlóan az összekötő társadalmi tőke jellemzői is helyet kapnak.

1. ábra: Közösség típusok az összetartó és összekapcsoló társadalmi tőke szerint.

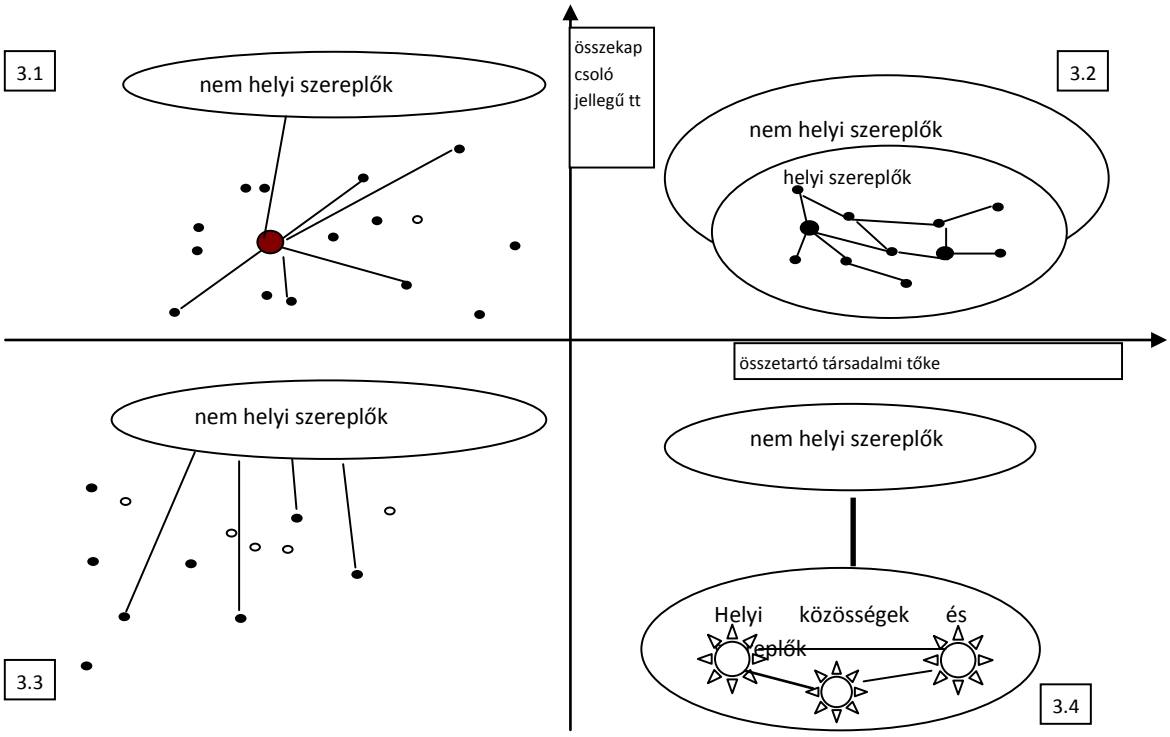

Az első negyedben (3.1.) egy olyan típus látható, amelyben egy központi szereplő rendelkezik nagyon magas összetartó és összekapcsoló típusú társadalmi tőkével, míg a közösség más tagjainak a társadalmi tőkéje kifejezetten alacsony. A központi szereplőhöz fűződő kapcsolatok, viszonyok határozzák meg az adott közösségen belül a társadalmi tőke mértékét. Fejlesztéspolitikai kontextusban megfogalmazva a vidéki kistérségekben talán ez a leggyakoribb típus: a „magányos hős" típusa, aki önállóan viszi a hátán a közösség ügyeit. A fejlesztések egy szereplő aktivitásán múlnak, akinek jó intézményi kapcsolatai vannak – bár ezek személyes kapcsolatok –, s aki régóta részt vesz a helyi fejlesztési tevékenységekben, jelen van a kistérségben. Ha működtet is szervezetet a központi szereplő, abban ő a hangadó, az ő személyes elkötelezettsége, ambíciói biztosítják a fejlesztés sikerét, így nagy a veszélye annak, hogy a karizmatikus vezér kilépése után a pályázás, a fejlesztések megakadnak, a rendszer nem működik tovább. Ez a központi, irányító szereplő maga sem érdekelt abban, hogy erős helyi közösségek jöjjenek létre, személyes jó kapcsolatai révén erős hatalmi helyzetben van. Képes felügyelni az információáramlást, nem vagy csak nehezen alakul ki a visszacsatolások rendszere és gyakran nem sikerül a különböző érintettek véleményét, tudását becsatornázni a fejlesztési folyamatba (Kelemen 2007).

A második negyed (3.2.) azt a típust írja le, amelyben mind az összetartó társadalmi tőke, mind az összekapcsoló társadalmi tőke szintje magas. A helyi szereplők gazdag kapcsolatrendszerrel rendelkeznek, bíznak abban, hogy képesek befolyásolni sorsuk alakulását, a bizalom mértéke magas mind a közösségen belül, mind pedig a közösségen kívüli kapcsolatokban. A fejlesztéspolitika történései felől tekintve ezekben az esetekben azt látjuk, hogy az intézményrendszer kiépült helyi szinten, erős hálózatba szerveződnek a szereplők, a helyi intézmények és a helyi közösség tagjai, azaz a fejlesztéspolitikai intézményrendszer jól beágyazott helyben, a közösségen belüli kapcsolatok is erősek és jellemző az együttműködés. A megfelelő helyi szereplők jó kapcsolatokkal rendelkeznek a központi intézményrendszer irányában, bizonyos mértékig megbízhatónak

tartják azt, és úgy érzik képesek befolyásolni annak helyi hatásait. Ha a fejlesztési modellek feltételezései helyesek, akkor ezekben a kistérségekben az átlagosnál magasabb a vállalkozások száma, élénkebb a helyi civil élet, és nagyobb az esélye annak, hogy az alulról jövő kezdeményezések bekerüljenek a pályázatokba, fejlesztési tervekbe. Ebben a típusban a fejlesztésért felelős helyi intézmények nyitottak a helybeliek kezdeményezéseire, a készülő tervekről párbeszéd nyílhat, a helyi igények, elképzelések megjelennek a fejlesztési folyamat minden fázisában.

A harmadik negyedben (3.3) ábrázolt típusban mind az összetartó, mind az összekapcsoló társadalmi tőke szintje alacsony. Kevés kapcsolat van a különböző szereplők között, a helyiek nem bíznak meg sem egymásban, sem a külső szereplőkben, nem érzik magukat képesnek a helyzetük alakítására, külső segítséget várnak. Ezzel együtt jár általában, hogy e közösségeken belül, ahogy más együttműködések, úgy a helyi fejlesztésekben való együttműködés sem jellemző. Mivel a szereplők között nincs kapcsolat, alacsony a megbízhatóság, ezért akadályozott az információáramlás, az egyes szereplők érdekérvényesítő képessége pedig csekély. A helyi ötletek, igények rejtve maradnak, mivel a központi intézményi kapcsolatok gyengék és esetlegesek.

A negyedik negyedben (3.4.) azt az esetet találhatjuk, amelyben az összetartó társadalmi tőke szintje magas, az összekapcsoló társadalmi tőke szintje pedig alacsony. Azaz a helyi közösség jól működik. Sok kapcsolat, együttműködés, magas fokú megbízhatóság jellemzi az egyéneket, akik képesek tenni sorsuk alakulásáért. Ugyanakkor nem rendelkeznek a közösségen kívüli vertikális kapcsolatokkal, és alacsony a külső szereplők szavahihetősége, ami ahhoz vezet, hogy bizonyos külső lehetőségekkel nem élnek. Ez az eset a társadalmi tőke negatív hatásainak (Portes, Rose 1999) elemezésére különösen alkalmas lehet. Gyakorlatiasabb szempontokat tekintetbe véve egy ilyen térségben azt tapasztalnánk, hogy a civil szervezetek, vállalkozások, önkormányzatok egymással egyeztetve valósítják meg elképzeléseiket. A tervezés különböző szakaszaiban a helyi lakosság igényeit figyelembe veszik, de a vertikális viszonyokban rejlő lehetőségek, a külső források illetve a külső szabályozás előnyei (vagy hátrányai) nem érintik a helyi közösséget.

A MÉRHETŐVÉ TÉTEL NEHÉZSÉGEI A SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

A továbbiakban a társadalmi tőke mérésére alkalmas elemzési keretet operacionalizálom. Amint korábban érveltem a társadalmi tőke ugyan az egyénekhez köthető („egyéni tulajdon”), de hatásai arra a közösségre is vonatkoztathatóak, amelynek az egyén a tagja. A társadalmi tőke mérése során ennek megfelelően az egyéni szereplőkhöz köthető társadalmi tőkét kívánom mérni kvalitatív módszerekkel, viszont a társadalmi tőke okozta hatásokat alapvetően közösségi szinten kívánom elemezni.

Tanulmányomnak ebben a részében áttekintem a társadalmi tőke mérésének a kutatás szempontjából fontos módszereit, és ezzel párhuzamosan azt, hogy milyen elemekből áll a társadalmi tőke. A társadalmi tőke mérésére számos eljárás létezik, amelyek attól függően alkalmaznak az egyes szerzők, hogy hogyan határozták meg magát a vizsgálandó fogalmat (avagy realisztikusabban: attól függően, milyen változók állnak a szerzők rendelkezésére). Az írások jelentős része a társadalmi tőke hálózati jellegét hangsúlyozva az önálló területnek tekinthető hálózatelemzés módszerét alkalmazza. A kvantitatív társadalmitőke-mérési és hálózatelemzési módszerek alapos összefoglalását kínálja van Deth (2003:85) és Csizmadia is (2008:308). A továbbiakban a társadalmi tőke kvalitatív módszerekkel való elemzésének lehetőségeit kívánom bemutatni, és olyan kutatásokra fogok hivatkozni, amelyeknek megállapításai, módszerei alkalmazhatóak saját kutatásomban. Mivel a társadalmi tőke kvalitatív módszerekkel való vizsgálata kevésbé elterjedt, mint a kvantitatív módszerek alkalmazása, és mivel a kvantitatív módszertannal készült kutatások során a társadalmi tőke mérésére használt mutatók egy kvalitatív módszereket használó kutatásban is alkalmazhatóak, nem teszek különbséget a cikkek között aszerint, hogy milyen módszertant használtak a tárgyalt kutatások.

A társadalmi tőke fogalmának megjelenésével egyidejűleg a mérésével kapcsolatos kérdések is előtérbe kerültek. A kérdéssel foglalkozó kutatások elsöprő többsége kvantitatív megközelítést alkalmaz, ezeket Csizmadia (2008:308) részletesen bemutatja: elkülönítve a kapcsolathálózati és az attribútumalapú megközelítéseket, illetve mindkettőn belül az egyén- és a csoportalapú meghatározásokat.

A kapcsolathálózati elemzések során individuális megközelítést (1) alkalmazó kutatások jellemzően az alábbi indikátorokat veszik számba: méretfok, sűrűség, közelség, köztesség, kapcsolat-rendszernagysága, heterogenitása (Burt 1992).

A kapcsolathálózati elemzések egy másik része közösségi megközelítést (2) alkalmaz; ezek hasonló indikátorokat, mutatókat mérnek: sűrűséget, homofíliát, csoportok közti kapcsolatokat – hogy mennyire bomlik klikkekre a hálózat, a kapcsolatpárok között mekkora az átlagos és maximális távolság (Borgatti – Everett 1999).

Az attribútumalapú elemzések közé sorolja Csizmadia az individuális megközelítést (3) alkalmazó Lin-Dumin-féle névgenerátor és Fischer-féle pozíciógenerátor technikákat. Ezekben a családi, baráti, munkahelyi és egyéb kapcsolatok jellege, mérete, struktúrája, illetve funkciója szolgálnak a társadalmi tőke indikátoraiként (Lin 2001).

A negyedik típusba sorolt, a társadalmi tőkét közösségi szinten értelmező szintén attribútumalapú (4) megközelítés az egyetlen az itt felsorolt négy közül, amelyik nem sorolható a hálózatelemzési kánonba. Ez utóbbi szintén jól ismert indikátorok alapján méri az adott közösségre jellemző társadalmi tőkét, ezek az alábbiak: bizalom, közös értékek, a közösség jellemzői, a civil és a politikai aktivitás, az önkéntesség mértéke, együttműködési készség. E megközelítés Putnam, Fukuyama és Grootaert (Putnam 1993, Fukuyama 1999, Grootaert – Bastelaert 2001) munkáiban követhető nyomon, melyekben hagyományos kérdőíves vizsgálatokkal, illetve statisztikai adatokra támaszkodva vizsgálják nagyobb közösségekben a társadalmi tőke mértékét a fenti indikátorokat mérve.

Bár amint arra Csizmadia (2008:310) is rámutat, a különböző elméleti hátterű mérési módokat a különböző kutatásokban nem ritkán egyszerre használják a szerzők, az első három megközelítés, mérési módszer a hálózatkutatásokhoz köthető, amely gyakorlatilag önálló paradigmává vált az elmúlt évtizedekben (Tardos 1995, Sik 2006). A módszertani különbségtételt erősíti, hogy az országos minták, statisztikai elemzések nem alkalmasak a hagyományos kapcsolathálózatok felvételére és elemzésére. Ezekben a bizalmi-indexek készítése mellett a névgenerátor-technika révén történik az egyénre jellemző társadalmi tőke mérése (Albert – Dávid 1994). A közösségi alapú megközelítést alkalmazó kutatások azonban olyan indikátorokra építenek, amelyek esetében nem lehet világos határvonalat húzni az okok és okozat között, azaz hogy az adott indikátor a társadalmi tőke mértékét jelzi-e, vagy a társadalmi tőke adott mértékéből következik-e az adott indikátor értéke (például a bűnözés mértéke, vagy a bürokratizálódás tekinthetők ilyen vitatott státusú indikátoroknak).

Putnam híressé vált művei is ebbe a típusba sorolhatóak: társadalomtörténeti és statisztikai adatok sorát használva vizsgálja a demokratikus intézmények elfogadottságát, működését. A *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* című könyvben szerzőtársaival együtt amellett érvel, hogy a politikai részvétel, a civil szervezetekben való aktivitás vagy a személyes kapcsolatok gyakoribbak Észak-Olaszországban, ahol hagyománya van az önkormányzatiságnak, mint Dél-Olaszországban, ahol a középkorban erős központi hatalommal bíró királyságok voltak, s ahol ebből következően jelenleg is alacsonyabb a civil szervezetek száma, a lakosság civil aktivitása, részvétele a politikai döntésekben, és ritkábbak a társas érintkezések is, azaz alacsonyabb a déli olasz tartományokban a társadalmi tőke mértéke, mint az északi tartományokban (Putnam 1993).

Az Egyesült Államok társadalmának hetvenes nyolcvanas évekbeli változásairól írt *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* művében Putnam (2000) a civil aktivitás és a személyközi kapcsolatok változásait elemzi a szerző. A civil aktivitás (a civil szervezetek számának, tagságának változása, a vallásosság változásai, a jótékonykodási szokások) mellett az informális személyközi kapcsolatok változásait (vendégek fogadása, családi kapcsolatok ápolása), valamint a közösségi értékek alakulását, a bizalom, a kölcsönösség és az altruizmus jelentőségét elemzi a szerző. Vizsgálatát kvantitatív módszerekkel (kérdőívekkel és statisztikai adatok elemzésével) végezte. A vidékkutatásokban, bár a szerzők rendszeresen hivatkoznak Putnam írásaira és gondolataira, annak összetett módszereit nem alkalmazzák. Ennek egyik oka, hogy Putnam nagyobb közösségeket vizsgált, míg a vidékkutatások kisebb közösségek életét tanulmányozzák, így sokszor nem állnak rendelkezésre megfelelő statisztikák és más adatforrások. A másik ok, hogy számos kutatás nem rendelkezik a fenti módszerek alkalmazására megfelelő erőforrásokkal. Putnam módszertani eljárását számos kritika érte: a

kritikusok egy része alapvetően kérdőjelezi meg a putnami szemléletet, tagadva a társadalmi tőke közösségek szintjén való értelmezésének lehetőségét (Meert et al. 2006). Mások amellett érvelnek, hogy a civil szervezeti tagság nem megfelelő indikátora a társadalmi tőkének. A kritikák egy része arra vonatkozik, hogy a társadalmi tőke mértékét vizsgálva nem világos, hogy a civil szervezetek jelenléte ok-e vagy okozat. A kritikák másik része azt hangsúlyozza, hogy a civil szervezetek nagyon sokfélék lehetnek és a civil szervezetek száma bizonyos esetekben félrevezető mutató; ezért érdemes vizsgálni a civil szervezetek közötti legfontosabb különbségeket is: kik, és milyen célból alapították azokat (Paldam 2000:7). Amennyiben persze csupán indikátorként kívánjuk a civil szervezetek számát használni, akkor az első probléma kezelhető, a második probléma áthidalásához azonban vizsgálni kell a civil szervezetek jellegét (az alapítókat, a működés jellegét, célját), így azonban már ez az indikátor is nehezen kezelhető, és csak hosszabb adatgyűjtés után értelmezhető.

A társadalmi tőkével kapcsolatos kutatások egyik összefogó intézménye a Világbank.[10] Az intézmény több kezdeményezést indított és megrendelőként hozzájárult a társadalmitőke-mérés módszertanának alakulásához is (ld. *Social Capital Assesment Tool*[11]). A Világbank módszertani útmutatóját két tanulmány foglalja össze: Grootaert – Bastelaer (2001), valamint Dudwick és társai (2006) tanulmánya. A javasolt módszertan egyszerre alkalmaz kvalitatív és kvantitatív módszereket: kérdőívek és strukturált interjúk segítségével méri egy adott közösség társadalmi tőkéjét öt dimenzióban, azaz az előző tipológia szerint attribútum alapú, közösségi megközelítést alkalmaz. Grootaert és Bastelaer Putnam és Coleman elméleti hagyományaihoz csatlakozva operacionalizálják a társadalmi tőke fogalmát. Összefoglaló tanulmányukban a Világbank Társadalmi tőke kezdeményezésének (*Social Capital Initiative*) esettanulmányait elemezve megkülönböztetik, hogy a társadalmi tőke mikro-, mezo- vagy makroszinten, illetve kognitív vagy strukturális formában jelenik meg. A kognitív forma jellemzően a normákat, a bizalom szintjét, a közös értékeket, attitűdöket és hiedelmeket jelenti, a strukturális forma pedig a hálózatokat az abban szereplő érintetteket, intézményeket. Ennek alapján négy dimenziót különítenek el a szerzők, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a társadalmi tőke mérhető legyen egy közösségen belül. Ezek a (1) helyi intézmények és hálózatok, a (2) bizalom, a helyi értékek és a normák, az (3) állami intézmények, a törvény uralma és (4) a széles értelemben vet kormányzás (Grootaert – Bastelaer 2001:27). Érvelésük szerint mind a négy dimenziót érdemes mérni, de számolni kell azzal a problémával, hogy a legutóbbi (4), a kormányzat jellegét mérő dimenzión még sokat kell finomítani, és hogy a társadalmitőke-indikátorok alapvetően csak helyettesítő (*proxy*) jellegűek: a társadalmi tőke fogalma olyan mélyebb társadalmi rétegre utal, amely nem mérhető, *„így a tanulmányokban használt különböző mérőeszközök legfeljebb csak tökéletlen helyettesítőnek tekinthetők*" (Grootaert – Bastelaer 2001:30), ezért – figyelmeztetnek a szerzők – nem tehető egyenlőségjel a mért változók és azok alapjául szolgáló társadalmi tőke közé. Ez azonban nem teszi érvénytelenné a társadalmi tőke mérésére irányuló erőfeszítéseket – állítják írásukban. Az összefoglaló tanulmányban a szerzők az alábbi három „helyettesítő indikátor" mérését javasolják: a helyi hálózatokban és egyesületekben való tagságot, a bizalom és normakövetést, valamint a kollektív cselekvést.

Grootaert és Bastelaer tanulmányánál részletesebb és körültekintőbb áttekintést ad Dudwick és társai írása, amelynek szintén a Világbank volt a megrendelője (Dudwick et al. 2006). A tanulmány elemzi és bemutatja a társadalmi tőkével kapcsolatos minőségi módszerek alkalmazásának lehetőségét és ehhez módszertani útmutatót is kínál (Dudwick et al. 2006), és bár a tanulmány szintén Világbanki Útmutató, a normákat olyan háttérváltozóként kezeli, amely a társadalmi tőke különböző dimenzióira egyaránt hatnak, ezért azokat nem tekinti a társadalmi tőke indikátorának. Szintén fontos kiemelni, hogy ez az útmutató nem a civil szervezeteket, hanem az egy alkalomra szóló kollektív cselekvéseket javasolja a társadalmi tőke mutatójaként használni. A szerzők a társadalmi tőke mérésének hat dimenzióját különböztetik meg: (1) a társadalmi hálózatokat, (2) a bizalom mértéket, (3) a kollektív cselekvést és együttműködést, (4) az információáramlást, (5) a társadalmi kohéziót és bevonást, valamint (6) a felhatalmazást, „képessé tételt" (*empowerment*) és a politikai cselekvést (Dudwick et al. 2006). Az első négy mutatót más szerzők is használják a társadalmi tőke mérése során, de az utolsó kettő inkább a társadalmi tőke mértékétől függő változónak tekinthetők – amint erre Franke (2005:38) rámutat.

10 http://go.worldbank.org/C0QTRW4QF0

11 http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Assessment-Tool--SOCAT-/annex1.pdf

Dudwickékhoz hasonló eredményre jutott Lillbacka az Európai Értékvizsgálat (*European Social Survey*) finnországi adatait elemezve: következtetései szerint a civil szervezeti tagság és a civil szervezetekben való aktivitás nem járnak együtt a válaszolók sűrű társadalmi kapcsolataival és a bizalom magas fokával, azaz a társadalmi tőke mértékének különböző mutatóival, ezzel szemben az a mutató, amely az énhatékonyságot[12] (*self-efficacy*) méri, erős összefüggést mutat az előbbi két mutatóval. A szerző az énhatékonysággal az egyénnek a helyi ügyek befolyásolására való képességét kívánja megragadni (Lillbacka 2006).

Ostrom és Ahn a szavahihetőséget (megbízhatóságot), a hálózatokat és az intézményeket tekintik a társadalmi tőke három alapformájának. Ezek közül az intézmények megjelenése jelent újdonságot az eddigi meghatározásokhoz képest. Ahn és Ostrom az intézményeket a társas interakciókat szabályozó formális és informális szabályok készleteként határozza meg; elvetik Putnam ellenérveit – aki nem tekinti a társadalmi tőke részének az intézményeket (Putnam et al. 1993) –, és amellett érvelnek, hogy a (formális) intézmények tőkére jellemző vonásokat mutatnak, azaz komoly időbefektetés és erőfeszítés eredményeként jönnek létre, és bizonyos egyének jövőbeli hasznát szolgálják, valamint struktúrát alkotnak (Ahn – Ostrom 2008:74). Másik érvük sokkal inkább saját elméleti konstrukciójuk felől visszatekintve válik fontossá: a kialakult intézmények befolyásolják a megbízhatóságot és a hálózatokat, ugyanakkor az elfogadott szabályok (azaz az intézmények) függnek a meglévő hálózatoktól és a fennálló megbízhatóság mértékétől, azaz nem oksági kapcsolatot, hanem kölcsönös függést feltételeznek a három alapforma, a szavahihetőség, a hálózatok és az intézmények között (Ahn – Ostrom 2008:75). A bizalom kérdését vizsgálva vitatják Fukuyama kulturális érveket sorakoztató definícióját (Fukuyama 1999), és azt is, hogy egy közösség sajátos értékei, normái határoznák meg a bizalom fokát. Játékelméleti kutatásokra hivatkozva amellett érvelnek, hogy a társadalmi struktúra bizonyos vonásai, az interakció ismétlődése, a szereplők szándékait és viselkedését közvetítő hálózatok jelenléte serkenti az együttműködést (Hradin 2002). A kollektív cselekvéselméletek második generációja leszámol az „általános önzés feltételezésével"; a saját pillanatnyi érdekeiket szem előtt tartó egyének mellett van, aki saját érdekein kívül figyelembe veszi mások érdekeit is. Ez a reflexivitás olyan tanulási folyamatot jelent, amely egyszersmind alakítja az intézményi kereteket is (Ahn – Ostrom 2008:78); az egyén belső értékei mentén pedig az adott társadalmi struktúrát is, és hálózatoktól függetlenül képes együttműködő viselkedésre. Ahn és Ostrom, bár nem vitatják, hogy a hálózatok szerepét az együttműködésben, amellett érvelnek, hogy a *szavahihetőség* éppen arra utal, hogy valaki viszonozza a bizalmat akkor is, ha ezt nem ösztönzik a társadalmi hálózatok, vagy az intézmények (Ahn – Ostrom 2008:88). Az idézett tanulmány szerint az intézmények, a hálózatok és a szavahihetőség együttes vizsgálata éppen a fejlesztéspolitika terén segít megérteni a sikerek és kudarcok, illetve az együttműködés okát, ezért érdemes energiát fektetni megfelelő társadalmitőke-mérési módszerek kifejlesztésébe. Ostrom és Ahn elmélete alapján összehasonlítható a társadalmi tőke mértéke két különböző közösségben, de önmagában nem alkalmas arra, hogy meghatározzuk, mi az oka a társadalmi tőke adott szintjének egy vizsgált közösségen belül, mivel a társadalmi tőke három alapformája kölcsönösen összefügg.

A TÁRSADALMI TŐKE OPERACIONALIZÁLÁSA, MÉRHETŐVÉ TÉTELE

A módszertani keret kidolgozása során elfogadva Grootaert-Bastelaer (2002:30) megállapítását, a társadalmi tőke különböző elemeit a fogalmat mérő különböző változóknak, illetve a társadalmi tőke indikátorainak tekintem. A következő bekezdésekben azt elemzem, hogy a társadalmi tőke különböző elemei, a korábban bemutatott mérési eljárások, hogyan illeszthetők az elemzési keretbe, illetve a jelen kutatásba.

Az elemzési keret segítségével két magyarországi kistérség közösségeiben zajló folyamatokat kívánom vizsgálni a helyben zajló fejlesztési tevékenységet feltáró esettanulmányokkal. A kutatás során az ideiglenes szervezetek (Sjöblom 2006) megjelenésének és a projekt alapú fejlesztések egyeduralkodóvá válásának (Boltanski-Chiapello 2005, Kovách – Kucerova 2009) hatását vizsgálom, illetve azt, hogy a vidékfejlesztési paradigmaváltás miként jelenik meg a két vizsgált kistérségben. Amint arra már korábban utaltam a kutatás esettanulmányokon[13] alapul (Yin 1994), amelyek során félig strukturált interjúkat készítettem (Kvale 1994), valamint fórumokat, fókuszcsoportokat szerveztem; az interjúalanyok kiválasztása során tematikus reprezentativitásra

[12] Rózsa – Nagybányai – Oláh fordítása alapján. Elérhető: http://mek.niif.hu/05500/05536/05536.pdf. [Letöltve: 2011-10-24].

[13] Az esettanulmányokat kollégáim segítségével készítettem két magyarországi kistérségben.

törekedtem.[14] Szintén széleskörű dokumentumelemzést[15] végeztem. A társadalmi tőke korábban bemutatott indikátorai alapján kialakított kategóriarendszer jelenti az empirikus anyag elsődleges elemzésének az alapját; ezt a kódrendszert félig nyitott kódrendszernek tekintem, amely az elemzés során alakul, és finomodik. Hogy valóban sikerült-e olyan kódrendszert kialakítani, amely alkalmas az így keletkezett adatok elemzésére és feldolgozására, illetve a társadalmi tőke mérési kísérlete alkalmas elemzési kerete-e a vidékfejlesztés vizsgálatának, illetve a vidéki közösségekben zajló folyamatoknak, azt további elemzések mutathatják meg.

A *kapcsolathálózati megközelítés* megkerülhetetlennek látszik a kutatás szempontjából: e módszerek közül is a név, vagy pozíciógenerátor technikák alkalmazása tűnik elméletileg a leghasznosabbnak. Bár e technikák némi megszorítással beilleszthetők lennének egy félig strukturált interjúba is, ennek ellenére lemondtam a módszer alkalmazásáról. Ennek főként az volt az oka, hogy a kezdetek során az interjúszituációkban azt tapasztaltam, hogy egyrészt kötött kérdésekhez ragaszkodva több információ vész el, mint amennyi nyerhető azzal, ha az interjúalanyt hagyom önállóan, a maga gondolatmenete szerint haladni, másrészt a kérdések akadályozták az interjúzó és az interjúalany közötti bizalom kialakulását és elmélyülését. 2010-ben, illetve 2011-ben sokadik alkalommal visszatérve a kiválasztott kistérségekbe – és néhány kulcsszereplőt ismételten felkeresve – tapasztaltuk, hogy névvel, pozícióval utalnak az interjúalanyok más szereplőkre, tehát a különböző térségi szereplők közötti *kapcsolatok megléte, és azok jellege* így is leírhatóvá vált. Ez a leírás azonban nem értelmezhető a kapcsolatelemzési háló kánonja szerint. Mivel a kutatás kistérségi keretek között zajlott, amely kistérségek lélekszáma nem haladja meg a tizenötezer főt, a különböző szereplők általában ismerik egymást. A kapcsolatok pontos indikátora az, hogy egy interjúban miként jelenik meg, vagy éppen miként nem jelenik meg egy másik szereplő, vagy intézmény. A társadalmi tőke kapcsolati eleme mind az összetartó, mind az összekapcsoló társadalmi tőke mennyiségének mérése során jól alkalmazható.

A *bizalom és a szavahihetőség* közötti dilemmát illetően elfogadom Ostrom és Ahn érvelését, amely szerint a bizalom fukuyamai értelmezése vitatható, és a szavahihetőség, amely arra utal, hogy valaki az adott társadalmi struktúrától függetlenül viszonozza a belé vetett bizalmat megfelelő indikátora a társadalmi tőkének. Bár a szavahihetőség nehezen feltárható indikátor, az interjúk elemzése során kísérletet teszek arra, hogy az ezt jelző kódok alapján mérhetővé tegyem azt. Ez az indikátor szintén egyaránt alkalmas az összetartó, és az összekapcsoló társadalmi tőke mennyiségének mérésére; az előbbi esetben a többi kistérségi szereplő szavahihetőségére, megbízhatóságára, az utóbbiban a különböző nem kistérségi szereplők, intézmények szavahihetőségére vonatkozó percepciókat tudjuk vizsgálni.

A felhatalmazást (*empowerment*) önmagában nem tekintettem a társadalmi tőke indikátorának, mivel ez nem köthető a közösség tagjaihoz (Dudwick et al. 2006). Amellett érvelnék azonban, hogy az *énhatékonyság* (Lillbacka 2006), azaz az egyén képessége, hogy befolyásolja a közösség ügyeit jó indikátora a társadalmi tőkének. Ezt azonban nem a politikai cselekvésre való képességgel kívánom mérni, hanem azzal, hogy az egyén mennyire érzi azt, hogy képes azokban a kérdésekben kifejteni álláspontját és befolyásolni a dolgok menetét, amelyekben érintett. Ezt az indikátort feltételezésem szerint valamivel jobban lehet alkalmazni az összetartó társadalmi tőke mérése során, mivel a helyi szereplőknek valóságosan is nagyobb befolyása lehet a helyi ügyekre, mint az intézményileg vagy földrajzilag távolabb születő döntésekre.

Az alábbiakban olyan indikátorokat mutatok be, amelyek meglétét vizsgálni fogom, és amelyek feltételezésem szerint együtt járnak a társadalmi tőke magas szintjével, így annak indikátorai – de számos szerző szerint inkább tekinthetők a társadalmi tőke következményének vagy előzményének.

[14] Mindegyik kistérségben interjú készült a települési polgármesterek jelentős részével (akik a kutatás számára elérhetőek voltak), a vidékfejlesztési iroda, a kistérségi iroda vezetőjével, a helyi Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnökével, a nagyobb vállalkozások vezetőivel, civil szervezetek képviselőivel, a térség parlamenti képviselőjével, a LEADER Akciócsoportok vezetőjével, a különböző intézmények munkatársaival, és nyertes, valamint vesztes pályázókkal, gazdálkodókkal, vállalkozókkal 2008 márciusa és 2011 októbere között.

[15] Az interjúk készítésével párhuzamosan összegyűjtöttem és elemeztem a kistérségekről elérhető statisztikai adatokat, a korábbi tudományos és fejlesztés-politikai elemzéseket, stratégiai fejlesztési terveket, (vidékfejlesztési tervet, kistérségi fejlesztési tervet, LEADER+ Helyi Vidékfejlesztési Stratégiát), az önkormányzati ülések elérhető jegyzőkönyveit. A nyertes pályázók adatait a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség honlapjáról, nyilvános adatbázisokból kerestem elő, a pályázatok részletes adatait pedig a Nemzeti Fejlesztési Ügynökségtől kaptam meg; emellett a települések, vállalkozások, civil szervezetek honlapjait és a BM Választási Iroda honlapját használtam.

A különböző szereplők közötti *együttműködést* a szerzők jelentős része (pl. Hradin, Ostrom) a társadalmi tőke következményének tekinti, mivel abban egységesek, hogy a társadalmi tőke jelenléte valószínűsíti az együttműködő magatartásformákat, azt a társadalmi tőke indikátorának tekintem.

Hasonlóan az előbbihez, az adott térséghez való kötődés, a problémák és lehetőségek azonos módon való érzékelése, és az ebből fakadó közös célok is valószínűsítik a csoportszerveződést, a hálózatok kialakulását és az együttműködést a különböző érintettek között. Az interjúk alapján ez jól vizsgálható és elemezhető.

Mivel antropológiai módszereket használok a kutatás során, módom van arra, hogy részletesen vizsgáljam az egyes kistérségekben működő *civil szervezeteket*, azaz kezelhetőnek tartom az indikátorral kapcsolatos kritikákat. A civil szervezetek számát, a tagok létszámát vizsgálom az elemzés során, de ezt nem tekintem a társadalmi tőke mértékét mutató indikátornak, mivel a civil aktivitásban más indikátorok hatásai érvényesülnek: a tagok egymás közti kapcsolatai nyilvánvalóan gyakoribbak, ahogy az együttműködés is valószínűbb közöttük, valamint a szavahihetőség és bizalom foka is magasabb a tagságon belül, mint azon kívül. Ahn és Ostrom (2008) mellett más szerzők, például Woolcock (1998) is használják a formális intézményeket a társadalmi tőkével kapcsolatos elemzéseik során, de nem tekintik azokat a társadalmi tőke indikátorának. Elemzési keretem kialakítása során én ez utóbbi hagyományt követem, azaz az elemzésben a formális intézményeket vizsgálom, de azok nem indikátorai a társadalmi tőkének.

A fenti indikátorok alapján tehát a különböző közösségtípusok az alábbiak szerint írhatók le:

Az első negyedben a helyi közösségen belül kevés kapcsolat van a szereplők között, alacsony a megbízhatóság szintje, és az átlagos szereplő nem bízik abban, hogy képes érdemben befolyásolni a közösség sorsát. Ez alól csak a központi szereplő a „helyi uraság" jelent kivételt. A térségen kívüli szereplőkkel a központi szereplőnek köszönhetően erősek a kapcsolatok, magas a szavahihetőség foka és az éntudatosság.

A második negyedet sok kapcsolattal lehet leírni, a megbízhatóság és az éntudatosság szintje magas. Ez együtt jár feltehetően a civil kezdeményezések magas számával, nagyobb közéleti aktivitással, együttműködési készséggel akár a különböző helyi és nem helyi csoportok között is.

A harmadik negyed azt a típust írja le, amelyben mindenféle kapcsolat ritka; a különböző szinteken alacsony az éntudatosság és a megbízhatóság. Feltételezésem szerint ezzel gyakran együtt jár az alacsony civil aktivitás, az együttműködés hiánya, a helyi intézmények pedig ebből fakadóan rosszul működnek.

A negyedik negyedben helyi szinten sok a kapcsolat, jellemző a magas fokú megbízhatóság és éntudatosság. Ezzel szemben a közösségen kívüli horizontális és vertikális kapcsolatok hiányoznak, a külső szereplők szavahihetősége alacsony, ami ahhoz vezet, hogy bizonyos külső lehetőségekkel nem élnek.

Arra az empirikus anyag részletes elemzése során fogok választ adni, hogy a társadalmi tőke különböző vizsgált elemei mennyiben alkalmasak a vidéki közösségek leírására; azaz milyen mértékben és milyen módon kell alakítani az elemzési kereten, hogy az valóban alkalmas legyen a vizsgált folyamatok, a projektesedés, a vidékfejlesztés átalakulása és az ideiglenes szervezetek megjelenésének a leírására.

HIVATKOZÁSOK

Ahn, T.K. and Ostrom, E. (2003). *Foundations of Social Capital.* Cheltenham, UK: Edward Elgar.

Ahn, T.K. and Ostrom, E. (2008). Social Capital and Collective Action. In: Castiglione, D., van Deth, J. and Wolleb, G. (eds.) *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press. 70–100. p.

Albert F és Dávid B. (1994). Magyarországon tanuló külföldi diákok kapcsolathálózati jellemzői. *Szociológiai Szemle.* 2004/3. 81-91. p.

Anderies, J.M., Janssen, M.A. and Ostrom, E. (2004). A framework to analyze the robustness of social-ecological systems from an institutional perspective. *Ecology and Society.* 9(1):18. [Online]. Elérhető: http://www.ecologyandsociety.org/vol9/iss1/art18/. [Letöltve: 2011-10-06].

Adler, P.S. and Seok-Woo, K. (2000). *Social capital: the good the bad and the ugly.* In: Lesser, E. L. (ed.) *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications.* Boston: Butterworth-Heinemann. 89-115. p.

Boltanski, L.. and Chiapello, È. (2005). *The new spirit of capitalism*. London: Verso.

Borgatti, S.P. and Everett, M.G. (1999). Models of Core/Periphery Structures. *Social Networks.* 21. 375-395. p.

Bourdieu, P. (1985). *The Forms of Capital.* In: Richardson, J.G. (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.* New York-London: Greenwood Press. 241-258. p. [Magyarul: Bourdieu, P. (1997). *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*. In: Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei.* Budapest: Új Mandátum. 156-177. p.]

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice.* Cambridge University Press.

Burt, R.S. (1992). *Structural holes: the social structure of competition.* Cambridge: Havard University Press.

Coleman, S.J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology.* 94. 95–120. p.

Csizmadia Z. (2008). *Kapcsolathálózatok és társadalmi „tőkék”*. In: Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák.* Budapest: Napvilág. 265-315. p.

Csurgó B., Kovách I. és Kucerova, E. (2006). Knowledge, Power and Sustainability in Contemporary Rural Europe. *Sociologia Ruralis.* 46 (3). 292-311. p.

Deth, J.W.v. (2003). Measuring social capital: Orthodoxies and continuing controversies. *International Journal of Social Research Methodology.* 6/1. 79-92. p.

Dudwick, N. et al. (2006). *Analyzing Social Capital in context, A Guide to Using Qualitative Methods and Data*. Washington DC: World Bank Institute. Elérhető: http://siteresources.worldbank.org/WBI/Resources/Analyzing_Social_Capital_in_Context-FINAL.pdf. [Letöltve: 2011-10-06].

Franke, S. (2005). *Measurement of Social Capital: Reference Document for Public Policy Research, Development, and Evaluation.* Ottawa: Policy Research Initiative. Elérhető: http://policyresearch.gc.ca/doclib/Measurement_E.pdf. [Letöltve: 2011-10-06].

Fukuyama, F. (1999). *The great disruption.* New York: Free Press. [Magyarul: (2000). *A nagy szétbomlás.* Budapest: Európa.]

Gittell, R.J. and Vidal, A. (1998). *Community Organizing: Building Social Capital as a Development Strategy.* Thousand Oaks, California: Sage Publications.

Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: the problem of embeddedness. *The American Journal of Sociology*. 91(3). 481-510. p.

Grootaert, C. and van Bastelaer, T. (2001). *Understanding and Measuring Social Capital.* Washington: World Bank. Elérhető: http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Initiative-Working-Paper-Series/SCI-WPS-24.pdf. [Letöltve: 2011-10-06].

Hardin, R. (2002). *Trust and Trustworthiness.* New York: Russell Sage Foundation.

Juhász P. (2006). A falusi térségek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól. *Erdélyi Társadalom.* 3./2. 23-42. p.

Kadushin, C. (2004). Too Much Investment in Social Capital? *Social Networks.* 26. 75-90. p.

Kelemen E. (2007). *Whose sustainability? Rural Development in the Sokoró Region, Western Hungary.* Tanulmány az ESRS őszi iskolájára, szeptember 20-25. Kostelec, Csehország.

King, N. (1994). *The Qualitative Research Interview.* In: Cassell, C. and Symon, G. (eds.) *Qualitative Methods in Organizational Research: A Practical Guide*. Sage.

Kovách I. és Kristóf L. (2007). *The projectification of power: The impact of European Integration on Power and Society*. In: Bayer J. és Jensen J. (szerk.) *From globalization to transition.* Budapest: MTA-PTI.

Kovách I. és Kristóf L. (2009). The Role of Intermediate Actors in Transmitting Rural Goods and Service sin Rural Areas Under Urban Pressure. *Journal of Environmental Policy and Planning*. 11.(1). 45-60. p.

Kovách I. és Kucerova, E. (2006). The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*. 46(1). 3-21. p.

Kovács É. (szerk.) (2007). *Közösségtanulmányok.* A Néprajzi Múzeum és a PTE Média Kommunikáció Tanszék közös kiadványa.

Kovátsné dr. Németh M. (2002). *Társadalmi tőke, Konceptuális problémák a nemzetközi szakirodalom tükrében*. In: Kovátsné dr. Németh M. (szerk.) *Tanulmánykötet.* NYME Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar. 490-500. p.

Kvale, S. (1994). Ten Standard Objections to Qualitative Research Interviews. *Journal of Phenomenological Psychology.* 25. 147-173. p.

Leonard, M. (2004). Bonding and Bridging Social Capital: Reflections from Belfast. *Sociology.* 38(5). 927-944. p.

Lin, N. (2001). *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action.* Cambridge: Cambridge University Press.

Lillbacka, R. (2006). Measuring Social Capital: Assessing Construct Stability of Various Operationalizations of Social Capital in a Finnish Sample. *Acta Sociologica.* 49:2. Social Capital. 201-220. p.

Meert, H., Svendsen, G.H.L. and Svendsen, G.T. (2006). *The creation and destruction of social capital, entrepreneurship, co-operative movements and institutions.* Oxford: Blackwell Publishing.

Messing V. (2006). Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle.* 2. 37-54. p.

Messing V. és Molnár E. (2011). Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*. 1. 53-80. p.

Murdoch, J. (2000). A New Paradigm of Rural Development. *Journal of Rural Studies*. 16(4). 407–419. p.

Murdoch, J. (2006). *Networking rurality: emergent complexity inmthe countryside.* In: Cloke, P., Marsden, T. and Mooney, P.H. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage Publications; New Delhi: Thousands Oaks. 171-185. p.

Ostrom, E. (1999). *Social Capital: A Fad or a Fundamental Concept?* In: Dasgupta, P. and Seraeldin, I. (eds.) *Social Capital: A Multifaceted Perspective.* Washington DC: The World Bank. 172–214. p.

Ostrom, E. (2005). *Understanding Institutional Diversity.* Princeton: Princeton University Press.

Ostrom, E. (2007). A Diagnostic Approach for Going Beyond Panaceas. *Proceedings of the National Academy of Sciences.* 104(39). 15181–87. p. Indiana University News Release regarding special PNAS issue.

Ostrom, E. (2011). Background on the Institutional Analysis and Development Framework. *Policy Studies Journal*. 39,1. 7–27. p.

Ploeg, J.D. van der et al. (2000). Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis.* 40(4). 391-408. p.

Paldam, M. (2000). Social Capital: One or many? Definition and Measurement. *Journal of Economic Surveys.* 14:5. 629-653. p.

Ploeg, J.D. van der and Marsden, T. (eds.) (2008). *Unfolding webs: The dynamics of regional rural development.* Assen: Van Gorcum.

Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology.* 24. 1-24. p.

Portes, A. (2000). The Two Meanings of Social Capital. *Sociological Forum.* 15(1). 1-12. p.

Putnam, R.D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.

Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community.* New York: Simon és Schuster.

Rózsa S., Nagybányai Nagy O., Oláh A. (szerk.) (2006). *A pszichológiai mérés alapjai. Elmélet, módszer és gyakorlati alkalmazás.* Budapest: HEFOP. Elérhető: http://mek.niif.hu/05500/05536/05536.pdf. [Letöltve: 2011-11-06].

Ryan, G.W. and Bernard, H.R. (2000). *Data Management and Analysis Methods.* In: Denzin, N.K. and Lincoln, Y.S. (eds.) *Handbook of Qualitative Research.* London: Sage. 769-802. p.

Sik E. (2006). Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle.* 2. 72-95. p.

Shucksmith, M. (2000). Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion. *Sociologia Ruralis.* 40(2). 208-218. p.

Sjöblom, S. (2006). *Towards a Projectified Public Sector – Project Proliferation as a Phenomenon.* In: Sjöblom et al. (eds.) *Project Proliferation and Governance.* Helsinki: Helsinki University Press. 9–33. p.

Skrabski Á. és Kopp M. (2008). A bizalom, mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigilia.* 10. 722-730. p.

Szreter, S. and Woolcock, M. (2004). Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. *International Journal of Epidemiology.* 33. 650-667. p.

Svendsen, G.L..H. (2006). Studying social capital in situ: A qualitative approach. *Theory and Society.* 35. 39-70. p.

Tardos R. (1995). Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma? *Szociológiai Szemle.* 4. 73-80. p.

Tardos R. (2008). *Social Capital in Communities, Development and Integration: the Four-Village Case Study in Hungary, 2000.* In: Hsung, R.M., Lin, N., and Breiger, R. (eds.) *Contexts of Social Capital: Social Networks in Communities, Markets and Organizations.* Routledge. 216-243. p.

Yin, R.K. (1994). *Case study research. Design and methods.* Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage Publications.

Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society.* 27. 151-208. p.

Woolcock, M. (2001). The place of social capital in understanding social and economic outcomes. *Canadian Journal of Policy Research.* 2(1). 1–17. p.

Woolcock, M. and Narayan, D. (2000). Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. *The World Bank Research Observer.* 15(2). 225-249. p. Elérhető: http://www.csae.ox.ac.uk/conferences/2000-OiA/pdfpapers/woolcock.PDF [Letöltve: 2009-03-27].

ILLÉSSY MIKLÓS

RUGALMASSÁG ÉS BIZTONSÁG: A VÁLLALATI MUNKAIDŐRENDSZEREK PÉLDÁJA[1]

BEVEZETÉS

„A bérmunkások tömege sokáig vesztegelt az elismert társadalom küszöbén; majd bebocsáttatott oda, s elfoglalhatta a legalsó szinteket. Végezetül azután a bérmunka általános és meghatározó természetű lett. Mostanra azonban, amikor már-már úgy látszott, hogy az egyén társadalmi helyzetét meghatározó attribútumok végérvényesen a munkához kötődnek, (…) a munkának e központi szerepe brutálisan megkérdőjeleződik. Vajon a bérmunka antropológiai történetének egy olyan, negyedik szakaszához érkeztünk volna, amikor hányattatásai drámába torkollanának?"

Robert Castel[2]

Az Európai Bizottság és az Európai Tanács 2003/2004-es Közös Foglalkoztatási Jelentésében a Wim Kok által vezetett Foglalkoztatási Munkacsoport azt hangsúlyozta, hogy több figyelmet kell fordítani azokra az erőfeszítésekre, melyeknek célja az európai gazdaság versenyképességének növelése a munkavállalók és a vállalkozók rugalmas biztonságának elősegítésével. Gyorsan változó jellege miatt, kevés szisztematikusan gyűjtött információval rendelkezünk a tudás és a kompetencia iránti keresletről különösen a kialakuló tudástársadalom kontextusában. Szintén hiány tapasztalható olyan összehasonlító európai elemzésekből is, amelyek a munkafolyamat dimenzióit vizsgálják a gazdaság szektoraiban. Egy másik probléma, amivel foglalkoznunk kell, a jó gyakorlatok átvételének módszere, mivel a kölcsönös tanulás és a jó gyakorlatok megismerése és értékelése jelentősen különbözik a kész megoldások egyszerű másolásától. A legjobb gyakorlatok sikeres alkalmazása olyan folyamatos és kölcsönös tanulás eredménye, amelyben minden közreműködő partner részt vesz.

A rugalmasság és a biztonság kombinációja (*flexicurity*) a versenyképesség és a társadalmi kohézió együttes javításának módszere. A "flexicurity", makro-, mezo- és mikroszinten egyaránt feltételezi a jó gyakorlatok szélesebb körű elterjedését. A problémakör különösen aktuális Magyarországon az Európai Foglalkoztatási Stratégia irányelveinek ajánlásai miatt. A munkavállalók és a vállalkozások rugalmasságának fejlesztése elősegítheti a munkavállalás vonzerejét, és bővíthetné azon inaktív csoportok foglalkoztatását, amelyek a jelenlegi feltételek között képtelenek a munkaerőpiacon megjelenni.

1. A RUGALMASSÁG IRÁNTI IGÉNY GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI KONTEXTUSA

A gazdasági fejlődésnek a hagyományos ipari szektorokra (autóipar, ruhaipar stb.) jellemző tömegtermelési modelljén alapuló mintája a legfejlettebb gazdaságokban az önszabályozó piacból fokozatosan változott át a szabályozott piaci modell és a jóléti állam különböző formáiba. Ugyancsak a tömegtermelés munkaszervezete jellemezte a központi tervezés által irányított gazdaság intézményi kereteit a kelet-európai államszocialista jóléti rendszerekben is.

[1] Az írás nagy mértékben támaszkodik Makó Csaba és Csizmadia Péter által közösen írt munkánkra (Makó–Csizmadia–Illéssy 2010).
[2] Castel 1998:349.

Az 1970-es évek óta a globális verseny elvárásai fokozott igényt támasztottak a rugalmasság és minőség iránt, amely egyaránt megjelent a korábbi vállalati struktúrák átszervezésében és a foglalkoztatási viszonyok átalakításában, némi hangsúly- és időbeli eltolódással Kelet- és Nyugat-Európa gazdaságaiban. A technológiai haladás és az infrastrukturális fejlődés, a foglalkoztatási rezsimek és a munkaszervezetek változó mintái egyaránt tükrözték a rugalmasság iránti a növekvő igényt, az emberi erőforrás felhasználásban és a termelésben (Makó–Simonyi 1992). Gyakran kritizálták a jóléti állam jól ismert tömegtermelési paradigmáján és a hozzá kapcsolódó munkaviszonyok rendszerén belül a foglalkoztatási feltételek szabályozását amiatt, hogy annak merevsége fenyegeti az átrendeződéshez szükséges hatékony alkalmazkodást (Dubois–Makó 1988, Grabher 1995, Stark 1988, 1986).

A gazdaságilag fejlett országok munkáltatói az olcsó és kollektív védelmet nélkülöző munkaerőt alkalmazó ázsiai és latin-amerikai gazdaságok drasztikus bérversenyének nyomására megkérdőjelezték a foglalkoztatási garanciákat és azokat a munkastandardokat, amelyeket a szakszervezetek és a törvényhozás elért a fejlett piacgazdaságokban. Az elbocsátási és felvételi gyakorlatok, valamint a munkaidő-felhasználás és a munkaköri besorolás rugalmasságának növelésére irányuló törekvések szembekerültek bizonyos társadalmi normákkal és munkaerő-piaci szabályozókkal. A foglalkoztatási rugalmasság növelésének trendje kiváltotta a szakszervezetek ellenszenvét is, akik úgy tekintettek a rugalmasság igényére, mint ami lerombolja a jóléti államon belül a dolgozók foglalkoztatási védelmét, a munkaügyi kapcsolatok és a társadalmi párbeszéd fejlett intézményeit.

Dahrendorf (1986) komplex jellemzést adott a rugalmasság változatos összetevőiről:

„A rugalmasság először is a merevség felszámolását jelenti. A dereguláció és a kevesebb kormányzati beavatkozás általában előmozdítja a rugalmasságot; csökkentheti a vállalatok és egyének adóterheit. A rugalmasság növekvő megjelenése a munkaerő-piaci korlátok lebontását jelzi. Az elbocsátás és a felvétel könnyebbé válik, a jövedelmek ugyanúgy mozoghatnak lefelé, mint felfelé, egyre gyakoribb a részidős és határozott idejű foglalkoztatás. A munkavállalóktól elvárják, hogy munkát, munkáltatót és munkahelyet változtassanak. Nekik maguknak is rugalmasnak kell lenniük, ahogyan természetesen a vállalkozóknak is. (…) A rugalmasság további jelentése az általános készenlét a technológiai változások elfogadására és azokra történő gyors válaszadásra. Piaci terminusokban a rugalmasság képesség arra, hogy egy adódó alkalommal rámozduljanak a lehetőségekre és azonnal visszavonuljanak, amikor a korábbi lehetőségek bezárulnak" (Dahrendorf 1995:6-7).

Az 1990-es évekre a rugalmasságról szóló vita intenzívebbé válásával, a „rugalmas" jelző domináns koncepció lett a munkával és a foglalkoztatással foglalkozó elemzésekben. A rugalmas munkaidő, rugalmas munkamegosztás, rugalmas foglalkoztatási formák vagy rugalmas szerződések stb. fogalmának elterjedése jól illusztrálja e változásokat. A rugalmassággal való foglalkozás szükségessé vált a vállalkozások technikai-technológiai, pénzügyi, termelési és emberi erőforrás menedzsment stratégiáinak kidolgozói számára az 1970-es évtizedtől. Különösen így volt ez a munka világával foglalkozó társadalomtudósok körében: empirikus és elméleti munkák vizsgálták azokat az egyéni és társadalmi hatásokat, amelyeket a rugalmasság keresésének, rugalmas szabályzás mikro- és mezo szintjén, annak társadalmi költségeiben, valamint egyebek mellett a nyertesek és vesztesek körében jelentkeztek.

Dahrendorf a rugalmasság különböző típusaival kapcsolatban különbséget tesz a munkavállalók egyéni alkalmazkodásában, a változások elfogadásában megnyilvánuló *szubjektív* rugalmasság és az adózásban, a technológiai fejlődésben és marketingben megnyilvánuló *objektív* rugalmasság fogalma között. Ezek mellett megkülönbözteti az alacsony bérű munkaerőre és a rövidtávú piaci ingadozás által vezérelt felvételi és elbocsátási gyakorlatra, azaz a mobilitásra épülő munkaerő-piaci rugalmasságot, a magasabb képzettségen és tudáson alapuló technológiai fejlődéssel és minőségi termeléssel elérhető gazdasági alkalmazkodástól. Ennek szellemében beszélhetünk külső és belső rugalmasságról is, előbbi a munkaerőpiac, utóbbi a szervezetek szintjén érvényesülő funkcionális rugalmasságára utal (Dahrendorf 1986, Dore 1986, Visser 1999).

A foglalkoztatási gyakorlatban az elkötelezettség, a megbízhatóság, a mobilitás és a kreativitás a rugalmasság egyéni, szubjektív dimenzióját jellemzik. A rugalmasság objektív dimenzióját a foglalkoztatás és a jóléti rendszer társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális szabályozása jelenti, amely a rugalmasság egyéni dimenziójának létrehozásának, fenntartásának és fejlesztésének is meghatározói.

A rugalmasság objektív összetevői azok a strukturális feltételek, amelyek felszínre hozzák és a gazdálkodás számára mozgósítják a munkavállalók egyes jellemzőiben rejlő alkalmazkodási lehetőségeket. Az egyéni rugalmasságot ösztönző és azt a gazdálkodásban érvényesíthetővé tevő objektív feltételrendszer olyan elemekből áll, mint az oktatás és szakképzés intézményrendszere és kapcsolata a munkaadókkal, a szakmai szervezetekkel. E társadalmi rendszereken belül kitüntetett szerepe van a munkaügyi kapcsolatoknak, amely nemzeti intézményeken, mechanizmusokon és megállapodásokon keresztül biztosítja a szakmák, képességek és tudások elismerését.

A foglalkoztatási feltételek és körülmények szabályozásában és a munkanélküliség hátrányaiból és kockázataiból eredő terhek csökkentésében a nemzetközi standardok az alkalmazkodás és a rugalmasság fontos strukturális tényezői. Az 1980-as évek szociológiai kutatásainak tapasztalatai szerint a rugalmasság és a stabilitás egymást kölcsönösen feltételező (komplementer) jellemzői a munkavégzésnek. Sergio Bruno (1986) olaszországi vizsgálatai az 1980-as évek kisvállalkozásairól és a nagyvállalatok szervezeti reformjairól a mikroszintű rugalmasság és makroszintű merevség kettősségére, valamint azok előnyeire, hátrányaira hívták fel a figyelmet (Bruno 1986). Az 1980-as években a magyar munkatudományi kutatások is kimutatták a munkafolyamaton belüli rugalmasság és a tervutasításos szocialista gazdaság makroszintű merevsége közötti ellentmondást (Neumann 1988, Stark 1988): a magyar nagyvállalatokon belül létrehozott „vállalati gazdasági munkaközösségek" figyelemreméltó mikroszintű alkalmazkodásának és rugalmasságának nem volt továbbgyűrűző hatása a gazdaság makroszintű hatékonyságában.

Az említett olasz és magyar példák is azt jelzik, hogy a rugalmasság makroszintű, hosszú távú és infrastrukturális tényezőit figyelembe vevő elméletek kizárólag a termelés decentralizálására koncentráltak és jórészt figyelmen kívül hagyták a termelés kulturális és társadalmi kontextusát. Mindazonáltal Bruno (1986) arra a tényre is felhívja a figyelmet, hogy a rugalmasság bizonyos emberi erőforrás gyakorlatokban (például a belső mobilitáson, elkötelezettségen és kezdeményezőkészségen alapuló munkavégzés) is feltételezi a foglalkoztatás más aspektusainak kiszámíthatóságát, stabilitását (például az elbocsátások elleni védelem, a besorolási és előléptetési garanciák).

Az említett évtizedben számos új tanulmány foglalkozott a rugalmasság különböző mintáival a fejlett Európai gazdaságokban. A társadalmi dialógus keretein belüli tárgyalásos megállapodások eredményeképpen a munkavállalók a rugalmas munkaerő-piaci szabályokat és a rugalmas foglalkoztatási formákat hosszú távon is elfogadták. A munkavállalók jövedelembiztonságát a jóléti állam eszközei biztosították (Madsen 1999, Wilthagen 1998). A rugalmas módon foglalkoztatott dolgozók számítanak a társadalombiztosítás által védett juttatásaikra, valamint a képzési lehetőségeik biztosítására. A munkavállalók számára rugalmas munkaerő-piaci gyakorlatok, az alacsonyabb szintű foglalkoztatási védelem is elfogadható, ha a társadalombiztosítás ellensúlyozza a mobilabb és rugalmasabb munkaerőpiac kockázatait és az azzal szükségszerűen járó veszteségeket.

A dán flexicurity (Madsen 2003) foglalkozatási modellben a numerikus vagy munkaerő-piaci rugalmasság jól kombinálható a szociális biztonsággal és jövedelmek értékének biztonságával, amely megvédi a munkavállalókat a munkaerő-piaci átalakulás hatásaitól Az aktív munkaerő-piaci politikák által támogatott intenzív munkahelyteremtés és a munkanélküliség esetén járó támogatások magas szintje ösztönzi a rugalmas munkaerőpiacot, amely garantálja a biztonságot a jó munkahely-keresési feltételek és az elfogadható jövedelmi szint révén. Ebben a megközelítésben „Dánia egyfajta hibrid foglalkoztatási rendszer, amely kombinálja a liberális munkapiac rugalmasságát az északi jóléti állam társadalmi biztonságával és az aktív munkaerő-piaci politikával" (Madsen 2003:101). E különlegesen rugalmas biztonság hátterében a társadalmi partnerek növekvő alkutere áll, „minthogy senki nem képes csökkenteni foglalkoztatási védelmet a társadalmi biztonság hozzáadása nélkül, és vice versa, ha fenn akarja tartani a rugalmas biztonság rendszerét" (Auer–Cazes 2003:13).[3]

[3] Ezek a szerzők Madsennel együtt ugyanakkor felhívják a figyelmet a különösen magas dán adókra, amelyek e rendszer költségeit fedezik. A magas adók elfogadottak a fejlett kollektív szerződések rendszerében, miközben a foglalkoztatásban és a szolgáltatásokban megjelenő ellentételeit a társadalmi partnerek méltányolják.

Hollandia példája ugyancsak érdekes; a rugalmasság és a biztonság egy másik típusú kapcsolatát jelzi. A részidős munkák, amelyek eleinte azért kerültek ideiglenesen bevezetésre, hogy a munkavállalók alkalmazkodni tudjanak a termékpiaci ingadozásokhoz az 1980-as évektől a foglalkoztatásnak stabil és elismert formáivá váltak. Hollandiában a részidős foglalkoztatás jelentős növekedésének eredményeként a nők foglalkoztatottakon belüli aránya az 1973-as 29%-ról 60%-ra nőtt a kilencvenes évek végére, és elérte a francia és német nők részvételi rátáját, noha ez még mindig alacsonyabb, mint a skandináv vagy az angolszász országokban. A részidős foglalkoztatási formákkal szembeni ellenséges hozzáállás a holland szakszervezetek részéről akkor módosult, amikor a nők első hatékony lobbicsoportjai megjelentek a szakszervezetekben. A rugalmas foglalkoztatási formák státuszának stabilizálódása a munkafeltételek javulása és a bérekre vonatkozó garanciák megszerzése ezeket a munkákat a férfiak számára is vonzóvá tették Hollandiában (Visser 1999:25-26).

Más nyugat-európai országban, például Ausztriában és Németországban, a belső vagy funkcionális munkaerő rugalmasság sikeres modelljeit azzal a céllal hozták létre, hogy biztosítsák a munkaügyi kapcsolatok kooperatív mintáinak stabilitását. A szakszervezetek és munkavállalók által működtetett szakképzési rendszeren belül a rugalmas gazdasági alkalmazkodás folyamatában a társadalmi partnerek bízhatnak a naprakész és szakszerű tudással és gyakorlati kompetenciákkal rendelkező munkaerőben. A munkavállalók kedvező hozzáállását a rugalmas alkalmazkodáshoz egyaránt ösztönzi a kollektív megállapodások és a munkaköri besorolások rendszere. A kooperatív-korporatív munkaügyi kapcsolatok, elősegítik a magas képzettségen és béren, valamint a magas hozzáadott értékű termelésen alapuló foglalkoztatási rendszer folyamatos fenntartását (Crouch–Streeck 1996, Streeck 1997, Traxler 1995, Ferner–Hyman 1998). A viszonylag erős foglalkoztatási védelem ugyan nem kedvez a rugalmas munkaerőpiacok létrehozásának, mindazonáltal ösztönözheti a belső és funkcionális rugalmassági gyakorlatok alkalmazását.

2. Az ezredforduló kihívásai:

A rugalmasság relációs fogalma és a változékonyság meta-koncepciója

Az ezredfordulót követően a „rugalmas biztonság” témája ismét az érdeklődés középpontjába került. Úgy tűnik, hogy a foglalkoztatási viszonyok rugalmassága elsősorban a munkáltatók érdeke, amely a foglalkoztatás biztonságának és stabilitásának gyengülése árán valósítható meg. Néhány szerző szerint azonban a társadalmi partnerek érdekei a rugalmasság kérdésében nem választhatók el mereven. A rugalmasság és a biztonság közötti átválthatóság nem automatikus; a társadalmi partnerek között a rugalmasság és biztonság összetevőiről szóló folytonos tárgyalások teremthetnek olyan helyzeteket, amelyekben a munkavállalók és a munkáltatók egyaránt nyertesek (Leschke et. al. 2006).

A domináns megközelítések különbségei részben annak tulajdoníthatóak, hogy a szerzők körében nincs konszenzus a rugalmasság terminológiáját tekintve. Számos szerző szerint a „rugalmasság” szónak sokféle jelentése van – gyakran átfedésekkel és ellentmondásokkal. Következésképpen a rugalmasságnak számos, meglehetősen ellentmondásos meghatározása létezik. Véleményünk szerint az egyik legdifferenciáltabb Karlsson (2007a) megközelítése, amely a rugalmasság relációs karakterét hangsúlyozza. Szerinte a rugalmasság a munkavállalók és a munkáltatók közötti társadalmi kapcsolatok egyik aspektusa és a rugalmasság ellentmondásos karakterének a következő négy dimenziója különböztethető meg.

A rugalmasság jelentése a munkavállalók és a munkáltatók számára sok esetben eltérő.

2) A rugalmasság olyan mozgatói, mint a verseny intenzitásának növekedése, a globalizáció, a technológiai változások, a különleges piaci szegmensek, a közszféra egyes területeinek privatizációja stb. kényszerítik a munkáltatóktól – és nem a munkavállalóktól – a változások kezdeményezését. A rugalmasság térhódítását elősegíti a szakszervezetek gyengülő pozíciója és a jóléti állam fokozatos leépítése is.

3) A munkáltatók szempontjából a rugalmasság ellentéte a merevség: a tömegtermelés merevsége, a munkaszervezetek merevsége, a munkajogi szabályozás merevsége stb. Ezzel szemben a munkavállalók szempontjából a rugalmasság ellentéte a biztonság. Ebben a tekintetben a rugalmasság bizonytalanságot jelent

a munkapiacon (az elbocsátás fenyegetése, biztosítatlan munkában való foglalkoztatás stb.) vagy a munkaszervezetekben (állandó tanulási kényszer, változó munkafeladatok stb.) (Szabó 2010).

4) A munkáltatók szempontjából a rugalmasság a merevség ellentétének a megoldása, az alkalmazottak nézőpontjából a rugalmasság maga a probléma, amelynek megoldása a biztonság.

A rugalmasság négydimenziós koncepcióját használva, Karlsson különbséget tesz az olyan fogalmak között, mint *rugalmassággal rendelkezni*, és *rugalmasnak lenni*. Relációs nézőpontból ez azt jelenti, hogy ha a munkáltatók rugalmassággal kívánnak rendelkezni, a munkavállalóknak rugalmasnak kell lenniük. A munkavállalóknak el kell fogadniuk a munkában vagy a foglalkoztatási feltételekben bekövetkező változást, előbbieket azért, hogy erősítsék a funkcionális rugalmasságukat, utóbbiakat pedig, hogy fejlesszék annak külső formáit. Ezzel ellentétben, ha a munkavállalók hajlandók a rugalmasságra, a munkáltatóknak szintén rugalmas beállítottságot kell tanúsítaniuk, például a munkavégzés és a családi élet egyensúlyát biztosító foglalkoztatási gyakorlatok bevezetésével.

Ez az egyik oldala a rugalmasság kettős természetű fogalmának. Karlsson (2007b)[4] ennél tovább megy azzal, hogy Dan Johnson (2007) munkájára utal, aki ezt az elemzést a stabilitás fogalmának vizsgálatával egészítette ki, amelyben a munkáltatók és a munkavállalók legalább annyira érdekeltek, mint a rugalmasságban. A másik közös jellemzője a néha ellentétes elvárásoknak az, hogy mindkettő a foglalkoztatási viszonyok jellemzője: a stabilitás, ahogy a rugalmasság, egyaránt jellemzője a munkavállalói és a munkáltatói oldal törekvéseinek. Ennek szellemében Karlsson egy ún. „meta-koncepciót" javasol, amely megvilágítja a rugalmasság relációs koncepciójának alapvető problémáját. Ez a változékonyság (*variability*) „meta-koncepciója", amely lehet kívánatos és nem-kívánatos is. Ezek kombinációit illusztrálja a következő mátrix:

1. sz. táblázat: A változékonyság dimenziói

	Kívánatos	Nem kívánatos
Változékonyság	Rugalmasság	Instabilitás
Állandóság	Stabilitás	Rugalmatlanság

Forrás: Karlsson 2007b:15.

Más szóval azt mondhatjuk, hogy a rugalmasság egyenlő a kívánatos változékonysággal, a stabilitás pedig kívánatos állandóság. Ezzel szemben az instabilitás nem kívánatos változékonyság, míg a rugalmatlanság nem kívánatos állandóság. Mit is jelent ez a mátrix a munkavállalók és a munkáltatók relációs kontextusában?

Ami a munkáltatók szempontjából rugalmasságnak számít, az a munkavállalók szempontjából instabilitást jelenthet.

Például a munkáltatók nézőpontjából a foglalkoztatási rugalmasság akkor létezik, ha képesek gyorsan és olcsón megszabadulni a munkavállalóktól, amikor nincs szükségük rájuk. Az érintett munkavállalók számára ez foglalkoztatási instabilitást jelenthet.

A munkavállalók rugalmassága a munkáltatók számára jelenthet instabilitást.

Például a kulcsfontosságú munkakörben dolgozók, amikor jobb állásajánlatot kapnak, képesek rövid idő alatt megszüntetni a munkaviszonyukat. Ez számukra rugalmasságot jelent, ugyanakkor a munkáltató számára instabilitást.

Ami stabilitást jelent a munkáltatók számára, az rugalmatlanság a munkavállalók szempontjából.

[4] Ez az összefoglalás egy, a szerző által tartott előadáson alapul, amelyet "A munka új formái és a munkahelyi innováció európai perspektívában" című műhelykonferencián tartott 2007 november 9-én Budapesten.

Például, ha a munkajogi szabályozás a kulcsfontosságú alkalmazottak számára megnehezíti az alkalmazotti viszony gyors megszüntetését, akkor az stabilitást biztosít a munkáltatóknak, viszont rugalmatlanságot jelenthet a munkavállalóknak.

Ami stabilitás a munkavállalóknak, rugalmatlanság lehet a munkáltatók számára

Például, ha a munkajogi szabályozás megnehezíti a munkáltatók számára a szóban forgó foglalkoztatás megszüntetését, akkor az a munkavállalóknak a foglalkoztatási stabilitás javulását jelenti, miközben a munkáltatók számára ezek a jogi előírások foglalkoztatási rugalmatlanságot képviselnek.

Karlsson (2007a) szerint a rugalmasság elemzését ki kell egészíteni a stabilitás tartalmának vizsgálatával, azért hogy jobban megérthessük, miért hiúsulnak meg gyakran a foglalkoztatás és a munkavégzés gyakorlatában elindított változások.

3. A MUNKAIDŐ-FELHASZNÁLÁSI RENDSZEREK MINT A VÁLLALATI RUGALMASSÁG ESZKÖZEI: NEMZETKÖZI TAPASZTALATOK

A rugalmasság egyik legfontosabb dimenziója a munkaidő-felhasználási rendszer. Az európai vállalatokra jellemző rugalmasság napjaink munkaerő-piaci és foglalkoztatáspolitikai vitáinak központi témája. Az Európai Unió tagállamai jelentős különbséget mutatnak a munkaidő-felhasználási rendszereik rugalmassága tekintetében. A 2004-2005-ben végzett nemzetközi vállalati munkaidő felmérésében (ESTW) 21 európai ország (15 régi és 6 új tagállam: Csehország, Ciprus, Magyarország, Litvánia, Lengyelország és Szlovénia) szerepelt. A kutatási projekt célja a rugalmas munkaidő-felhasználási rendszerek változatos gyakorlatainak bemutatása.

A munkaidő-felhasználási rendszerekkel foglalkozó domináns elméleti és empirikus kutatások megközelítésével szemben, az ESWT 2004-2005 kutatási konzorcium[5] különbséget tett a „munkavállaló-orientált” és a „vállalatorientált” rugalmasság típusai között. A módszer nagyon hasonlít ahhoz, amit Karlsson (2007b) és Johnson (2007) javasolt elméleti szinten. A következő táblázat foglalja össze a rugalmas munkaidő-felhasználási rendszerek különböző összetevőit aszerint, hogy munkáltató vagy a munkavállaló orientált-e a rugalmasság általános fogalmának használata.

[5] További részletekért ld.: Chung – Kerkhofs – Ester 2007.

2. sz. táblázat: A rugalmasság formáinak elméleti osztályozása az ESWT (2004-2005) nemzetközi felmérésben

		Munkavállaló-orientált rugalmasság	
		Igen	Nem
Munkáltató-orientált rugalmasság	Igen	Részmunkaidős foglalkoztatás (INT) Rugalmas munkaidő (INT) Ütemezett nyugdíjazás (*phased retirement*) (INT) Előrehozott nyugdíj (EXT)	Nem szokványos munkaidő (éjszakai műszak, hétvégi műszak (szabad- és munkaszüneti napokon) műszakos foglalkoztatás) (INT) Túlóra (INT) Ideiglenes foglalkoztatás (határozott idejű szerződések, ideiglenes munkaerő-kölcsönzés, szabadúszó munkavállalók) (EXT)
	Nem	Szülői szabadság (INT) Hosszú idejű táppénz, oktatás, egyéb okok (INT)	-

Megjegyzés: INT= belső numerikus rugalmasság, EXT= külső numerikus rugalmasság

Forrás: Chung–Kerkhofs– Ester 2007:19.

A kutatás eredményei felhívják a figyelmet az ESWT (2004–2005) kutatásban résztvevő országok által képviselt jóléti rezsimek (mint a rugalmasság és biztonság a foglalkoztatási viszonyokat kiegészítő makroszintű feltételrendszere) és a munkaidő-felhasználási profilok közötti különbségekre. A tapasztalatok azt jelzik, hogy a makroszintű intézmények hatnak a mezo- vagy vállalati szintű szervezeti szabályozásra, a munkavállalók mindennapjaira (például a munkaidő-felhasználás rugalmasságára): „… az országok elkülönülése – egyebek mellett – tükrözi az intézményi és egyéb társadalmi különbségeket” (Chung–Kerkhofs–Ester 2007:38). A legfontosabb kutatási tapasztalatokat foglalja össze a következő (3. számú) táblázat.

3. sz. táblázat: A vállalat munkaidő-rugalmassági profiljai Európában

Jóléti rezsimek típusai	Jellemzők	Országok
Északi	Magas fokú rugalmasság + munkavállaló orientáció	Finnország, Svédország
Közép-Európai 1	Magas/közepes mértékű rugalmasság + munkavállaló orientáció	Dánia, Hollandia, Egyesült Királyság, Csehország, Litvánia, Lengyelország
Közép-Európai 2.	Alacsony/ közepes mértékű rugalmasság + vállalatorientáció	Németország, Ausztria, Írország, Franciaország, Belgium
Dél-Európai	Alacsonyfokú rugalmasság + vállalatorientáció	Olaszország, Spanyolország, Portugália, Görögország, Ciprus, **Magyarország**

Forrás: Chung–Kerkhofs–Ester 2007:38.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a rugalmas biztonság különböző modelljei csak néhány régi EU tagállamban (EU-15) léteznek, főként az északi és kontinentális ország-csoportokban, és kevésbé jellemző az angolszász országokban. A mediterrán vagy dél-európai országokra és az új tagállamokra egyaránt jellemző a munkaerő-piaci merevség, valamint az alacsonyabb stabilitású társadalombiztosítási rendszer. Mindazonáltal fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy az új tagállamok sem alkotnak homogén országcsoportot: néhány esetben a különbségek nagyobbak ezen az országcsoporton belül, mint a régi és új tagállamok között.

4. Konklúzió és további lehetséges kutatási irányok

Miért fontos mindez, amit a rugalmasság és biztonság változatos kombinációiról az előbbiekben elmondtunk? Meglátásunk szerint legalább három okból is. Egyrészt jól illusztrálja az egyéni (vagy mikro-), a vállalati (vagy mezo-) és a társadalmi (vagy makro-) szintek közötti interakciókat, összefüggéseket. Láthattuk, hogy a vállalatok mennyire különböző rugalmasság-stratégiákat alakíthatnak ki az egyes jóléti rezsimek által meghatározott körülmények között, illetve hogy maguk a munkavállalók milyen kényszerekkel szembesülnek és választási lehetőségekkel rendelkeznek a fenti két szint alkotta feltételrendszer keretei között. Szintén érdekes kutatási kérdés annak vizsgálata, hogy az egyes szintek hogyan hatnak egymásra, mennyiben foglyai és alakítói egymásnak.

A másik lehetséges kutatási irány lehet annak számbavétele, hogy az elmúlt 20 évben milyen úton-utakon indult el Magyarország. A rendszerváltás idején a poszt-szocialista országok által az átalakulás modelljének tekintett nyugat-európai országok sem képviseltek homogén országcsoportot (jó példa erre a különböző jóléti állam-tipológiák vagy kapitalizmus-modellek), így felvetődik a kérdés, hogy a régió országai az egyes modellek közül melyik irányban mozdultak el az elmúlt húsz évben. Természetesen ezt az elmozdulást nem egyirányú folyamatként kell elképzelni, hanem hol konzisztens, hol inkonzisztens folyamatok nem teljesen szándékolt következményeként.[6] Általános tapasztalat, hogy a kisebb vagy nagyobb európai összehasonlító kutatásokban a poszt-szocialista országokat hajlamosak vagyunk homogén egységként kezelni, holott – a kapitalizmus sokféleségének mintájára – a térségben is inkább a létező szocializmusok sokféleségéről beszélhetünk. Jogosan merül fel tehát a kérdés, hogy az átalakulás, az eltérő ütemű és irányú modernizációs kísérletekkel, társadalom- és gazdaságpolitikai reformjaival milyen konstellációt eredményezett ezekben az országokban.

Ráadásul, ezek az annak idején modellnek tekintett nyugat-európai országok maguk is jelentős átalakuláson mentek keresztül az elmúlt 20 évben, amit az utóbbi pár évben a gazdasági válság csak felerősített, illetve

[6] Anélkül, hogy újra fel akarnánk venni a kilencvenes évek közepén kialakult átmenet-átalakulás (*transition-transformation*) társadalomtudományi vitájának fonalát.

felgyorsított. A válság különösen érzékenyen érintette a rugalmasság és biztonság országonként különböző kombinációit. Emlékezhetünk rá, hogy maga a rugalmasság iránti igény is az olajválság hatására fogalmazódott meg a hetvenes évek közepén. Mindennapi tapasztalat, ahogyan a mostani válság hatására felbomlanak a rugalmasság és a biztonság korábban megkötött „paktumai", illetve milyen új megoldások és kompromisszumok születnek a szociális védelem, a képzési-oktatási rendszer és más intézményi berendezkedések, valamint a munkaerő-piaci rugalmasság vállalati gyakorlatában. Talán nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy mindez mekkora téttel bír Európa bérmunkán alapuló társadalmaiban.

HIVATKOZÁSOK

Auer, P. and Cazes, S. (2003). *Labour Markets in Transition: Balancing flexibility and security in Central and Eastern Europe*. Books on Employment Analysis and Research, International Labour Office, Employment Analysis and Research Unit, edition 127. number ebook3. March.

Bruno, S. (1986). Micro-Flexibility and Macro-Rigidity (Expectations and the Dynamics of Aggregate Supply). In: *Economia ed Lavoro 2.* Rome.

Castel, R. (1998). A szociális kérdés alakváltozásai – a bérmunka krónikája, Budapest: A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára.

Chung, H., Kerkhofs, M. and Ester, P. (2007). *Working time flexibility in European companies (Establishement survey on working time 2004-2005)*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxemburg: Office for Official Publications of the Eruopean Communities.

Crouch, C. and Streeck, W. (1996). *Les capitalismes en Europe*. Paris: La Découverte.

Dahrendorf, R. (1995). Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty. *Discussion Papers 58.* New York: UN RISD.

Dahrendorf, R. (1986). *Labour Market Flexibility*. Report by high level group expertise to the Secretary General. Paris: OECD.

Dore, R. (1986). *Flexible Rigidities: Industrial Policy and Structural Adjustment in the Japanese Economy, 1970-1980.* London: Adhlone Press.

Dubois, P. and Makó, Cs. (1988). Pénurie de main – d'oeuvre de l'Est, (Gaspillage des resources? Délais de réalisation importants? Reterd technologique?). *Revue d'Études Comparative Est – Ouest*. 4. 49-74. p.

Ferner, A. and Hyman, R. (eds.) (1998). *Changing Industrial Relations in Europe*. Oxford: Blackwell.

Grabher, G. (1995). *The Elegance of Incoherence: Economic Transformation in East-Germany and Hungary.* In: Dittrich, E., Schmidt, G. and Whitley, R. (eds.) *Industrial Transformation in Europe.* London: Sage.

Johnson, D. (2007). *Flexibility, Stability and Related Concepts.* In: Furaker, B., Hakansson, K. and Karlsson, J. (eds.) *Flexibility and stability in working life*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Karlsson, J. (2007a). *For whom is flexibility good and bad? An overview.* In: Furaker, B., Hakansson, K. and Karlsson, J. (eds.) *Flexibility and stability in working life.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Karlsson, J. (2007b) *Double-edged flexibility and stability*. Paper presented on the conference 'New forms of work and workplace innovation in European perspective'. Budapest, 9th November 2007.

Leschke, J., Schmid, G. and Griga, D. (2006). *On the Marriage of Flexibility and Security: Lessons from the Hartz-reforms in Germany*.WZB Discussion Paper SP I 2006-108. Berlin: WZB.

Madsen, P.K. (1999). Denmark: Flexibility, Security and Labour Market Success. *Employment and Training Papers 53.* Geneva: ILO.

Madsen, K. (2003). *"Flexicurity" through labour market policies and institutions in Denmark*. In: Auer, P. and Cazes, S. (2003) *Employment Stability in an Age of Flexibility, Evidence from industrialized countries*. Geneva: ILO.

Makó, Cs., Csizmadia, P. and Illéssy, M. (2010). *From technical to relational concept of flexicurity.* Kutatási jelentés a Szolgáltatástudományi Módszertani Központ Alapítvány (SZTMK) számára. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Makó, Cs. and Simonyi, Á. (1992). *Social Spaces and Acting Society.* In: Szél, Gy. (ed.) *Labour Relations in Transition in Eastern Europe*. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 29-84. p.

Neumann L.. (1988). Piaci viszonyok az üzemi béralkuban? *Gazdaság.* 4. 64–79. p.

Stark, D. (1986). Rethinking Internal Labour Market. New Insights from Comparative Perspective. *American Sociological Review*. August. 492-504. p.

Stark, D. (1988). Osztályozás és szervezeti béralku a belső munkaerőpiacon. *Gazdaság 4.*

Streeck, W. (1997). German Capitalism: Does It Exist? Can It Survive? *New Political Economy*. 2:2. 237-256. p.

Szabó I. (2010). Európai válaszok a foglalkoztatáspolitikai kihívásokra 2. *Liga Harsona*. 13:2. 7-9. p.

Traxler, F. (1995). *Farewell to Labour Market Associations? Organised versus Disorganised Decentralisation as a Map for Industrial Relations.* In: Crouch, C. and Traxler, F. (eds.) *Organized Industrial Relations in Europe: What Future?*. Aldershot: Avebury.

Visser, J. (1999). *The First Part-time Economy in the World – Does It Work?* Paper presented at the Euro-Japan Symposium on the Development of Atypical Employment and Transformation of Labour Markets. Tokyo, March.

Wilthagen, T. (1998). *Flexicurity: A New Paradigm for Labour Market Reform?* Discussion Paper FA 1: 98-202. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.

CSIZMADIA PÉTER

A SZERVEZETI INNOVÁCIÓ ÉS A TUDÁSFELHASZNÁLÁS MINTÁI A MAGYAR GAZDASÁGBAN

1. BEVEZETÉS

Az 1990-es évektől kezdve a magyar gazdaság radikális átalakuláson ment keresztül. Az átalakulásban kulcsszerepet játszott a közvetlen külföldi tőkebefektetésekre alapozott modernizáció (Szanyi 2003), amelyet olyan tényezők jellemeztek, mint a piacgazdaság intézményeinek viszonylag gyors kiépülése, a nagyarányú privatizáció, az intenzív technológia-transzferek, a munka termelékenységének növekedése és a feldolgozóipari export jelentős hozzájárulása a GDP növekedéséhez. Mára a témával foglalkozó szakemberek körében általánossá vált az a nézet, hogy a modernizációnak a multinacionális vállalatok vezető szerepére és a relatíve jól képzett munkaerő bérelőnyére alapozott útja a kilencvenes évek végére kifulladt és a magyar gazdaság új fejlődési ciklusba lépett (Makó–Illéssy–Csizmadia 2007a). Mindez egy időben történt a világgazdaság globális átalakulásával, amelyet többek között a globális verseny egyre intenzívebbé válása, a fokozott pénzügyi elvárások és az infokommunikációs technológiák térnyerése jellemez. Ezzel együtt jár a világgazdaság strukturális átalakulása, ami a szolgáltatások gazdasági súlyának növekedését jelenti a feldolgozóiparral szemben. 2000-ben a fejlett országok bruttó nemzeti össztermékének 74 %-át, a fejlődő országok GDP-jének 52 %-át a szolgáltatások adták (Sako 2005).

Az új fejlődési ciklusban a magyar gazdaság versenyképességének megteremtése és fenntartása nagymértékben függ attól, hogy a magyar vállalkozások milyen mértékben tudnak bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba. A magyar vállalkozások pozíciójának javítása a globális értékláncban (Sturgeon 2001) elképzelhetetlen pusztán a bérelőnyre alapozott modell révén. Kulcsfontosságúvá vált nagyobb hozzáadott értéket képviselő termékek és szolgáltatások előállítására való képesség és ezzel szoros összefüggésben a vállalkozások innovációs képessége. Ebből a szempontból a magyar gazdaság teljesítménye meglehetősen szerény. Az OECD adati szerint 2009-ben a K+F-re fordított kiadások a magyar GDP 0,94 %-át tették ki, ami alatta marad az EU-27 1,74 %-os átlagának és jócskán elmarad japán 2,02 %-os és az USA 3,33 %-os átlagától (OECD 2010). A KSH adatai szerint az innovatív vállalkozások aránya 2010-ben 18,1 % volt. Különösen azt kell hangsúlyoznunk, hogy a magyar (és általában az európai) vállalkozások nem csak a termék-innovációk terén maradnak el japán és amerikai versenytársaiktól, hanem az úgynevezett nem-technológiai innovációk tekintetében is, amelyek elengedhetetlen forrásai a technológiai innovációk nyújtotta lehetőségek hatékony kihasználásának (Makó–Csizmadia–Illéssy 2006). A fentiek ellenére némileg meglepő, hogy a nem-technológiai, ezen belül a szervezeti innovációk témakörével meglehetősen kevés kutatás foglalkozik. A magyar gazdaság lehetséges új fejlődési pályáinak számbavétele során indokoltnak tűnik a szervezeti innovációk elterjedtségének és a gazdálkodó szervezetek tudás-felhasználási és innovációs képességével való összefüggéseinek vizsgálata.

2. A SZERVEZETI INNOVÁCIÓVAL KAPCSOLATOS ELMÉLETEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Az innováció fogalmának értelmezése a mai napig nem egységes. Általában kétféle értelemben használják: egyrészt egy új ötlet gyakorlati alkalmazását, másrészt az újítási folyamat valamennyi elemét értik alatta, az új ötlet megszületésétől egészen annak alkalmazásáig és társadalmi-gazdasági elfogadásáig (Kovács 2004). Az innovációs elméletek „klasszikusának” számító Schumpeter (1911) az innovációt új kombinációk gyakorlati megvalósításaként határozta meg, amely a következő öt területre terjed ki: 1. új javak, termékek, szolgáltatások bevezetése, 2. új termelési vagy kereskedelmi eljárások alkalmazása, 3. új piacok megnyitása, 4. nyers- és alapanyagok új beszerzési forrásainak feltárása, 5. új szervezet létrehozása. A modern innovációkutatás az innovációs tevékenység osztályozása során termék- és eljárás-innovációkat különböztet

meg. Termék-innováció alatt egy új termék vagy szolgáltatás kifejlesztését és bevezetését értik, míg a folyamat-innováción belül különbséget tesznek technológiai és szervezeti innovációk között (Makó – Illéssy – Csizmadia 2007a). Az innovációkutatás gyakorlatában elsősorban a termék- és technológiai innovációk állnak az érdeklődés középpontjában, elhanyagolva a már Schumpeter által is hangsúlyozott szervezeti innovációk jelentőségét. Az elmúlt időszakban ugyanakkor egyre több tanulmány is a szervezeti innovációkra és a különböző innováció típusok közötti kapcsolat jelentőségére irányította a figyelmet (European Innovation Scoreboard 2004).

2.1 A szervezeti innovációk tartalma

A téma növekvő jelentősége ellenére nem sikerült kialakítani a szervezeti innovációk egységes fogalmi meghatározását. Az egyes szerzők magát az innováció fogalmát is különbözőképpen használják. A szervezeti innovációkkal foglalkozó szakirodalom jelentős részében széles értelemben vett innováció-fogalmat alkalmaznak, szervezeti innováció alatt értve a szervezeteken belüli innovatív viselkedést vagy a (termék- és/vagy technológiai) innovációk alkalmazását a szervezetekben (Schienstock 2004). Ebben az értelmezésben az innovációs tevékenységek széles körét foglalja magába, az új termékek vagy technológiák fejlesztésétől az új szervezeti formák vagy irányítási/vezetési rendszerek bevezetéséig. A hangsúly azoknak az egyéni, szervezeti és környezeti tényezőknek az azonosítására került, amelyek lehetővé teszik a szervezetek számára az innovációk adaptálását. Más, szervezeti innovációval foglalkozó szerzők ezzel szemben sokkal szűkebb értelemben használják az innováció fogalmát, kizárólag a *szervezeti* újításokkal azonosítva azt (Lam 2004). Az OECD által kiadott Oslo Kézikönyv (OECD 2005) ez utóbbi megközelítéshez kapcsolódóan határozza meg a szervezeti innováció fogalmát, olyan új szervezési módszerek bevezetését értve alatta, amelyek a vállalat üzleti gyakorlataiban, munkaszervezetében vagy külső kapcsolataiban eredményeznek változást.

Az innováció fogalmának röviden bemutatott kettős értelmezésétől némileg függetlenül, a szervezeti innovációval foglalkozó elméletek körében két alapvető megközelítés azonosítható. Az egyes megközelítések eltérő elméleti hagyományhoz kapcsolódnak, ugyanakkor jelentős átfedések is vannak köztük. Az első irányzat szervezetek strukturális jellemzői és innovatív képességük között igyekszik kapcsolatot keresni (*„strukturális megközelítés”*). A második elméleti megközelítés középpontjában az innovációval kapcsolatos tudás létrehozása és felhasználása áll, a szervezetek tanulási és probléma-megoldási képességére helyezve a hangsúlyt (*„kognitív megközelítés”*). A továbbiakban részletesen áttekintem a fenti két elméleti megközelítést.

2.1.1 A szervezeti innováció strukturális megközelítése

A szervezeti innováció strukturális elméleteiben a szervezet a vizsgálati egység. Az elemzések célja az innovatív szervezetek strukturális jellemzőinek (*„organisational design”*) azonosítása, valamint ezzel összefüggésben, azoknak a szervezeti strukturális jellemzőknek a meghatározása, amelyek befolyásolják az innovációs termék- vagy folyamat-innovációt. A technológiai innovációkkal foglalkozó elméletek által jelentős mértékben befolyásolt megközelítés számos szervezetelméleti hagyományból táplálkozik. A legfontosabb ilyen elméleti forrás az úgynevezett kontingenciaelmélet.

2.1.1.1 Kontingenciaelmélet és szervezeti innováció

Az 1960-as években megjelent szervezeti kontingenicaelmélet megkérdőjelezte a „klasszikus” szervezet- és vezetéselméletek (weberi bürokráciaelmélet, taylorizmus-fordizmus stb.) olyan előfeltevéseit, mint a szervezeti formák univerzális jellege, illetve azt, hogy létezik az „egyetlen legjobb út” a hatékony szervezeti felépítés kialakításában. Az 1960-as és 1970-es évek kutatásai éppen a szervezeti formák diverzifikáltságára hívták fel a figyelmet. A kontingenciaelmélet képviselői úgy érveltek, hogy a legalkalmasabb szervezeti forma mindig adott környezeti feltételek (kontingeciák) függvénye. Ilyen feltételeknek tekintették a termelés jellegét (Blau 1970), a technológia típusait (Woodward 1965) vagy a környezet jellemzőit (Burns – Stalker 1961).

A kontingenciaelméleti megközelítésű kutatásokban a hangsúly a munkafeladatok jellege, a technológiai környezet, és a szervezeti struktúra és teljesítmény közötti kapcsolat vizsgálatán van, miközben az innovációval, különösen a szervezeti innovációval explicit módon csak kevés munka foglalkozik. A kivételek közé sorolható Burns és Stalker dichotóm szervezeti tipológiája (Burns – Stalker 1961), amelyben a „mechanisztikus" és „organikus" szervezeti típusok megkülönböztetésén keresztül igyekeznek bemutatni, hogy a technológiai és piaci környezet komplexitása és változékonysága hogyan befolyásolja a szervezetek felépítését és működését és az innovációs teljesítményt. A „mechanisztikus" szervezetekre merev szervezeti struktúra, hierarchikus viszonyok, specializált és részekre bontott munkafeladatok, erőteljes kontroll, vertikális kommunikáció és a szervezeti hierarchia csúcsa által monopolizált tudások jellemzők. Ezzel szemben az „organikus" modellt képviselő szervezetekben az egyéni teljesítmények döntő fontosságúak, a többoldalú kommunikáció, a szervezeten elüli hálózatok és a tudások egyenletes eloszlása mellett. A szerzők egyik szervezeti típusnak sem tulajdonítanak önmagában való értéket, hanem amellett érvelnek, hogy azok adott környezeti feltételek mellett lehetnek hatékony: stabil feltételek esetén a „mechanisztikus", gyorsan változó feltétek mellett az „organikus" szervezet alkalmazkodik jobban. Az innovációs menedzsmenttel foglalkozó irodalomban máig hat az az elképzelésük, hogy a szervezet a mechanisztikus struktúrából az organikus felé mozdulnak el, ha a környezeti változások hatására az innováció jelentősége megnő a szervezet működésében. A fenti tipológiához kapcsolódik Lawrence és Lorsch (1967) elmélete, akik a különböző iparágakban működő vállalatokat tanulmányozva felvetették, hogy a mechanisztikus és organikus szervezeti formák egy szervezeten belül egyszerre is jelen lehetnek, azokkal az univerzalisztikus elképzelésekkel szemben, amelyek a szervezetet egységesnek és oszthatatlannak tételezik fel, létezhetnek hibrid szervezeti megoldások is.

A fent bemutatott gondolatkörhöz kapcsolódik Mintzberg (1979) munkája, aki a környezeti kontingenciákhoz való alkalmazkodást vizsgálva öt, különböző mértékű innovációs képességgel rendelkező szervezeti alaptípust különített el. Az egyes alaptípusokat és a hozzájuk tartozó innovációs képességet az 1. sz. táblázat mutatja be.

1. sz. táblázat. Mintzberg szervezeti alaptípusai és azok innovációs képessége

Szervezeti alaptípus	Alaptulajdonságok	Innovációs képesség
Egyszerű struktúra	Organikus jellegű szervezet, amelyben a vezetői hatalom egy személy kezében van. Rugalmas és gyorsan képes válaszolni a változó környezeti kihívásokra. Pl. kisvállalkozások a high-tech iparágakban.	Többnyire nagyon innovatív szervezeti forma, de hátránya, hogy alapvetően individuális készségekre épít és az erőforrások hiánya komoly növekedési gátat jelent.
Gépi vagy ipari bürokrácia	Mechanisztikus jellegű szervezeti típus, a feladatok magas fokú standardizálásával és specializáltságával, illetve erős központi kontrollal. A dolgozók tudásának és tapasztalatainak formalizálása révén a feladat rutin jellegét erősítik. Pl. ipari tömegtermelés.	Stabil környezeti feltételek mellett működőképes. Rutin jellegű problémák kezelése során nagyon hatékony, ugyanakkor nehezen birkózik meg a változásokkal és az új fejlesztésekkel.
Szakértői bürokrácia	Decentralizált mechanikus szervezet, amelyet a magasan képezett szakemberek nagyfokú egyéni autonómiája jellemez. Egyéni és funkcionális jellegű specializáció jellemzi, a hatalom a tekintéllyel rendelkező szakértők kezében van. Pl. egyetemek, kórházak, jogi és számviteli cégek.	A magasan képezett szakemberek egyénileg lehetnek innovatívak egy adott területen belül. Ugyanakkor számos koordinációs probléma nehezíti, hogy a szervezet egésze innovatív tudjon lenni.
Divizionális szervezetek	Decentralizált organikus szervezet, amelyben kvázi-autonóm egységek kapcsolódnak össze egy központi adminisztráción keresztül. Pl. a helyi igényeknek megfelelni akaró nagy szervezetek.	A szervezet képes egyesíteni a fejlesztési kompetenciák egy-egy területen, ugyanakkor gyakran nehéz megteremteni az összhangot a központi K+F egység és a divíziók között, amelyek sok esetben egymással is versengenek.
Adhokrácia	Nagyon rugalmas, projekt-alapú szervezet, amelyet az instabil és komplex környezet okozta problémák kezelésére hoznak létre. Pl. funkcionális tervezető csoportok, szoftverfejlesztő cégek.	Nagyfokú tanulási képesség jellemzi, nagyon adaptív és innovatív. Ugyanakkor nagyon instabil és hosszú távon nehezen tartható fenn.

Forrás: Lam 2000:9.

Mintzberg elméletének lényege abban foglalható össze, hogy szerinte a bürokratikus jellegű szervezeti formák elsősorban stabil környezeti feltételek között működnek jól, de az innovatív képességük alacsony, ezért a változásokkal nehezen birkóznak meg. Ezzel szemben az adhokratikus jellegű szervezetek nagyfokú rugalmasságot biztosítanak akár radikális újítások létrehozásához instabil környezetben is.

A kontingencia-elméletek arra hívják fel a figyelmet, hogy a változatos piaci és technológiai feltételek mellett változatos szervezeti formák jönnek létre. Az elmélet szerint minél komplexebb és bizonytalanabb a környezet, minél összetettebbek és kiszámíthatatlanabbak a feladatok, annál inkább jönnek létre rugalmas és alkalmazkodóképes szervezeti struktúrák, mint ahogy azt a mechanikus szervezetektől az organikusabb szervezeti formák felé való elmozdulás is mutatja. A kontingencia-elméletek nagy hiányossága ugyanakkor,

hogy éppen a környezethez való alkalmazkodás folyamatairól nem adnak számot, másfelől pedig elhanyagolják a vezetés stratégiai szerepének és a szervezetek intézményi környezetének jelentőségét (Lam 2004).

2.1.1.2 Ipargazdaságtani megközelítés

Bizonyos mértékben a fenti hiányosságokra adnak választ az ipargazdaságtani kutatások, amelyek a szervezeti struktúrát és annak változásait egyszerre tekintik a szervezeti vezetés által hozott stratégiai döntések indítékainak és következményének. A szervezeti formák kialakításában két változónak tulajdonítanak döntő jelentőséget: a stratégiának és a struktúrának. A teljesség igénye nélkül a Lazonick és West által kidolgozott, az „innovatív vállalatról"szóló elméletre érdemes felhívni a figyelmet (Lazonick – West 1998). A szerzők tanulmányukban azt vizsgálták, hogy a szervezetek innovatív teljesítménye hogyan függ össze a szervezetek integrációjával és felépítésük differenciáltságával. Elképzelésük szerint a fejlett gazdaságok vállalatai versenyelőnyüket elsősorban nagyfokú integráltságuk révén tudják fenntartani, amire a japán elektronikai és autóipari cégeket hozzák fel példaként, mint olyan vállalatokat, amelyek képesek integrálni a munkavállalókat, a beszállítói hálózatokat, lehetővé téve ezzel egy intenzív munkaerő-felhasználáson és nagyfokú innováción alapuló versenystratégia megteremtését. Az elmélet gyengéje, hogy a tapasztalatok szerint a japán vállalatok által képviselt integratív modell elsősorban olyan területeken bizonyult működőképesnek, ahol a technológia már stabilizálódott és ahol az inkrementális innovációk szerepe kitüntetett.

2.1.1.3 Szervezeti innovációk relációs megközelítése

Az előbbiekben bemutatott irányzatoktól jelentős mértékben eltér a Schienstock által kidolgozott szervezeti innovációs tipológia (Schienstock 2004). Egyrészt nem a szervezeti struktúra és a környezet kapcsolatára helyezi a hangsúlyt, másrészt kizárólag a szervezeti innovációkkal foglalkozik, elválasztva azokat a szervezetek egyéb innovációs tevékenységétől (termék- vagy folyamat-innováció). Mégis a strukturális elméletek közé tartozik, mert a szervezeti innovációk egyes típusait a szervezeti struktúrán *belüli* változásokként értelmezi. A megközelítés az innováció egyes típusait a szervezetek központi elemeiben és a központi elemek közötti kapcsolatokban történt változások alapján különbözteti meg, központi elemnek tekintve a szervezeti erőforrások szabályozásában fontos szerepet játszó aktorokat. Négyféle szervezeti innováció típus azonosítható így: 1. *Inkrementális innováció*: a szervezet központi elemei és azok egymással való kapcsolata változatlan (pl. munkakörbővítés), 2. *Moduláris innováció*: a szervezet központi elemei radikálisan átalakulnak (pl. autonóm munkacsoportok), 3. *Architekturális innováció*: a szervezet központi elemei közötti kapcsolatokat módosítja (pl. lapos szervezeti modell), 4. *Radikális szervezeti innováció*: változások történnek mind a szervezet központi elemeiben, mind a közöttük érvényesülő kapcsolatokban (pl. virtuális szervezetek, projekt-alapú munkaszervezet).

2. sz. táblázat: A szervezeti innovációk különböző típusai

A szervezet központi alkotóelemei közötti viszony	A szervezet központi alkotóelemei	
	Változatlan	Változó
Változatlan	Inkrementális innováció (pl. dolgozói részvétel a minőségellenőrzésben)	Moduláris innováció (pl. autonóm munkacsoport)
Változó	Architektúrális innováció (pl. lapos szervezetek)	Radikális innováció (pl. virtuális szervezetek)

Forrás: Schienstock 2004:18.

A tipológia előnye, hogy nem csak a szervezeti struktúrák differenciáltságát, hanem azok dinamikus jellegét is figyelembe veszi.

2.2 Kognitív szervezetelméletek és innováció

A fent bemutatott strukturális elméletek az innovációt a szervezetek strukturális jellemzőivel kapcsolták össze. Ettől radikálisan eltérnek a kognitív orientációjú elméletek, amelyek az innovációt inkább a szervezet kollektív problémamegoldó képességének tekintik (Lam 2004). Ezzel összefüggésben a szerzők többsége innovatív szervezetekről beszél, amelyek kreatívak a problémamegoldásban, nagyfokú tanulási képességgel rendelkeznek és új tudásokat képesek létrehozni (Senge 1990, Argyris – Schon 1978, Nonaka – Takeuchi 1995). Cohen és Levinthal ezzel kapcsolatban azt emeli ki, hogy egy szervezet innovációs teljesítménye attól függ, hogy a szervezet mennyire képes olyan tudás felhalmozására, amely lehetővé teszi az innovátorok számára új tudások létrehozását („abszorpciós kapacitás”) (Cohen – Levinthal 1990).

A megközelítés képviselői sokat merítettek a kognitív pszichológiából, ahol a kognitív jelző arra utal, hogy az egyének mentális modelleket, hiedelemrendszereket, tudás-struktúrákat alakítanak ki, amely segítségével érzékelik, és jelentéssel ruházzák fel az őket körülvevő valóságot, és amelyek alapján meghozzák a cselekvéseiket megalapozó döntéseket (Pléh 1998). A kognitív pszichológiai megközelítéssel szemben, amely elsősorban az egyéni információfeldolgozásra helyezi a hangsúlyt a mentális modellek létrehozása során, a kognitív orientációjú szervezetelméletek kiterjesztik az elemzés szintjét a csoportra és a szervezetre. Ez a kiterjesztés azon az előfeltevésen alapul, hogy a szervezetek képesek kollektív gondolkodásra és cselekvésre. A szervezeti innováció perspektívájából ez azt jelenti, hogy az elemzés súlypontja a szervezeti struktúra vizsgálatáról áthelyeződött a kollektív tanulási, tudásfejlesztési és -felhasználási folyamatokra. Az innovációt már nem a szervezeti struktúrák eredményeként, hanem a szervezeti tanulás társas interakciók által létrehozott kontextusában értelmezett tudásfejlesztési és probléma-megoldási képességként lehet felfogni (Lam 2004).

3. Munkaszervezeti modellek nemzetközi összehasonlításban

A következőkben igyekszem vázlatosan áttekinteni az elmúlt évek szervezeti innovációkkal kapcsolatos nemzetközi és hazai kutatási eredményeket. A szervezeti innovációkkal foglalkozó kutatások elsősorban kvantitatív jellegűek, kérdőíves adatfelvételeken alapulnak. A kutatások eredményeinek áttekintése előtt érdemes felhívni a figyelmet egy sajátos módszertani problémára. A kutatások vizsgálati egysége minden esetben a szervezet, ugyanakkor az adatfelvétel hol a munkáltatók (vezetők), hol a munkavállalók (beosztottak) megkérdezésével történik. Mindkét válaszadói csoport megkérdezése torzíthatja a szervezetek működéséről az adatfelvétel révén nyerhető képet. Emiatt többször felmerült az a módszertani igény az úgynevezett „összekapcsolt felvételek” („matched vagy linked survey”) iránt, de ezekből egyelőre kevés van[1].

A korábbiakban bemutatott elméleti irányzatok közül főleg a kognitív szervezetelméletekre épül és a szervezeti tanulás perspektíváját tükrözi a dán Aalborg Egyetem és DRUID (*Danish Research Unit for Industrial Dynamics*) által közösen végzett longitudinális DISKO (*Danish Innovation System from a Comparative Perspective*) felmérés-sorozatra. A kérdőíves felméréseket négy hullámban végezték el 1993 és 2006 között a dán vállalatvezetők körében. A vizsgálat a dán cégek munkaszervezeti és vezetési jellemzőire, a szervezeti változásokra, a cégek innovációs tevékenységére, munkaerő-felhasználási gyakorlatára és kompetencia-fejlesztési/képzési tevékenységére irányult. A DISKO-kutatássorozat egyik fontos eredménye, hogy a szervezeti innovációk alkalmazása és a vállalatok teljesítménye kölcsönös összefüggésben vannak egymással. A dán kutatások másik fontos tapasztalata, hogy kimutatták: a cégek munkaszervezeti (strukturális) jellemzői, emberi-erőforrás fejlesztési gyakorlata, a más partnerekkel való együttműködési hajlandósága és ösztönzési rendszere szoros összefüggésben van a termék- és szolgáltatás-innovációval (Nielsen – Lundvall 2003). A dán tapasztalatok szerint azonban a szervezeti innovációnak és a szervezeti tanulásnak nem csak a cégek innovációs képességében van szerepe, hanem a foglalkoztatási viszonyok alakításában is. A DISKO-adatok elemzése azt

[1] Ilyen például az Európai Munkaidő Felmérés (*European Establishment Survey on Working Time and Work-Life Balance – ESWT*), ahol a munkaadók mellett a munkáltatók képviselőit is megkérdezték.

mutatta, hogy az úgynevezett dinamikus vállalatok, azaz azok a cégek, amelyek új szervezeti formákat vezettek be *és* innovatívak voltak (azaz új termékkel vagy szolgáltatással jelentkeztek a piacon) nagyobb számban voltak képesek foglalkoztatást generálni és stabilizálni (még a képzetlen munkaerő esetében is), mint az úgynevezett statikus cégek, amelyek hagyományos szervezeti formákat képviselnek és nem innovatívak (Lundvall 2004).

Az innovációval kapcsolatos magyarországi kutatások (Tamás 1995, Balázs–Török 1996, Chikán 2006, Inzelt 1998, Inzelt–Szerb 2003, Szalavecz 1999, Dőry–Rechnitzer 2000, Dévai et al. 2000, Papanek 2001, Buzás 2002) elsősorban az innováció tudománnyal és technológiával való összefüggéseire koncentrálnak, viszonylag kevés figyelmet szentelve a szervezeti innovációk témakörének[2]. Ebből a szempontból tekinthető kivételnek az MTA Szociológiai Kutatóintézete által 2006-ban, 573 hazai vállalkozás körében végzett kérdőíves előkutatás. (Makó–Illéssy–Csizmadia 2007a) A felmérés elméleti-módszertani megközelítésének kidolgozása a fent már bemutatott dán DISKO-felmérés irányítói és a magyar kutatók közös munkájának eredménye. Az elemzés a vállalkozások következő jellemzőinek vizsgálatára irányult: a vállalkozások felépítése, a cégek termékeinek, az általuk használt technológiának a fejlettsége, a cégek munkaszervezetének és vezetési módszereinek általános jellemzői és a szervezeti változások, a cég által megvalósított fejlesztések jellege, a munkaerő-felhasználás és munkavállalói részvétel gyakorlata és a képzési és kompetencia-fejlesztési tevékenység. A kutatás megerősítette azt a tapasztalatot, hogy a magyar vállalkozások innovációs tevékenysége fejletlennek mondható (Iwasaki 2004), ugyanakkor jelentős különbségeket mutat a tulajdonforma és vállalati méret szerint. A kizárólag magyar tulajdonú vállalatok jóval kevésbé innovatívak, mint a külföldi vagy vegyes tulajdonban levő társaik. A kutatás fontos eredménye volt, hogy a mintába kerül vállalkozások több mint fele alkalmaz valamilyen szervezeti innovációt. Ezek többsége az inkrementális vagy moduláris innovációk közé tartozik (pl. csoportmunka, munkaköri csere). A korábbiakban bemutatott nemzetközi eredményekkel összefüggésben azt érdemes hangsúlyozni a kutatás eredményei alapján, hogy a magyar vállalkozások képzési gyakorlata nem nevezhető intenzívnek. Különösen fontos tapasztalat volt, hogy az iskolarendszerű képzésekkel a megkérdezetteknek kevesebb, mint negyede volt elégedett, ami a tudáskínálat intézményeinek működésével kapcsolatos hiányosságokra hívja fel a figyelmet.

A szervezeti innováció strukturális és kognitív irányzatait kombinálja az a francia-magyar kutatási projekt[3], amely a CRNS, a *Nice Sophia-Antipolis Université* és az MTA Szociológiai kutatóintézetének közreműködésével az Európai Munka-feltétel Felmérés (*European Working Conditions Survey – EWCS*) 2005-ös adatainak feldolgozásán alapul (Valeyre et al. 2009). Ez az elemzés a DISKO-val szemben a munkavállalóktól nyert adatokra épül. A szerzők tizenöt változó elemzésével arra vállalkoztak, hogy Lorenz és Valeyre 2005-ös munkájára támaszkodva, azonosítsák az EU tagállamainak jellegzetes munkaszervezeti paradigmáit.

Az Európai Munka-feltétel Felmérés (EWCS) a dublini székhelyű Európai Alapítvány az Élet- és Munkafeltételek Javítására (*European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*) megbízásából készül és a munka világának különböző vetületeit igyekszik felmérni az EU tagállamaiban. A felmérést 1990/1991-től napjainkig öt alkalommal végezték el a különböző európai országokban a 15 évesnél idősebb gazdaságilag aktív népesség körében. Az EWCS kérdőíve a munkavégzés olyan feltételeit vizsgálja, mint például a munka minősége, a munkavégzés fizikai feltételei, a munkaidő, a bérezés módja, a **munkaszervezet felépítése és működése**, a munkavállaló egészségi állapotot és a biztonságát érintő kérdések, a munkahelyi szociális környezet vagy a munka és a magánélet egyensúlya.

Az elemzés során arra törekedtünk, hogy többváltozós statisztikai módszerek segítségével azonosítsuk az európai országokra jellemző munkaszervezeti típusokat és azok hatását a munkavégzés és a foglalkoztatás minőségére. Az elemzés a piaci szektor 10 főnél többet foglalkoztató cégeinél dolgozó munkavállalókra terjedt ki. Elméleti és módszertani megfontolásokból kizártuk az elemzésből a mikrovállalkozásokat, a mezőgazdasági

[2] Ez a kutatási irányzat az innováció hagyományos, ún. STI-modellejét (*Science, Technology, Innovation*) tükrözi, amely a kódolt, tudományos és globális tudások alkalmazásán alapul. Ezt érdemes lehet kiegészíteni az innováció alternatív, ún. DUI-modelljével (*Doing, Using, Interacting*), amely a tapasztalati és társadalmi interakciók révén történő tanulási folyamatokra és a rejtett, többnyire lokális jellegű tudások integrálására épül (Jensen et al. 2004).

[3] A kutatást az MTA Szociológiai Intézetében Makó Csaba koordinálta. A kutatócsoportban rajta kívül Illéssy Miklós és Csizmadia Péter vettek részt. A szerző ezúton mond köszönetet a kutatásban résztvevőknek azért, hogy a jelen írásban felhasználhatta a kutatás eredményeit, valamint Simonyi Ágnesnek a dolgozathoz fűzött értékes megjegyzéseiért.

és halászati vállalkozásokat, a közigazgatást, társadalombiztosítást, az oktatást, az egészségügyet és a szociális munkát, valamint a magán háztartási szolgáltatásokat. Az EU-27 országaiban alkalmazott munkaszervezeti formák jellemzésére két alapvető statisztikai módszert használtunk: a többváltozós korrespondenciaanalízist (*multiple correspondence factor analyses*) és a hierarchikus klaszterelemzést. E feltáró jellegű statisztikai módszerek alkalmasak a komplex adatokban fellelhető struktúrák azonosítására. A többváltozós korrespondenciaanalízis kategorikus változók közötti (rejtett) kapcsolatok feltárását teszi lehetővé, míg a hierarchikus klaszterelemzés jó módszer a mintában megfigyelt személyek természetes csoportjainak azonosítására, meghatározott változók vagy más kritériumok alapján.

Az elvégzett faktorelemzést követően 15 változó került a modellbe, amelyek a munkaszervezeti modellek 5 dimenzióját írják le:

1. A munkavégzés kognitív dimenziói:

- a munkavállalók tanulnak-e új dolgokat a munkavégzés során;
- a feladatok mennyire igényelnek problémamegoldó képességet;
- a munkafeladatok komplexitása;

2. A munkavégzésben élvezett autonómia

- a munkamódszerek megválasztásában megnyilvánuló autonómia;
- a munka ütemének meghatározásában megnyilvánuló autonómia;
- team-munka (megkülönböztetve az autonóm munkacsoportokat, ahol a csapat tagjai maguk határoznak a munkamegosztásról, és a nem-autonóm munkacsoportokat, ahol a csapat tagjainak nincs beleszólásuk a munkamegosztásba);

3. A munkatempót meghatározó tényezők

- a munka ütemét gépek-és berendezések határozzák meg;
- a munka ütemét termelési normák diktálják;
- a munka ütemét a közvetlen felettes határozza meg;
- a munka üteme a kollégáktól függ;

4. A munka változatossága

- a munkafeladatok cserélődése;
- a feladatok ismétlődése;
- a munkafeladatok alkalmazottak által észlelt monotóniája;

5. A minőség szerepe a munkavégzésben

- precíz minőségi előírások;
- a minőségellenőrzést maguk a munkavállalók végzik;

A változókon elvégzett hierarchikus klaszter-, majd faktorelemzés alapján négy szervezeti paradigmát azonosítottunk. 1.) A *„tanuló szervezeteket”* nagyfokú tanulási és probléma-megoldási képesség, magas szintű minőségi elvárások, és az autonóm munkavégzés lehetősége jellemzi. Ezt a modellt a korábban bemutatott mintzbergi „működő adhokráciával” azonosíthatjuk. 2.) A *„lapos (neo-fordi) szervezetek”* tanulási és probléma-megoldási képessége szintén magas fokú, ugyanakkor a dolgozói autonómia szűkebb, ami például a munkamódszerek, és a munka ütemének megválasztásának nagyobb fokú korlátozottságában nyilvánul meg. A tanuló szervezetekkel összehasonlítva a lapos munkaszervezetekben a munkavállalók ellenőrzése szoros. Ennek eszközei többek között a munkaráfordítások hierarchikus (vezetés általi), horizontális (munkatársak általi) szabályozása vagy a munkanormákon keresztül érvényesülő teljesítmény-kontroll. 3.) A *„taylori (fordi)*

szervezetekben" csekély munkavállalói autonómia, a kontroll változatos formái, a kevéssé összetett munkafeladatok, érvényesülnek, ezek a jellemzők ugyanakkor kiegészülnek olyan, részben a tanuló és a lapos szervezeti modellre jellemző megoldásokkal, mint például új dolgok tanulásának jelentősége, önálló problémamegoldás vagy részvétel lehetősége a minőségi előírások ellenőrzésében. 4.) Az úgynevezett *„tradicionális szervezetek"* esetében az elemzésbe vont változók egyikével sem ragadhatók meg a munkaszervezet jellegzetességei, azaz kevésbé formalizált tevékenységeket képviselő munkaszervezeti modellről van szó. A munkaszervezetek ezen típusa bizonyos mértékben megfelel a Mintzberg-féle „egyszerű szervezeti struktúra" fogalmának

Az elemzés megkülönböztetett figyelmet szentelt a nemzeti, ágazati és foglalkozási különbségek vizsgálatának. A nemzeti különbségek vizsgálata azt jelzi például, hogy a tanuló szervezetek elsősorban az észak-európai országokban és Hollandiában, a legkevésbé pedig a mediterrán régió országaiban elterjedtek és kisebb mértékben jellemzők a kontinentális országokra (Franciaországra, Ausztriára, Németországra, Belgiumra és Luxemburgra), valamint Finnországra és Máltára. A karcsúsított munkaszervezeti formák az Egyesült Királyságban és Írországban a leggyakoribbak, valamint több poszt-szocialista új tagállamban (Lettországban, Észtországban, Romániában, Lengyelországban, Szlovéniában, Litvániában), megtalálhatók, de előfordulnak Finnországban, Luxemburgban, Portugáliában és Máltán, de igen kevéssé jellemzik Svédországot, Magyarországot és Németországot. A taylori munkaszervezeti formák az EU mediterrán országaiban a legelterjedtebbek (főleg Portugáliában és Spanyolországban, s kisebb mértékben Olaszországban és Görögországban), de jellemzők több poszt-szocialista országra is (különösen Szlovákiára, Bulgáriára és Romániára, illetve kisebb mértékben Magyarországra, Csehországra és Litvániára). A taylori munkaszervezeti formák elterjedése fordított tendenciát mutat, mint a diszkrecionális tanuló munkaszervezeteké, mivel kevéssé elterjedtek a skandináv országokban, Hollandiában, Észtországban, Finnországban, Írországban és Máltán. Végül a hagyományos vagy egyszerű struktúrájú munkaszervezetek a mediterrán országokra (Spanyolország, Ciprus, Görögország) és néhány poszt-szocialista országra (Litvánia és Csehország) jellemzők, míg a skandináv országokban és Máltán átlag alatti arányban fordulnak elő.

Az ágazati különbségeket vizsgálva kiderült, hogy a tanuló szervezetek elsősorban olyan ágazatokban jellemzőek, mint a pénzügyi szektor, az üzleti szolgáltatások és az infrastukturális szolgáltatások (víz, gáz, elektromos áram). Az olyan hagyományos feldolgozóipari ágazatokban, mint a járműgyártás, az elektronikai ipar, illetve a fa- és papíripar a lapos szervezetek vannak többségben, míg a textil- és ruházati ipart és az élelmiszeripart a taylori munkaszervezetek dominanciája jellemzi. A tradicionális szervezetek elsősorban a személyi szolgáltatások területén fordulnak elő, mint a vendéglátás, postai szolgáltatások és kereskedelem.

A 2004-ben csatlakozott Új Tagállamok esetében az eredmények azt mutatják, hogy a tanuló szervezetek elsősorban Szlovéniában, Magyarországon és Cipruson elterjedtek. A lapos szervezeti modell magas arányban fordul elő Csehországban, Szlovákiában és Romániában. A taylori munkaszervezet működése Litvániában, Lettországban és Szlovákiában domináns, míg a tradicionális munkaszervezetek az átlagnál nagyobb arányban találhatók meg Szlovéniában, Lengyelországban, Bulgáriában és a balti államokban. Az egyes szervezeti paradigmák elterjedtségének ágazati szintű vizsgálata az EU régi tagállamaival összehasonlítva jelentős különbségeket mutat. Az EU 10 új tagállamában a tradicionális munkaszervezetek jóval nagyobb arányt képviselnek, mint az EU-15 országcsoportban, ahol ezzel szemben a tanuló és a lapos szervezetek elterjedtsége nagyobb mértékű. Míg a régi tagállamokban a vendéglátóiparban a tradicionális munkaszervezeti modell dominál, addig az új tagállamokban ezt a szektort a tanuló szervezetek viszonylag magas aránya jellemzi. További eltérés, hogy az új tagállamokban a pénzügyi szektorban magas a tradicionális munkaszervezetek aránya. Itt érdemes felhívni a figyelmet az egyes modellek tartalmában megjelenő különbségekre is. Az elemzés alapján az egyes modellek azonos változókkal írhatók le mindkét vizsgált országcsoportban, ugyanakkor az új tagállamok esetében a tanuló szervezetekben nagyobb fokú autonómia jellemző, mint a régi tagállamokban. A lapos szervezetek működését összehasonlítva kimutatható, hogy az új tagállamokban a munkavégzés kontrollja erőteljesebb, ami a taylori munkaszervezetekre is igaz.

1. sz. táblázat. Az egyes munkaszervezeti típusok gyakorisága a poszt-szocialista országokban és az EU-27 átlagában

	Tanuló	Karcsúsított	Taylori	Tradicionális
Csehország	28,03	26,65	22,46	22,86
Észtország	40,65	33,44	11,24	14,66
Magyarország	38,31	18,24	23,38	20,07
Lettország	33,4	34,46	17,12	15,02
Litvánia	23,51	31,14	22	23,36
Lengyelország	33,27	32,63	18,92	15,18
Szlovákia	27,2	20,98	33,75	18,06
Szlovénia	34,91	32,09	16,66	16,34
Bulgária	20,64	27,24	32,67	19,45
Románia	24,04	33,39	27,63	14,93
EU-27	38,4	25,7	19,5	16,4

Forrás: Valeyre et al. 2009.

A munkaszervezeti modellek megoszlása Magyarországon heterogén képet mutat. Egyfelől a kifejezetten nagy, az EU-27 átlagával csaknem megegyező arányban fordulnak elő a tanuló szervezetek, ugyanakkor szintén magas a korábban alacsony fokú tanulási és alkalmazkodási képességgel jellemzett taylori és tradicionális munkaszervezetek gyakorisága. E két utóbbi szervezettípusba tartozik a hazai vállalkozások 43,45 %-a, azaz csaknem minden második magyar vállalat. Ezek az adatok egyértelműen utalnak a magyar gazdaság aszimmetrikus karakterére, ugyanakkor keveset árulnak el arról, hogy az egyes munkaszervezeti modellek a gazdaság különböző szegmenseiben milyen gyakorisággal fordulnak elő. Egyelőre nem rendelkezünk információval az egyes szervezeti modellek ágazati, regionális, méret és tulajdonosi szerkezet szerinti megoszlásáról, ahogy arról sem, hogy az egyes munkaszervezeti típusok milyen munka- és foglalkoztatási feltételeket kínálnak a magyar munkavállalók különböző csoportjainak és milyen munkahelyteremtő és -megtartó képességgel rendelkeznek. A fenti kérdésekre csak további kutatások adhatnak érdemi választ.

HIVATKOZÁSOK

Anderson, P. and Tushman, M.L. (1990). Technological Discontinuities and Dominant Designs: a Cyclical Model of Technological Change. *Administrative Science Quarterly*. 35:4. 604-633. p.

Aoki, M. (1988). *Information, incentives and bargaining in the Japanese economy.* Cambridge: Cambridge University Press.

Argyris, C. and Schon, D. (1978). *Organizational Learning: A Theory of Action Perspective*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Balázs K. és Török Á. (1996). *Tudás- és technológiatranszfer szervezetek és mechanizmusok a fejlett országokban és az átalakuló Magyarországon.* Budapest: Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság.

Blau, P.M. (1970). A Formal Theory of Differentiation in Organizations. *American Sociological Review*. 35:2. 201-218. p.

Burns, T. and Stalker, G.M. (1961). *The Management of Innovation*. London: Tavistock.

Buzás N. (2002). *Technológiatranszfer-szervezetek és szerepük az innovációs eredmények terjedésében.* In: Buzás N. és Lengyel I. (szerk.) *Ipari parkok fejlődési lehetőségei: regionális gazdaságfejlesztés, innovációs folyamatok és klaszterek.* Szeged: SZTE GTK, JATEPress. 93-108. p.

Child, J. (1972). Organizational Structure, Environment and Performance - the Role of Strategic Choice. *Sociology*. 6:1. 1-22. p.

Chikán A. (2006). *Versenyben a világgal.* BKE tanulmánysorozat. 1996-2006.

Cohen, W.M and Levinthal, D.A. (1990). Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation. *Administrative Science Quarterly*. 35. 123-138. p.

Dévai K., Kerékgyártó Gy., Papanek G. és Borsi B. (2000). *Az egyetemi K+F szerepe az innovációs folyamatokban a BME példáján.* Budapest: Oktatási Minisztérium.

DiMaggio, P.J. and Powell, W.W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociological Review*. 48. 147-160. p.

Dőry T. és Rehnitzer J. (2000). *Regionális innovációs stratégiák*. Budapest: Oktatási Minisztérium.

European Innovation Scoreboard 2004 – Comparative Analysis of Innovation Performance. (2004). Brussels: Commission of the European Communities – Commission Staff Working Paper. (SEC 2004 1475).

Fink, Ph. (2006). FDI-led Growth and Rising Polarisation in Hungary. Quantity at the Expense of Quality. *New Political Economy.* 11:1. 42. p.

Grabher, G. (2002). Cool Projects, Boring Institutions: Temporary Collaboration in Social Contex. *Regional Studies.* 36:3. 205–214. p.

Grossmann, M. and Naanda, R. (2006). *Back to the Future? The challenges of reforming Vocational and Educational Training (VET) Systems: a critical analysis of Namibia's current VET reform.* Research paper: ESRC founded Centre on Skills, Knowledge and Organisational Performance. Oxford and Warwick Universities.

Inzelt A. (1998). Tudáson alapuló gazdaság. *Vezetéstudomány*. 5. 1-11. p.

Inzelt A. és Szerb L. (2003). Az innovációs aktivitás vizsgálata ökonometriai módszerekkel. *Közgazdasági Szemle*. 11. 1002-1021. p.

Iwasaki, I. (2004). Foreign Direct Investment and Corporate Restructuring in Hungary. *Hitotsubashi Journal of Economics*. 45:2. 93-118. p.

Kekkonen, K. (2004). *Polytechnic Reform: A Response to the Learning Economy.* In: Schienstock, G. (ed.) *Embracing the Knowledge Economy.* (The Dynamic Transformation of the Finnish Innovation System). Cheltenham: Edward Elgar. 219-241. p.

Kerr, S. and vonGlinow, M.A. (1977). Issues in the study of „professionalism" in organizations: the case of scientists and engineers. *Organizational Behaviour and Human Perfromance*. 18. 329-345. p.

Kovács Gy. (2004). Innováció, technológiai változás, társadalom: újabb elméleti perspektívák. *Szociológiai Szemle.* 3. 52–78. p.

Lam, A. (2000). Tacit Knowledge, Organizational Learning, Societal Institutions: an Integrated Framework. *Organization Studies.* 21:3. 487-513. p.

Lam, A. (2004). *Organizational innovation.* In: Fagerberg, J., Mowery, D. and Nelson, R.R. (eds.) *The Oxford Handbook of Innovation.* Oxford: Oxford University Press.

Lawrence, P.R. – Lorsch, J.W. (1967). Differentiation and Integration in Complex Organizations. *Administrative Science Quarterly.* 12.1-47. p.

Lazonick, W. and West, J. (1998). *Organizational Integration and Competitive Advantage.* In: Dosi, G. et al. (eds). *Technology, Organization and Competitiveness*. Oxford: Oxford University Press.

Levinthal, D.A. and March, J.G. (1993). The Myopia of Learning. *Strategic Management Journal.* 14. 95-112. p.

Lorenz, E. and Valeyre, A. (2004). *Organisational Change in Europe: National Models or the Diffusion of a New "One Best Way"?* DRUID Working Paper. No. 04-04.

Lundvall, B-A. (ed.) (1992). *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. London: Pinter.

Lundvall, B-A. (1996). *The Social Dimension of the Learning Economy.* DRUID Working Paper. No. 96-01.

Lundvall, B-A. (2004). *Why the New Economy is a Learning Economy?* DRUID Working Paper. No. 04-01.

Lutz, B. – Sengenberger, W. (1974). *Arbeitsmarktstrukturen und offentliche Arbeitsmarktpolitik.* Gottingen: Verlag Otto Schwartz & Co.

Makó Cs. (2005). *A tőkés gazdaság modelljei, a munkaszervezeti paradigmák (Példák az Európai Munkafeltétel Felmérések alapján), (Various Models of the Capitalist Economy, Paradigms of Work Organisation) (Examples from the European Working Conditions Surveys, EWCS).* Budapest: Institute of Sociology Hungarian Academy of Sciences.

Makó, Cs., Csizmadia, P. and Illéssy, M. (2006). *Does EU-Intergation Help the SMEs to Explore New Development Path? Lessons form an International Comparative Project.* Warszawa: Instytut Praci I Spraw Socjalnych.

Makó Cs., Illéssy M. és Csizmadia P. (2007a). *A gazdasági fejlődés új útjainak keresése: a szervezeti-intézményi innováció szerepének felértékelődése.* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Makó Cs. – Illéssy M. – Csizmadia P. (2007b). *A távmunka és egyéb rugalmas munkavégzési formák magyarországi elterjedtségének vizsgálata.* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. [Készült a Foglalkoztatási és Szociális Hivatal megbízásából].

March, J.G. (1991). Exploration and Exploitation in Organizational Learning. *Organization Science.* 2. 71-87. p.

Marsden, D. (1986). *The End of Economic Man? Custom and competition in labour markets*. Brighton: Wheatsheaf.

Maurice, M. (2000). *The paradoxes of societal analysis. A review of the past and prospects for the future.* In: Maurice, M. and Sorge, A. (eds.) *Embedding Organizations.* Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company.

Mintzberg, H. (1979). *The Structuring of Organization*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.

Nielsen, P. – Lundvall, B-A. (2003). *Innovation, Learning Organizations and Industrial Relations*. DRUID Working Paper. No. 03-07.

Nonaka, I. – Takeuchi, H. (1995). *The Knowledge Creating Company.* New York: Oxford University Press.

OECD (2010). *Science, Technology and Industry (STI) Scoreboard.* Paris: OECD.

Papanek G. (2001). Innováció a magyar régiókban. *Vezetéstudomány*. 9. 12-16. p.

Pléh Cs. (1998*). Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi.

Polanyi, M.(1966). *The tacit dimension.* New York: Anchor Day Books.

Sako, M. (2005). *Outsourcing and Offshoring: Key Trends and Issues.* Background Paper prepared for the Emerging Markets Forum. Oxford: Said Business School.

Schienstock, G. (2004). *Organisational Innovations: Some Reflections on the Concept.* Working Paper, University Tampere – Research Institute for Social Sciences Work Research Centre, Tampere.

Schumpeter, J.A. (1911). *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung.* Berlin: Duncker&Humblot.

Senge, P. (1990). *The Fifth Discipline: the Art and Practice of the Learning Organization* New York: Doubleday.

Sturgeon, T.J. (2001). How Do We Define Value Chains and Production Networks? *IDS Bulletin.* 32:3. 9-18. p.

Szalavetz A. (1999). *Technológia transzfer, innováció és modernizáció német tulajdonban lévő feldolgozóipari cégek példáján.* Budapest: MTA VKI.

Szanyi, M. (2003). *An FDI-based Development Model for Hungary – New Challenges?* Budapest: Institute for World Economics – Hungarian Academy of Sciences. Working Papers, No. 141. December.

Tamás P. (szerk.) (1995). *Innovációs folyamatok a magyar gazdaságban.* Budapest: Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság.

Valeyre, A. – Lorenz, E. –, Csizmadia, P. – Gollac, M. – Illéssy, M. – Cartron, D. – Makó, Cs. (2009). *Working Conditions in the European Union: Work Organisation.* Luxemburg: Office for Official Publication of the European Communities.

Whitley, R. (2004). *Project-based Firms: New organisational form or variations on a theme.* Manchester: University of Manchester – Rotterdam: Erasmus University.

Woodward, J. (1965*). Industrial Organization, Theory and Practice*. London: Oxford University Press.

KÓCZÉ ANGÉLA

AZ EURÓPAI ROMA STRATÉGIA ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK ÚTJÁN

A romákat képviselő civil szervezetek és hálózatok az érdekérvényesítő tevékenységük nagyon fontos mérföldkövéhez érkeztek el 2011-ben. Az év első felében elsőként az Európai Parlament, majd az Európai Bizottság, végül – a magyar elnökség kezdeményezésére – a Tanács is jóváhagyta a „Nemzeti roma integrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig" című dokumentumot. Ez jogilag nem kötelező érvényű követelés, ugyanakkor nagyon fontos politikai elvárás az EU részéről, hogy minden egyes tagállam az év végéig készítse el a saját romaintegrációs stratégiáját.

A romák társadalmi befogadása, továbbá politikai és gazdasági integrációja elválaszthatatlanul összekapcsolódik az Európai Unió meghatározó politikai értékrendszerével, amely az emberi méltóságot, szabadságot, demokráciát, jogállamiságot, emberi jogokat, kisebbségek védelmét és az egyenlőséget helyezi a közös politikák és az európai integráció alapjává.[1] Ma, amikor Európa nemcsak gazdasági, hanem – az egyre népszerűbb szélsőséges jobboldali pártok megjelenésével mélyülő – politikai és morális válsággal néz szembe, akkor van-e politikai létjogosultsága az európaizáló roma politikának, amely egyszerre jelenthet veszélyt és legitimációs lehetőséget az EU-nak? Ha igaz a szociológia alaptétele, mely szerint a diskurzust intézményesült gondolkodásmódnak tekinti, olyan szociális határvonalnak, amely megszabja, hogy egy adott témáról mit és milyen beszédmódban lehet elmondani, akkor a romák társadalmi integrációjának európai politikum szintjére emelése akár egy újszerű diszkurzív folyamatnak a kezdetét is jelentheti.

Ezen rövid írásom célja, egy jövőbeni empirikus kutatás vázlatának a megalkotása, amelyben bemutatom, hogy melyek voltak azok a szándékos és nem szándékos politikai történések, amelyek létrehozták a romák európai diskurzusát. Továbbá szeretném elemezni a különböző nemzetközi és hazai aktorok szerepét, akik a saját politikai agendájuknak megfelelően követelték és konstruálták az „európai roma stratégiát".

KISEBBSÉGVÉDELEM, EMBERI JOGOK, TÁRSADALMI BEFOGADÁS

Idealista kisebbségvédelem

Az Európai Unió kisebbségvédelmi politikájának markánsabb megjelenése az 1990-es években lett nyilvánvaló, amikor elkezdték a csatlakozási tárgyalásokat a közép-kelet európai országokkal. Gabriel N. Toggenburg[2] az azt megelőző 1980-as éveket a kisebbségvédelem idealista korszakának nevezte el. Ebben az időszakban főleg az Európai Parlament tett „*soft law*" jellegű állásfoglalásokat, amelyek legfőképpen a kisebbségi kultúra és nyelvhasználat támogatásáról szóltak. Az EP e kezdeményezéseit sem az Európai Bizottság, sem az Európai Tanács nem támogatta és nem is csatlakoztak a Parlament törekvéseihez. Az Európai Unió 1980-as évek kisebbségvédelmi politikáját nem külső nemzetközi kihívásokra történő válaszadás kényszere hozta létre,

[1] Az Európai Alkotmányszerződés szövege is ezeket az alapértékeket hangsúlyozta. Az alkotmányszerződés nem léphetett érvénybe, mivel Franciaország és Hollandia állampolgárai 2005-ben népszavazáson elutasították. Az Alkotmány helyett végül elfogadott Lisszaboni Szerződés megtartja ezeket az alapelveket.

[2] Toggenburg tanulmánya különböző korszakokra osztja az Európa Unió kisebbségpolitikáját, amelyben vizsgálja a különböző EU-s intézmények szerepét. Toggenburg, G.N. Az Európai Unió kisebbségpolitikája: befejezetlen színdarab három felvonásban. Elérhető: http://www.eurac.eu/en/research/institutes/imr/Documents/Homepage%20GToggenburg/Toggenburg%20in%20Tabajdi%20(HU).pdf. [Letöltve: 2011-11-25].

hanem az Európai Parlament értékelvű felfogása és szerepvállalása, ami egyben az EP politikai legitimációjának a megerősítését is szolgálta.[3]

1991-ben az Európa Parlament költségvetésében külön sorban jelenítették meg a cigány és utazó (*travellers*) gyerekek interkulturális oktatásáért. Ezt a költségvetési sort még további két évben szavazták meg (Liegeois–Gheorghe 1995). Továbbá a naiv kisebbségpolitikának a korszakához tartozik még az az 1994-es EP állásfoglalás is, amely a kisebbségi és regionális nyelvek védelméről szól. Ez az állásfoglalás egyrészt megismételte és megerősítette a korábbi nyelvi kisebbségek védelmében hangoztatott elveket és követeléseket, másrészt azt a követelést fogalmazta meg, hogy a tagállamok biztosítsák a minimális feltételeket a kisebbségi nyelvek megőrzéséhez és fejlesztéséhez. Ez volt az első olyan politikai állásfoglalás, ahol a romák és szintik úgy jelentek meg, mint nem őshonos, nem egy területen élő kisebbségek, akik esetében szintén biztosítani kell a kisebbségi nyelv megőrzéséhez szükséges feltételeket.

Az EP kisebbségvédelemnek a naiv korszakában mások között Juan de Dios Ramírez Heredira (1986–1999), spanyol roma képviselő több mint egy évtizedig vett részt az európai szocialisták csoportjában. Ő volt az egyik kezdeményezője az első Európai Roma Fiatalok Kongresszusának, amit 1997-ben tartottak Barcelonában.[4] Ez volt az első transznacionális roma konferencia, amit az Európai Bizottság támogatott. A konferencia implicit célja az volt, hogy a nyugat-európai és a csatlakozás előtt álló kelet-közép európai roma fiatalok hozzanak létre közös európai platformot és fogalmazzák meg a közös céljaikat. Ez a nagyszabású rendezvény az első állomása volt annak a politikai folyamatnak, ami az európai transznacionális roma identitás alapját képezi (Gheorghe–Mirga 1997). Ez a konferencia valamelyest szakított az EP „idealista" nyelv- és kultúraközpontú kisebbségpolitikájával, és előtérbe került a romákkal szembeni faji alapú rasszizmus és diszkrimináció. A spanyol roma képviselő annak ellenére, hogy ő volt az első roma az Európai Parlamentben, nagyon kevés publicitást kapott, összehasonlítva a 2004-ben újonnan belépő két magyarországi roma képviselőnővel, Járóka Líviával és Mohácsi Viktóriával. Ennek feltehetően a legfontosabb oka az volt, hogy a romák kérdése a csatlakozási folyamatban vált kulcsfontosságúvá, mivel a romák problémáinak súlya és a romák száma az újonnan csatlakozó országokban szignifikánsan magasabb, mint a régi tagállamokéban (Ringold–Orenstein–Wilkens 2003).

KOPPENHÁGAI KRITÉRIUMOK, EMBERI JOGOK

A keleti csatlakozás perspektívája hívta életre az EU markánsabb „kisebbségpolitikáját", ami egy jóval szélesebb, az *emberi és kisebbségi jogok alapelvein alapuló politika*. Az Európai Unió intézményrendszere és közpolitikái egy fokozatosan fejlődő, folytonos mozgásban lévő rendszert képeznek, amelyet egyrészt a tagállamok követelései, másrészt maguk az EU-s intézmények által közvetített szakmai és politikai válaszok befolyásolnak.

Az 1993. júniusi koppenhágai csúcstalálkozón megszülettek a csatlakozási kritériumok, melyek többek között előírták a „kisebbségek tiszteletét és védelmét" is. Ebben a döntésben nagyon nagy szerepet játszott a csatlakozó országokban tapasztalt, a kisebbségek sérelmére elkövetett diszkriminációs gyakorlat. Az EU, látva a 90-es évek elején lejátszódó, a régi tagállamokba irányuló, többségében roma migrációs folyamatokat, fontosnak tartotta még a csatlakozás előtt az adott országokon belül kezelni a problémát. (A 90-es évek elején több ezer roma indul el Romániából, Bulgáriából és a volt Jugoszláviából menedékjogot kérni az EU-s

[3] Az Európai Parlament állásfoglalásai közül a legfontosabbakat szeretném megemlíteni . 1981-es határozat szerint biztosítsák és segítsék elő a regionális nyelvek és kisebbségi kultúrák oktatásának lehetőségét a hivatalos ügyintézésben valamint a bírósági eljárásokban, továbbá követelte, hogy mindenki az anyanyelvét használhassa; az 1983-as Arfé állásfoglalás ismételten felkérte a Bizottságot, hogy tegyen gyakorlati lépéseket a kisebbségi, regionális nyelvhasználat lehetőségeinek bővítése érdekében; az 1987-es Kujpers állásfoglalás újabb javaslatokat fogalmaz meg a nyelvhasználat kiterjesztésére a tömegtájékoztatási eszközökben, a kulturális, gazdasági és társadalmi életben.

[4] Itt olvasható a 'Patrin' roma internetes portálon Juan de Dios Ramirez-Heredia 1997 augusztusi sajtóközleménye, aki egyben a Unión Romaní civil szervezet elnöke is. Elérhető: http://reocities.com/Paris/5121/romayouth.htm. [Letöltve: 2011-11-12].

tagállamokban, hivatkozva az országokban tapasztalt intézményes diszkriminációra, és az egyre erősödő szélsőjobb által szervezett pogromokra.) A koppenhágai kritériumok által követelt emberi jogi és kisebbségjogi védelem a csatlakozó országokban az uniós nyomásgyakorlásnak az egyik legerősebb formája volt. Ugyanakkor az EU ezt nem követelte meg a saját tagállamaitól, ami felemás helyzetet teremtett. Összehasonlítva a kisebbségvédelem „idealista" korszakával, ez az új irány egy jóval szélesebb emberi jogi alapon közelíti meg a kisebbségek védelmét, amit nem csak az Európa Parlament, hanem a Bizottság és a Tanács is szorgalmaz (Toggenburg 2010).

Közvetlen kisebbségvédelem

A csatlakozás után fontos megemlíteni a Tóth Judit (2008) által definiált kisebbségvédelemnek egy közvetlen eszközét, amit közvetetetten különösen a hátrányos megkülönböztetés és diszkrimináció ellen, továbbá a rasszizmus tilalma, valamint a kulturális sokszínűség fenntartása, az egyenjogúság biztosítása érdekében született közösségi normák és uniós politikák révén kívántak alkalmazni. Az Európai Unió az 1970-es években kezdett foglalkozni a diszkrimináció kérdéseivel, elsőként a nők és férfiak közötti egyenlő bánásmód megteremtése kapcsán. 2000-ben készült el két új, nagy hatású tanácsi irányelv, amelyek a tagállamok jogalkotásánál is új szempontokat nevesített. Ezek egyike a 2000/43/EK irányelv a személyek közötti, faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvéről (Faji Irányelv), a másik pedig a 2000/78/EK irányelv a foglalkoztatási és munkahelyi egyenlő bánásmód általános kereteinek a létrehozásáról (Foglalkoztatási Irányelv).

Politikusok és roma aktivisták szerint a Faji Irányelv megalkotása szorosan kapcsolódott az osztrák szélsőséges jobboldali párt kormánypozícióban való megjelenéséhez. 2000 februárjában az új osztrák kormányban megjelent Jörg Haider szélsőséges jobboldali vezető, akinek a bevándorlás-ellenes politikáját heves kritika érte külföldön és belföldön egyaránt. Az Európai Unió 14 tagországa befagyasztotta kapcsolatát Béccsel, arra hivatkozva, hogy hatalomra jutott a szélsőséges Szabadságpárt. 2000. június 29-én az EU, reagálva az osztrák kormány szélsőséges, diszkriminatív politikájára, beiktatja a Tanács 2000/43/EK irányelvét, amely a személyek közötti, faji- vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról szól.

A magyar állam európai uniós kötelezettségeinek eleget téve 2003-ban alkotta meg a kérdéskört átfogóan szabályozó, az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvényt (Ebtv.), illetve 2005-ben létrehozta az egyenlő bánásmód követelményének érvényesülését ellenőrző intézményt, az Egyenlő Bánásmód Hatóságot (EBH). Az EBH által közzétett jelentésekben gyakran szembesülhetünk azzal, hogy az esetek többségében a romákat éri a legtöbb hátrányos megkülönböztetés. Az esetek többsége intézményes diszkriminatív gyakorlatokról számol be, amit nem lehet pusztán pereskedés által felszámolni. Ehhez olyan közpolitikai beavatkozások kellenek, amelyek alapjaiban számolják fel a diszkriminatív, kirekesztő mechanizmusokat, akár pozitív, esélykiegyenlítő célzott intézkedések bevezetésével.

Különleges védelem a romáknak

A romák „különleges" és „kivételes" helyzetének a hangoztatása nemcsak a roma civil szervezetek retorikáját jellemezte, hanem az Európa Parlament képviselői is használták a roma téma legitimációjának megteremtése érdekében. 2005-ben az EP Állampolgári Jogok, Bel- és Igazságügyek Bizottsága (LIBE) elfogadta „A kisebbségek védelméről és megkülönböztetés elleni politikákról a bővítés utáni Európában" című állásfoglalását, amelyet Claude Moraes angol szocialista képviselő terjesztett elő. [5]

Az állásfoglalás kiindulópontja szerint a csatlakozás tovább növelte az EU-n belüli kulturális sokszínűséget, ezért nagyobb figyelmet kellene fordítani a tagállamokban élő kisebbségek ügyére. Moraes kiemelt szerepet

[5] Claude Moraes állásfoglalása: *A kisebbségek védelmét szolgáló és hátrányos megkülönböztetés-ellenes politikákról a bővítés utáni Európában.* (2005/2008(INI)). Elérhető: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A6-2005-0140+0+DOC+XML+V0//HU. [Letöltve: 2011-11-10].

tulajdonít a 2007-ben létrehozott Alapjogi Ügynökségnek, amely tanácsot és jogi eszközöket biztosít a tagállamoknak, különös tekintettel az anti-diszkriminációs joggyakorlatra. Továbbá a Moraes-jelentés kiemeli, hogy az EU-ban élő romák a bővítéssel az egyik legnagyobb kisebbségévé váltak, és társadalmi és gazdasági kirekesztettségük révén „különleges védelemre" van szükségük.

2005-ben az EP közös határozatot fogadott el a romák helyzetéről,[6] amelynek megfogalmazásában és elfogadtatásában a két roma származású magyar képviselő, Járóka Lívia (Európai Néppárt) és Mohácsi Viktória (Liberálisok és Demokraták Szövetsége Európáért) kulcsszerepet játszott. A határozat kérte, hogy ismerjék el a romákat európai kisebbségként, és egyben meghirdette a Roma Integráció Évtizede 2005–2015 programot, amelyet a Világbank és az Open Society Institute kezdeményezett.

Ugyanez a retorika jelenik meg az EP Női Jogok és Esélyegyenlőség Bizottságában készült jelentésben is, amely „A roma nők az Európai Unióban" címmel készült.[7] A jelentés készítője Járóka Lívia, EP képviselő, aki kitüntetett szerepet kapott első roma nőként a parlamentben. A jelentés a roma nőket nemcsak a tagállamok lakosságán, hanem a nagyon sokféle romák csoportjain belül is a „legfenyegetettebb csoport"-ba sorolja. A jelentés szövegében ez olvasható, „[…] jelenleg a roma nők a tagállamok, a csatlakozó és a tagjelölt államok legfenyegetettebb csoportjai és egyénei közé tartoznak". A jelentés követelései máig aktuálisak, hiszen ezek közül szinte semmi sem teljesült, viszont referenciaként szolgál a nemzetközi intézmények számára, amelyek felismerték a roma nők összetett problémáit. Az Európa Parlamenten belül három magyar – különböző politikai párthoz tartozó – képviselő is zászlajára tűzte a romák integrációjának a kérdését. Amíg Járóka Líviának (FIDESZ) és Mohácsi Viktóriának (SZDSZ) a politikai legitimációja valamelyest a saját etnikai hovatartozásukból származott, addig Lévai Katalinnak (MSZP) meg kellett teremtenie a saját politikai legitimációját ezen a területen. 2005-ben a saját elnökletével létrehozta az EP-Roma Fórumot. A fórum célja: „a romák felzárkóztatása, a roma nőket érintő kettős diszkrimináció megszűntetése, az iskolai szegregáció felszámolása, a 12 milliós európai romaság integrálása".[8] A nagyon ambiciózus fórum megpróbálta a már amúgy is aktív pro-roma civil szervezetek lobbiját megerősíteni azzal, hogy parlamenti felszólalási és megjelenési lehetőséget biztosított számukra. A fórum legitimációját az adta, hogy az európai intézmények a civil szervezetekkel, és mint azt Lévai Katalin is megemlítette „szakértő roma fiatalokkal"[9] közösen tárgyalhatják meg a romák problémáit és az azokra adott válaszokat. Annak ellenére, hogy mindhárom magyar EP képviselő a romák európai integrációjáért küzdött, nagyon kevés olyan eset volt, amikor egységes álláspontot tudtak képviselni. Az Európa Parlament 2008 januárjában elfogadott, Roma Stratégiáról szóló határozata[10] volt az első olyan konszenzuson alapuló dokumentum, amelynek előkészítésében mindhárom képviselő részt vett és támogatták a parlament által elkészített dokumentumot.

A Roma Stratégiáról szóló EP határozat 2008-as elfogadása tudatos folytatása volt a Tanács 2007. december 14-i határozatának. Ebben felkérik az Európai Bizottságot, hogy vizsgálja meg az EU által kínált jogi és pénzügyi eszközöket, valamint a közpolitikai kereteket, amelyekkel a romák társadalmi befogadását lehet javítani. Ez volt az első alkalom az EU történetében, amikor legmagasabb politikai testülete, a Tanács, romákkal foglakozott. Amíg 2007-ben a Tanács arra kérte a bizottságot, hogy vizsgálja át a jogi, pénzügyi és szakpolitikai eszközöket, addig a parlament 2008-ban arra kéri a bizottságot, hogy készítsen „Európai Keretstratégiát a Romák befogadására", célzott pénzügyi kerettel.

---

[6] EP állásfoglalása a „ A romák helyzete az Európai Unióban" címmel. Elérhető: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0151&language=EN. [Letöltve: 2011-11-08].

[7] EP állásfoglalása a „Roma nők helyzete az Európai Unióban" címmel. Elérhető: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2006-0244&language=EN. [Letöltve: 2011-11-12].

[8] Lévai Katalin a saját honlapján is megjeleníti a Roma Fórummal kapcsolatos híreket. Elérhető: http://www.drlevaikatalin.hu/index.php?pg=sub_381. [Letöltve: 2011-10-12].

[9] Elérhető: http://www.drlevaikatalin.hu/index.php?pg=sub_30. [Letöltve: 2011-12-17].

[10] Elérhető: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0035&language=EN. [Letöltve: 2011-11-21].

A 2008-as EP határozat vitájában a három magyar képviselőnő különböző álláspontokat képviselt. Lévai Katalin azt hangsúlyozta, hogy az európai gazdasági válságban a romák nagyon könnyen a tagállamok bűnbakjaivá válhatnak, amely szélsőséges erőszakot fog szülni, amelynek következményei beláthatatlanok: „Erre a helyzetre az Európai Roma Stratégia a válasz"; továbbá azt is mondja, hogy „európai roma közpolitika nélkül nem létezhet tagállami roma közpolitika".[11] Lévai Katalin ezzel egymástól függővé teszi a stratégiákat: egyik nem létezhet a másik nélkül. Járóka Lívia a roma problematikát a politikai szintről egy sokkal professzionálisabb, technokratább szintre helyezi át, hangsúlyozva, hogy sokkal szakszerűbben kell azt megközelíteni, mint ahogy a máig használt projektalapú támogatáspolitika teszi. E megközelítésnek pártoktól és politikától mentesnek kell lennie, és egyaránt kell megcéloznia romákat és nem-romákat. Járóka Lívia 2008-ban nem Roma Stratégiáról, hanem egy európai közös akcióról beszél. Ezzel ellentétben Mohácsi Viktória egyértelműen a Bizottságtól várja el az Európai Roma Stratégia kidolgozását, továbbá követeli, hogy a négy prioritási területen – az oktatás, lakhatás, foglakoztatás és egészségügy területén – legyenek célzott pénzügyi források. Annak ellenére, hogy a három magyar képviselő között egyetértés volt a 2008-as határozat megszületésében, igencsak eltérő megközelítések mentén fogalmazták meg elvárásaikat. Lévai Katalin explicite etnikai alapú európai és tagállami követeléssel lépett elő, Járóka Lívia egy európai közös akcióval, amely sokkal inkább szociálisan közelíti meg a problémát, Mohácsi Viktória pedig kimondottan az európai intézmények szerepvállalására tette a hangsúlyt és tőlük várja a megoldást.

Ez a dokumentum egy nagyon fontos igényt fogalmaz meg a Bizottsággal és a tagállamokkal szemben: mégpedig azt, hogy a 2007-13-as költségvetésben megfelelő súllyal szerepeljen a romák támogatása. Mivel az ezzel összefüggő stratégiai beavatkozásokat és módszertani kereteket tagállami szinten kell kidolgozni, ezért a dokumentum a Bizottság útmutatását kérve konkrét lépéseket követel a tagállamoktól annak érdekében, hogy mindenki egyenlő eséllyel vehesse igénybe a biztosítás alapú egészségügyi és a társadalombiztosítási szolgáltatásokat, felhívja a figyelmet a romákkal szembeni fokozódó gyűlöletre, valamint az etnikai alapon történő elkülönítést alkalmazó iskolarendszerre és az EU-ban létező munkaerő-piaci diszkriminációra is. A határozat elfogadhatatlannak minősíti az etnikai alapú gettósodás jelenlegi folyamatát, s konkrét lépéseket követel ennek megakadályozására. Továbbá sürgeti a fellépést a médiában a romákkal szembeni faji gyűlölet, diszkrimináció és erőszakra való felbujtás megakadályozására.

A dokumentum felhívja az EU illetékes szerveit, illetve a tagállamokat, hogy fontolják meg a romák európai kisebbségként való elismerését (a Világbank becslései szerint a kontinensen 12-15 millió roma él, s közülük 7-9 millió az EU területén (Ringold–Orenstein–Wilkens 2003). Ez egy olyan követelés az EP részéről, amelyet nagyon sok esetben a tagállamok úgy interpretálnak, hogy az anyaország nélküli romáknak maguk az európai intézmények legyenek védelmezői és támogatói. Mind az EU-s intézmények vezetői s mind a civilek részéről sokszor megfogalmazódik, hogy a romák integrációja egy közös kihívás és közös felelősségvállalás mind az EU, mind a tagországok részéről.[12] Ugyanakkor az EU-s intézmények vezetői részéről mindig kiegészül azzal, hogy a tagországok elsődleges felelőssége a társadalmi befogadás és a diszkrimináció-mentesség biztosítása a roma állampolgáraik részére (Andor 2011). Ez az érv tulajdonképpen annak a vitának a része, amelyben mindig kizárólagosan fogalmazódik meg, hogy tagállami vagy európai szinten legyen orvosolva a romák helyzete. Hasonló kizárólagos logika mentén vetődik fel az a kérdés is, hogy célzott vagy „*mainstream*" roma-programokra lenne-e szükség. E felvetésekre maguknak az európai intézményeknek is nagyon különbözőek a válaszaik. Amíg az Európai Parlament egy jóval célzottabb, az európai intézmények felelősségvállalásán alapuló és intézményei által koordinált és monitorozott roma stratégiát szeretne, addig az Európai Bizottság sokkal inkább a tagállamok felelősségén alapuló, *mainstream* társadalompolitikába ágyazódó integrált roma programok megvalósítására törekszik.

[11] Az Európai Parlament roma stratégiával kapcsolatos vitájában, itt olvasható Lévai Katalin felszólalása: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+CRE+20081203+ITEM-014+DOC+XML+V0//HU&language=HU&query=INTERV&detail=3-124. [Letöltve: 2011-12-17].

[12] Elérhető: http://www.soros.org/initiatives/brussels/articles_publications/publications/roma-inclusion-20110704/2011-07%20EU%20Roma%20Inclusion%20Policies%20final.pdf. [Letöltve: 2011-12-17].

2008-ban az Európai Bizottság a parlament politikai nyomására és az Olaszországban zajló roma kitoloncoltatások hatására megjelentette a munkaanyagát, amelyben összegyűjtötték a romaintegrációra felhasználható európai forrásokat és szegénységellenes közpolitikai mechanizmusokat.[13] Az anyag fontos kezdeményezés volt a Bizottság részéről, azonban nem elégséges abban a tekintetben, hogy nem tárgyalja és orvosolja a forrásokhoz való hozzáférés nehézségét a romák esetében. Így pusztán egy forrásgyűjtemény maradt, amit ezek után sem fognak (tudni) a forráshiányos, instabil, akár formális civil szervezetek nélküli roma közösségek felhasználni. A dokumentum elismeri, hogy a romák helyzete nem javult, sőt a munkaerő-piaci[14] és lakhatási helyzetük[15] még rosszabb lett annak ellenére, hogy civil szervezetek, kormányok, kormányközi szervezetek több mint két évtizede a romák integrációjáért dolgoznak. Ez azonban félrevezető megállapítás az Európai Bizottság részéről, hiszen többen is azt a kritikát fogalmazták meg, hogy a 90-es évek végéig kizárólag az emberi jogi megközelítést helyezték előtérbe mind a nemzetközi adományozók, mind pedig a kormányközi intézmények, így nagyon kevés figyelem és támogatás jutott a romák szociális és gazdasági helyzetének a javítására (Kóczé–Trehan 2009).

Az Európai Roma Keretstratégia igénye megfogalmazódott mind a pro-roma – azaz a romákat támogató, a romák jogaiért küzdő – civil szerveztek, mind pedig néhány EU-s tagország – például Magyarország és Csehország – részéről is. Az Európai Roma Keretstratégia igényét 2004-ben vetette fel a Brüsszelben civil szervezetként működő Európai Roma Információs Iroda, amely a magyar roma kormánystratégia mintájára egy európai politikai roma stratégiáért lobbizott. Ezt követően 2004-ben a Soros György által alapított Nyílt Társadalom Intézete (OSI) és a Világbank kezdeményezésére elindult a „Roma Évtized" program,[16]amelyhez főleg közép-kelet európai és nyugat-balkáni országok csatlakoztak, valamint az EU régi tagállamai közül egyedüliként Spanyolország. A program keretében az országoknak Roma Integrációs Stratégiát kellett készíteni, amelynek a monitorozását a civilek bevonásával az OSI végzi. Fontos megjegyezni, hogy az itt kidolgozott integrációs stratégiák könnyen transzformálhatók az Európai Bizottság által kért tagállami stratégiává (Kóczé–Rövid; megjelenés alatt). Fontos civil katalizátora az európai roma stratégiának a 2008-ban létrehozott Európai Közpolitikai Koalíció (*European Policy Coalition*),[17] amelynek legfontosabb küldetése a romák részvételének erősítése a közpolitikai döntéshozatalban, továbbá az „Európai Roma Keretstratégia" igényének politikai megjelenítése.

2009-ben a cseh elnökség szervezte meg az első roma platformot, amit az Európai Bizottság kezdeményezett abból a célból, hogy kormányzati és nem-kormányzati szervek, civilek, roma szakértők és politikusok tárgyaljak meg együtt a romák integrációjával kapcsolatos kérdéseket. Itt dolgozták ki a romák társadalmi befogadásának tíz közös alapelvét, amit később a munkaügyi és szociális miniszterek tanácsa hagyott jóvá még 2009-ben. Ezek az alapelvek nagyon fontosak az Európai Uniós források eloszlása szempontjából, illetve a későbbiek folyamán a tagállamok roma stratégiáinak a kiinduló pontját kell, hogy képezzék.

[13] Comission Staff Working Document accompanying the Communication from the Comission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions. Non-discrimination and equal opportunities: A renewed commitment Community Instruments and Policies for Roma Inclusion COM [Online]. (2008) 420} Elérhető: ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=546&langId=en. [Letöltve: 2011-10-16].

[14] A 2009-ben az Európai Parlamentből távozó Kósáné Kovács Magda kezdeményezésével parlamenti határozat készült, „ A romák társadalmi helyzetének és munkaerő-piaci hozzáférésének a javítása az EU-ban" címmel. Elérhető: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2009-0117&language=EN. [Letöltve: 2011-10-24].

[15] 2009-ben az EU Alapjogi Intézménye összehasonlító tanulmányt jelentetett meg a romák lakhatásával kapcsolatosan. Elérhető: http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=4192&langId=en. [Letöltve: 2011-10-27].

[16] Roma Évtized Titkársága által működtetett honlap amelyen megtalálhatóak a csatlakozott országok roma akció tervei: http://www.romadecade.org/home. [Letöltve: 2011-10-12].

[17] Itt lehet olvasni a civil kezdeményezés céljairól és missziójáról: http://webhost.ppt.eu/romapolicy/. [Letöltve: 2011-09-09].

A romák társadalmi befogadásának 10 közös alapelve:

1. Konstruktív, pragmatikus és diszkriminációmentes szakpolitikák

2. Explicit, de nem exkluzív célzás (amely azt jelenti, hogy nem kizárólag, de elsődlegesen romákat érintő programokat kell kidolgozni. Pl. a marginalizált közösségekre való célzással feltehetőleg nagyon sok roma érhető el.)

3. Interkulturális megközelítés

4. A mainstreamre való törekvés (miszerint a mainstream társadalomba való integrációhoz az alap-oktatási intézmények, munkaerőpiac, lakáspiac stb. fejlesztése szükséges. S ezen keresztül nagy valószínűséggel elérjük a romákat is.)

5. A nemek közti különbség figyelembevétele

6. A tényeken alapuló szakpolitikák átültetése

7. Az EU eszközeinek használata (romák integrációjához nem kizárólag, de nagymértékben lehet EU-s forrásokat felhasználni)

8. A regionális és helyi önkormányzatok bevonása

9. A civil társadalom bevonása

10. A romák aktív részvétele

A platform mellett a Bizottság 2008-ban létrehozta a politikailag legmagasabb fórumot, az „Európai Roma Csúcsot",[18] ahol a tagállamok vezetői és politikusai megvitathatják a romák integrációjával kapcsolatos ügyeket. A civil szervezetek részéről elhangzott egyik legerősebb kritika az volt, hogy a „Roma Csúcs" kizárólag a politikai retorika érdekeit szolgálja, és semmilyen érdemi lépés nem történik a romák integrációjának érdekében. A második, 2010-es Roma Csúcstalálkozót[19] a spanyol elnökség hívta össze, amelyen többek között „A romák társadalmi és gazdasági integrációja" című közlemény került megvitatásra.[20] A dokumentum arra kívánt rámutatni, hogy milyen módon fogja az Európai Unió az elért eredmények alapján erősíteni a romák teljes körű társadalmi és gazdasági integrációjához való hozzájárulását.[21] Fontos felismerése az anyagnak, hogy a romákat nem homogén csoportok tagjaiként definiálja, így arra a következtetésre jut, hogy egységes roma stratégiát sem lehet létrehozni. A dokumentum hangsúlyozza, hogy Európában élő romák földrajzilag, gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan és jogilag különböző kontextusokban élnek és négy fő romaközösség-típust különböztet meg:

• roma közösségek, amelyek erősen koncentrált, hátrányos helyzetű (kül)városi körzetekben élnek, többnyire közel más etnikai kisebbségekhez és a többség hátrányos helyzetű tagjaihoz;

[18] Az első csúcstalálkozóval kapcsolatos anyagok és sajtóközlemények itt olvashatók: http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=88&langId=en&eventsId=105. [Letöltve: 2011-09-23].
[19] A második roma csúcstalálkozóról az Európai Tanács is készített egy állásfoglalást, amelynek szövege itt érhető el: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:004E:0007:0011:EN:PDF. [Letöltve: 2011-11-12].
[20] http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=88&langId=hu&eventsId=234&moreDocuments=yes&tableName=events. [Letöltve: 2011-10-21].
[21] A dokumentum eredeti címe és elérhetősége: Communication on the social and economic integration of Roma in Europe, COM(2010)133. [Online]. Elérhető: http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:042:0023:0027:EN:PDF. [Letöltve: 2011-09-28].

• roma közösségek, amelyek kis városok/falvak hátrányos helyzetű részein élnek vagy vidéki régiókban, vagy szegregált vidéki településeken, a többségi népesség városaitól/falvaitól elkülönülve;

• mobil roma közösségek, amelyek az adott ország vagy egy másik uniós tagország állampolgárságával rendelkeznek;

• mobil és letelepedett roma közösségek, melyek tagjai harmadik országbeli állampolgárok, menekültek, hontalanok, vagy menedékkérők. [22]

E négy fő csoportból kimaradnak viszont azok az asszimilálódott romák, akik a különböző fejlesztő és felzárkóztató programok számára láthatatlanok. Ezt azért fontos megemlíteni, mert az asszimiláció egy tudatosan alkalmazott stratégia az intézményes diszkriminációval szemben, ami azonban nem jelent garanciát az etnikai megkülönböztetés nélküli életre.

A 2010-es csúcstalálkozón a belga, spanyol és magyar trió elnöksége egy közleményt adott ki,[23] amelyben megerősítik politikai elkötelezettségüket az Európai Roma Keretstratégia iránt, és kérik a bizottságot, hogy tervezze meg és készítse el az ehhez vezető útvonalat. A 2011-es év áttörés a roma stratégiai törekvések szempontjából. Az Európai Parlament[24] márciusban elfogadta a romák európai integrációjának uniós stratégiájáról szóló állásfoglalást, amit később a bizottság[25] és a tanács is megerősített. E dokumentumok elfogadtatásában a magyar elnökség stratégiailag és politikailag is kiemelt szerepet játszott.

A 2011-ben megszavazott EP állásfoglalás javaslatokat fogalmazott meg a jövendő uniós romastratégia szerkezetével és tartalmával kapcsolatban: „A képviselők többsége a tervezet vitájában úgy vélekedett, hogy nem egyszerűen csak európai keretet kellene adni a tagállamok különböző romaintegrációs stratégiáinak, ahogy a Bizottság elképzeli, hanem egy egységes és önálló, bizonyos elemeiben kötelező erejű stratégiát létrehozni”.[26] Járóka Lívia fideszes EP-képviselő is kifejtette a romák integrációjának európai uniós stratégiájáról szóló 2011-es EP határozat alapján, hogy „az Európai Uniónak közösségi feladattá kell tennie a romák társadalmi befogadásának előmozdítását, a munkához, lakhatáshoz, egészségügyi ellátáshoz és oktatáshoz való jogaik biztosítását. A romák társadalmi befogadása érdekében a jelentés felhívja az Európai Bizottságot és az Európai Tanácsot egy szilárd jogalapra épülő közösségi stratégia kialakítására. A stratégia a diszkrimináció és a szegénység elleni küzdelem párhuzamos erősítésének alapelvén nyugszik”.[27]

A Bizottság által megjelentetett Európai Roma Keretstratégia[28] reflektál a két magyar EP képviselő megközelítésére, amelynek központi eleme, hogy nem etnikai alapon, hanem szociális, gazdasági és területi mutatók alapján határozza meg a célcsoportját. Ez a fajta közpolitikai gondolkodás a Gyurcsány-Bajnai kormány által indított leghátrányosabb helyzetű (LHH) kistérségek komplex fejlesztésének szempontjait alkalmazta. Az

[22] Communication on the social and economic integration of Roma in Europe, COM(2010)133. pp.10. [Online]. [Letöltve: 2011-09-28].
[23] A dokumentum eredeti címe és elérhetősége: Joint Statement by the Trio Presidency (Spain, Belgium, Hungary) on the Occasion of the Second Roma Summit (2010). Elérhető: http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=4846&langId=en [Letöltve: 2011-11-24].
[24] Járóka Lívia által készített jelentés, amely alapját képezte a parlament által elfogadott határozatnak. Elérhető: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A7-2011-0043&language=EN. [Letöltve: 2011-11-12].
[25] Communication from the Comission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions. An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 Elérhető: http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0173:FIN:EN:PDF. [Letöltve: 2011-11-21].
[26] http://www.eu2011.hu/hu/hir/az-europai-parlament-romastrategia-kidolgozasa-mellett. [Letöltve: 2011-11-17].
[27] Forrás: http://mindennapi.hu/cikk/tarsadalom/minden-tagallam-tamogatja-a-romastrategiat/2011-03-09/1947. [Letöltve: 2011-11-29].
[28] Az Európai Bizottság által megjelentett roma keretstratégia: Communication from the Comission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the Regions. An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020, COM(2011) 173/4

LHH komplex program a területi egyenlőtlenségek csökkentése révén próbálta pozitívan befolyásolni más kedvezőtlen gazdasági-társadalmi folyamatokat is. Ezeken a területeken nemzetközi összehasonlításban is kifejezetten alacsony a foglalkoztatás, nem versenyképes az oktatás, veszélyesen nő a lakosság eladósodottsága – és e problémák halmozottan érintik az érintett kistérségekben felülreprezentált roma lakosságot. Ez volt az első olyan komplex program, amelybe a romák kirekesztettségének szempontjai is belekerültek.[29]

Az Európai Roma Keretstratégia egyik fő üzenete, hogy az EU gazdasági fejlődésének elkerülhetetlen feltétele a romák társadalmi helyzetének a javítása. Járóka Lívia EP képviselő szerint a legtöbb európai romát sújtó társadalmi kirekesztés elsődleges okát nem a rasszizmus vagy a diszkrimináció jelenti, hanem számos történelmi-gazdasági tényező kölcsönhatása: „A stratégiának ezért nem az etnikai hovatartozás, hanem a közös gazdasági jellemzők alapján kell meghatároznia célközönségét, ugyanakkor a földrajzilag koncentrált mélyszegénység enyhítésére kell összpontosítania, amely a hátrányos helyzetű kistérségekben a romákat és nem romákat egyaránt sújtja”.[30] Göncz Kinga, aki 2009-ben az MSZP támogatásával lett EP képviselő, hasonló megközelítésnek a híve: „Kizárólag etnikai alapon ugyanis kezelhetetlen a romakérdés, a statisztikák nem tükrözik a valós állapotokat. A torzítás kétoldalú: van, amikor a statisztika alul méri a romák számarányát, máskor meg, ha ebből anyagi előnyük származik, nem roma származásúak is annak tüntetik fel magukat. Gondoljunk csak arra az esetre, amikor egy egész szegedi orvosegyetemi évfolyam románnak vallotta magát, hogy ilyen módon ösztöndíjhoz juthasson. A legokosabb tehát, ha a támogatási alapokkal a többszörösen hátrányos helyzetű térségeket célozzuk meg, ott ugyanis nagy valószínűséggel cigányok élnek – fejtette ki az egykori külügyminiszter”.[31]

Az Európai Roma Keretstratégia jogilag nem kötelező érvényű: pusztán politikai elvárás a tagállamoktól, hogy amely országnak már van roma stratégiája, az dolgozza át, vagy ahol még nincs, ott készítsék el 2011. december végéig. A stratégia elég nagy szabadságot ad a tagországoknak saját stratégiájuk kidolgozásában és a módszertan megválasztásában, ugyanakkor szeretne változásokat elérni a programok monitorozása tekintetében. Az egyik legnagyobb probléma ugyanis, hogy nem lehet mérni az EU-s fejlesztések hatásait és a roma közösségekben elért hasznosulási arányait. Továbbá az EU a romák társadalmi-gazdasági helyzetének javítása érdekében kéri a tagállamokat az EU-s források célzottabb felhasználására. A keretstratégia célcsoportja a szegénységben, illetve társadalmi kirekesztésben élő romák, így ismételten kimaradnak azok, akik nem mélyszegénységben, illetve szociálisan és etnikailag nem szegregált lakókörnyezetben élnek. A civil szervezeteknek[32] az Európai Roma Keretstratégiával kapcsolatos egyik legfontosabb kritikája, hogy a stratégia nem nyújt kellő figyelmet az etnikai alapú strukturális diszkriminációra és a többségi társadalom előítéletei által generált strukturális/intézményes akadályokra.

Összegzés

Dolgozatomban pusztán azt az európai politikai menetrendet próbáltam rekonstruálni, amelynek különböző eseményei hatással voltak az Európai Roma Keretstratégia kialakítására. A továbbiakban szeretném majd elemezni a nemzetközi felháborodást kiváltó 2007-es olaszországi és a 2010-es franciaországi roma deportálások történetét, mint amelyek közvetett módon befolyásolták az EU-s intézmények európai diskurzusának a kialakulását és intézményesülését (Hooper 2008, Fraser 2008). A bevezetőben azt a kérdést vetettem fel, hogy van-e politikai létjogosultsága az európaizáló roma politikának, ami egyébként egyszerre jelenthet veszélyt és legitimációs lehetőséget is az EU-nak. Meggyőződésem, hogy szükséges, ám nem

[29] Az OSI által készített jelentés az LHH program első szakaszának eredményéről: http://lgi.osi.hu/cimg/0/1/3/9/1/Microsoft_Word___LHH_foanyag_vegleges_jun20.pdf. [Letöltve: 2011-11-12].
[30] Forrás: http://www.fidesz.hu/index.php?menu=nyomtathato&Cikk=153098. [Letöltve: 2011-11-26].
[31] http://www.nol.hu/kulfold/romastrategia_a_nyakunkba_. [Letöltve: 2011-11-26].
[32] A bulgáriai soros alapítvány is kritizálta a keretstratégiát. Lásd: http://eupi.osi.bg/fce/001/0070/files/RomaPolicyinEU_EuPIPolicyBrief31_May2011.pdf. [Letöltve: 2011-12-17].

elégséges egy európai roma politikának a kialakítása és fenntartása. Az európaizáló roma politika kizárólag tagállami és lokális politikával összefüggésben értelmezhető.

Az Európai Roma Keretstratégiának nevezett dokumentum inkább a társadalmi befogadás és a szegénységellenes politika alapelveire épül, mintsem a romák szociális és gazdasági pozíciójának etnikai alapú megerősítésére. Ha valóban roma stratégiáról lenne szó, akkor a *mainstream* fejlesztésekkel párhuzamosan meg kellene jelentetni azokat a romákat helyzetbehozó, hátránykompenzáló pozitív intézkedéseket is, amelyek a több évtizedes kirekesztettséget és strukturális diszkriminációt orvosolhatnák. Továbbá kiemelt hangsúlyt kellene fektetni a nagyon szűk (szinte láthatatlan), törékeny pozícióban lévő roma középosztály megerősítésére és kapacitásfejlesztésére, mely középosztály ezáltal a romák integrációs küzdelmeinek motorjává válhatna. Abban az esetben, ha mind az európai, mind a tagállami stratégiák kommunikációjában nem a jelenlegi tartalmon (azaz a szegénységellenes programon) van a hangsúly, hanem a romák támogatásán (amely könnyen a romák túltámogatottságának a mítoszát erősítheti meg a nem roma lakosság körében), akkor a romákkal szembeni bűnbakképzési mechanizmus erősödhet fel.

Ugyanakkor, ha az Európai Unió képes kiállni a romák elleni erőszak és az évtizedek alatt megszilárdult intézményes diszkrimináció leküzdéséért, és a romák érdekeit képviselni esetenként a tagországok (akár szélsőségesen jobboldali) politikai érdekeivel szemben, akkor az európai integrációnak egy új szakaszába lépünk, amelyben az EU nemcsak mint gazdasági és politikai közösség, hanem mint egy új, morális határokat definiáló szupranacionális autoritás jelenik meg. Ez adhatja az EU új legitimációját a gazdasági válság talaján egyre erősödő – a radikális szélsőjobboldal által diktált – kisebbségellenes politikával szemben.

HIVATKOZÁSOK

Andor, L. (2011). *EU Roma Actions-the Evolution of Policies and Instruments.* In: Flasikova-Benova, Swoboda and Wiersma (eds.) *Roma: A European Minority: The Challenge of Diversity*. European Union-Group of the Progressive. 55-64. p.

Barroso, J.M.D. (2008). 'Speech', EC Roma Summit. *Press release*. Brussels: 16 September.

Council of Europe (1995). *Framework Convention for the Protection of National Minorities*. Strasbourg: CoE. 1 February.

Council of Europe (2008). *State Reports, Opinions, Comments and Recommendations*. Strasbourg: CoE.

Decade (2008). 'About the Decade', The Decade of Roma Inclusion. 25 September.

EMS (2004a). *From Pre-Accession to Accession: Consolidated Summary Report*. Interim Evaluation, Phare support allocated in 1999-2002 and implemented until November 2003, Brussels: European Monitoring Service (EMS). Brussels: EC DG Enlargement, March.

EPSCO (2005). *Key messages for the Spring European Council*. EU Council of Employment and Social Affairs Ministers (EPSCO). Brussels: EPSCO. 3-4 March.

ERPC (2008a). Discrimination against Roma in Europe. *Factsheet/Background press release*. European Roma Policy Coalition. Brussels: ERPC.

ERPC (2008b). *Shadow Conclusions of the EU Roma Summit*. Brussels: ERPC.

ERPC (2008c). Short analysis and envisaged action points for 2009. *Response to European Council Conclusion on Inclusion of Roma*. Brussels: ERPC. 17 December.

European Commission (1999). *Enlargement Briefing: EU Support for Roma Communities in Central and Eastern Europe*. Brussels: EC DG Enlargement. December.

European Commission (2000a). *Council Directive 2000/43/EC*. Implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin. (known commonly as the Race Directive). 29 June.

European Commission (2000b). *Council Directive 2000/78/EC*. Establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. 27 November.

European Commission (2003). *Enlargement Briefing: EU Support for Roma Communities in Central and Eastern Europe*. Brussels: EC DG Enlargement. October.

European Commission (2006c). *Common Indicators*. Brussels: EC, DG Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.

European Commission (2008a). *Community Instruments and Policies for Roma Inclusion*. COM_2008_420 CSWD 27[1].6.08, Brussels: European Commission. 2 July.

European Commission (2008b). *A renewed commitment to social Europe: Reinforcing the Open Method of Coordination for Social Protection and Social Inclusion*. Summary of the Impact Assessment. Brussels: European Commission. 2 July.

European Council (2008a). *Presidency Conclusions* – 14 December 2007, 16616/1/07 REV 1. Brussels: European Council. 14 February.

European Council (2008b). *Presidency Conclusions on inclusion of the Roma*. 8 December 2008. Brussels: European Council.

European Parliament (2008). *Resolution on a European Strategy on the Roma*. adopted 31 January 2008, P6_TA(2008)0035. Strasbourg: European Parliament.

FOCUS, ERRC, ERIO (2004). *The Situation of Roma in an Enlarged European Union*. Brussels: EC DG for Employment and Social Affairs.

Fraser, C. (2008). Italy police to protect Gypsies. *BBC News*. 14 May.

Gheorghe, N. and Mirga, M.(1997). *The Roma in the Twenty-First Century: A Policy Paper*. PER Report. Princeton: Project on Ethnic Relations. Elérhető: http://www.per-usa.org/21st_c.htm. [Letöltve: 2011-09-24].

Guglielmo, R. (2002). *EU Enlargement: A Union of Values or a Union of Interests*? EU Monitoring and Advocacy Programme (EUMAP). Budapest: EUMAP.

Hooper, J. (2008). Violence as Italy expels migrants. *The Guardian*. 4 November.

Hyde, A. (2006). Systematic exclusion of Roma from employment. *Roma Rights Quarterly* 1. Budapest: ERRC. Elérhető: http://www.errc.org/cikk.php?cikk=2535. [Letöltve: 2011-12-12].

Hyde, A. (2007). *The Glass Box: Exclusion of Roma from Employment*. Budapest: ERRC.

Kóczé, A. and Rövid, M. (megjelenés alatt). *Pro-Roma global civil society: acting for, with or instead of Roma?* In: Kaldor, M., Moore, H.L.. and Selchow, S. (eds.) *Global Civil Society 2012: Ten Years of Critical Reflection.* Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Kóczé, A. and Trehan, N. (2009). *Postcolonial Racism and Social Justice: The Struggle for the Soul of the Romani Civil Rights Movement in the 'New Europe'.* In: Huggan, G. (ed.) *Racism, Post-colonialism, Europe*. Liverpool: Liverpool University Press. 50-77. p.

Kubánová, M. (2005). *The Missing Link: Monitoring and Evaluation of Roma-related Policies in Slovakia*. EU Monitoring and Advocacy Programme (EUMAP). Budapest: EUMAP.

Liégeois, J.P. and Gheorghe, N. (1995). *Roma/Gypsies: A European Minority*. London: Minority Rights Group International.

OSCE/ODIHR (2008). *Implementation of the Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area*. Warsaw: OSCE/ODIHR. 24 September.

Reuters (2007). Italy to set up guarded "villages" for gypsies. *Reuters*. 20 May.

Ringold, D., Orenstein, M.A. and Wilkens, E. (2003). *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*. Washington D.C.: The World Bank.

Sigmund, A.-M. and Sharma, M. (2008). *Opinion of the European Economic and Social Committee on the Integration of Minorities – Roma*. (exploratory opinion). Brussels: European Economic and Social Committee. 20 June (adopted 9 July).

Soros, G. (2008). "An unacceptable reality": The situation of Roma in the European Union'. *Roma Initiatives*. Keynote address to the EU Roma Summit. 16 September. Budapest: OSI.

Toggenburg, G. (2010). *Az Európai Unió kisebbségpolitikája: befejezetlen színdarab három felvonásban*. In: *Pro minoritate Europae: Az európai kisebbségekért.* Tabajdi Cs. (ed.) Az Európai Parlamentben működő Nemzeti Kisebbségügyi Intergroup (Frakcióközi Csoport a Történelmi Nemzeti Kisebbségekért, az Alkotmányos Régiókért és a Regionális Nyelvekért) tanulmánykötete. A kötet elektronikusan is elérhető:

http://www.tabajdi.hu/_user/browser/File/Kisebbsegi%20kotet/Intergroup%20magyar.pdf. [Letöltve: 2011-12-03].

Tóth, J. (2008). *EU Member States' Complicity in Extraordinary Renditions.* In: Guild, E. and Geyer, F. (eds.) *Security versus Justice –Police and Judicial Cooperation in the European Union*. Ashgate. 71-87. p.

UNDP (2002). *Roma in Central and Eastern Europe: Avoiding the Dependency Trap*. UNDP/ILO Regional Human Development Report. Bratislava: UNDP.

UNDP (2003). 'Roma integration is key in an enlarged EU', *UNDP Press Release on UNDP Roma report* (2002). Brussels: UNDP. 16 January.

UNDP (2005). *Faces of Poverty, Faces of Hope: Vulnerability Profiles for Decade of Roma Inclusion Countries*. Bratislava: UNDP.

World Bank (2005). European leaders launch Decade of Roma Inclusion. *World Bank*. Washington D.C: World Bank. February.

LÉGMÁN ANNA

A KVALITATÍV MÓDSZEREK SZEREPE PSZICHIÁTRIAI BETEGNEK DIAGNOSZTIZÁLTAK VIZSGÁLATÁBAN

Az egészségszociológiai vizsgálatok többsége nem az egyén, hanem az egészségügyi rendszer felől közelít kutatása tárgyához, ahol az individuum mint beteg jelenik meg.

Alábbi írásomban a domináns egészségszociológiai vizsgálatokkal ellentétben a pszichiátriai betegséget társadalmi ténynek tekintem. Bemutatom, hogy milyen elméleti keretekre támaszkodtam a pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak és környezetük vizsgálatakor, illetve hogyan használhatóak a kvalitatív módszerek a pszichiátriai ellátórendszer, az ellátórendszerben lévő egyének kutatásakor.[1] A narratív interjús technika, a mélyinterjúk és a résztvevő megfigyelés lehetővé teszik, hogy ne előre meghatározott jellemzők mentén vizsgáljuk az őrület fogalmát. A kvalitatív módszerek segítségével lehetőség van az egyén helyzetének feltárására a pszichiátriai ellátórendszerben, annak bemutatására, hogyan járulnak hozzá az adott intézmény működéséhez, fennmaradáshoz, illetve átalakulásához a különböző szereplők: orvosok, betegek, családtagok, ápolók, szociális munkások, pszichológusok stb. A tanulmány lezárásaként röviden ismertetem, hogyan alkalmaztam a narratív életútinterjús módszert kutatásomban.

AZ ANTROPOLÓGIAI MEGÉRTÉSRŐL

A Clifford Geertz-féle (1994) „sűrű leírás" és a néprajzi beszámolók az első példái annak a holisztikus megközelítésmódnak, amelynek során a tudományos eredmények elérése egyedi beszámolókon keresztül valósul meg.

Geertz (1994) szerint a társadalomtudományi vizsgálatok célja annak bemutatása, miként gondolkozik önmagáról egy nép vagy egy adott kultúrában élő individuum. Az ember a kultúra által meghatározott jelentések hálójának foglya, s az antropológia feladata, hogy megértse a hálóban lévő embert. Az antropológiai kutatás tehát értelmező tevékenység. Az elemzés lényege az emberi viselkedés jelentésének feltárása, melynek kiindulópontja a kontextus, amelyen belül valami érthetően, azaz sűrűn írható le. Egy adott kultúra saját világának keretei között, saját meghatározásaival, konstrukciója mentén vizsgálható, úgy, ahogy a kutató megítélése szerint a kultúra jelentéssel látja el, értelmezi élményeit, eseményeit. Ahogy Geertz vallja, egy kutatás során nem csak egy adott csoportról gondolkozunk, hanem velük együtt gondolkozunk. A saját kontextusukban vizsgálva az emberek viselkedése értelmet nyer, nem tűnik többé egy másik kultúra megfejthetetlennek, idegennek, érthetetlennek.

Az antropológiai írások, értelmezések nem a tények, a valóság feltárására szolgálnak – hiszen a jelentések társadalmilag konstruálódnak, társadalmi interakciókban alakulnak – , hanem egy másik kultúra megértésére, működésének bemutatására törekednek. A vizsgálódás célja annak a világnak a bemutatása, ahol az adott cselekvés, viselkedés, gondolkodásmód értelmet nyer. Egyrészt azt vizsgáljuk, hogy egy cselekedet mit jelent a cselekvő számára, másrészt, hogy ez mit árul el az adott közösségről.

Az antropológia kiindulópontja az emberi létezés, a kultúrák sokfélesége, melynek folyamatos hangsúlyozása hozzájárulhat annak elfogadásához, hogy ha más korba, kultúrába születtünk volna, mi is magunkénak, magától

[1] Disszertációmban kvalitatív módszerek segítségével vizsgáltam a magyar pszichiátriai ellátórendszer és az egyén viszonyát.

értetődőnek tekintenénk annak az adott kornak, kultúrának a hiedelmeit, értékeit, a társadalomban élő egyének viselkedésmódját.

A résztvevő megfigyelés keretei között a kutatók közvetlenül, a saját környezetükben és mindennapjaikban vizsgálják az embereket, részt vesznek az életükben, figyelik a viselkedésüket, beszédmódjukat, interakcióikat, miközben megfigyeléseiket folyamatosan rögzítik, sőt közvetlen kapcsolatba is lépnek kutatásuk alanyaival, kérdeznek tőlük, és interjúkat készítenek velük (pl. Pászka 2007). A pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak kutatása során ezt a megközelítést alkalmazva, esettanulmányokon keresztül válik bemutathatóvá a magyarországi pszichiátriai ellátórendszer működése, s a rendszerben lévők.

A BIOGRÁFIAI MÓDSZERRŐL

Az individuum felől közelítő biográfiai módszerrel a társadalmi jelenségek keletkezésének és működésének folyamatai is elemezhetővé válnak, mivel nem a már meglévő normákat, szabályokat alkalmazza a kutatás folyamán, hanem éppen azokat vizsgálja. A módszer előfeltevése, hogy az individuumok is hatással vannak a társadalomra, az egyén és a társadalom kölcsönhatása folyamatos, a középpontban az egyedi létező van, az ő cselekedeteiből, viselkedéséből, elbeszéléseiből vonunk le következtetéseket.

Az életrajzi kutatás történetének felvirágzása a német iskolához kapcsolódik. Németországban az 1970-es években élettörténeti dokumentumokat, elsősorban interjúkat gyűjtöttek és elemeztek ezzel a módszerrel[2].

Schütze (1976) a chicagói iskola kvalitatív kutatási módszereire alapozva hozta létre alapkoncepcióját. Szerinte az egyén életútját két tőle független folyamatstruktúra határozza meg, egyrészt a társadalom kulturális mintázata, másrészt a társadalom heteronóm intézményei, az egyén által nem befolyásolható események (pl. háborúk, válságok). Ezeknek az eseményeknek a hatására az egyén élete megtörhet, letérhet a társadalmilag kijelölt útról, deviánssá válhat (ld. bővebben Pászka 2007) Az általa kifejlesztett interjús technikában az interjú készítőjének az elbeszélésben létrejött törésekre, elhallgatásokra és elfojtásokra kell visszakérdeznie, ezeket kell megpróbálnia előhívnia.

Gabriele Rosenthal (1995) az interjúk elemzése során megkülönböztet megélt és elbeszélt élettörténetet, célja e kettő rekonstrukciója és a kettő egymáshoz való viszonyának értelmezése. Míg a megélt élettörténet a társadalmi és kulturális kontextus által meghatározott „objektív", ellenőrizhető életrajzi adatokon alapul, addig az elbeszélt élettörténetet az elbeszélő konstruálja.

A módszer magyarországi megjelenése az 1980-as évek végéhez köthető (pl. Erős – Kovács – Lévai 1985; Niedermüller 1988), és azóta többféle irányzata is megjelent Magyarországon (pl. Ehman Bea, László János, Erős Ferenc, Kovács Éva, Vajda Júlia munkássága).

A társadalomtudományok képviselői két alapvető problémát hangoztatnak a módszer kapcsán: az egyik a történeteknek az élet valóságához való viszonya, a másik az általánosíthatóság kérdése.

Az élettörténetektől nem várhatjuk el azt, hogy a szövegen kívüli valóságról adjanak információkat. A társadalmi valóság reprezentálásának problematikája úgy oldható fel, ha az „objektív társadalmi realitás" és a „szubjektív történetek" szembenállását meghaladjuk. Mivel nem a már megtörtént eseményt, a múlt valóságát akarjuk rekonstruálni, elérni, hanem a társadalom működésmódját próbáljuk megérteni, a történetekre egyfajta beszámolóként tekintünk, amik a társadalmat, annak működésmódját beszélik el, ábrázolják egy meghatározott nézőpontból. „Saját történetünkre való emlékezésünkben, élettörténetünk elbeszélésében együtt van jelen egyediségünk a maga megismételhetetlenségében, s a ránk hatást gyakorló szűkebb s tágabb környezetünk." (Vajda 2003:9) Az élettörténetek segítségével az egyén életének olyan látens aspektusai is feltárulhatnak (a társadalmi valóságról alkotott szubjektív képzetek, a cselekvést motiváló gondolati, érzelmi világ), amelyek egyébként rejtve maradnának. (Pászka 2007) Másrészt a társadalmi konstrukciókként születő élettörténetekből megpróbálhatjuk értelmezni, hogyan, miért éppen az adott módon alakul, épül fel

[2] A munkások történeteiről, a nemzeti szocialista Németországról, a náci Németországban történő elhallgatásokról és önigazolásokról.

társadalmunkban egy-egy élettörténet az individuum emlékeiből. Az élettörténetekben a társadalom által közvetített formák és az élettapasztalatok kölcsönhatásában alakuló szövegek jönnek létre, amelyeken keresztül rekonstruálhatjuk a szövegeket meghatározó társadalmi és kulturális kontextust. A „normális élettörténet" sablonjai, a megfelelő, összefüggő, koherens történet és az „általános ívű" életút definíciója, a történetmesélés szabályai mind-mind társadalmi produktumok, melyek befolyásolják azt, ahogy életünket látjuk, értelmezzük és elbeszéljük.

A másik probléma az általánosíthatóság kérdése. Egy élettörténet elemzésének lényege nem egy individuális életút rekonstruálása, hanem a társadalmi makrostruktúrákba való beágyazottság feltárása. Egy részletes és mélyreható elemzés képes kimutatni a társadalmi makrostruktúrák hatását az egyedi esetekre, és az egyedi esetek a társadalom működésének finomabb mechanizmusait mutathatják meg. Az élettörténet Rosenthal (1995) szerint társadalmi tény, melynek kutatása magában foglalja egyrészt a társadalmi funkciójának, másrészt az elbeszélés mögött meghúzódó társadalmi folyamatoknak a vizsgálatát.

Az alábbiakban elsősorban a Magyarországon Kovács Éva és Vajda Júlia nevéhez köthető narratív életútinterjús módszer[3] elméleti hátterét ismertetem részletesebben.

A narratív identitás elméletekben életesemény és identitás az életünk történéseiről tudósító elbeszéléseken keresztül kapcsolódnak egymáshoz. Az ember identitásának Ricoeur (2001) két fontos elemét emeli ki, egyrészt az önazonosságot, hogy az életünk során bekövetkező bármely változások ellenére önmagunkat azonosnak tartjuk azzal a személlyel, akin e változások lejátszódtak, másrészt az egyediséget, hogy identitásunk a többi embertől való különbözőségünk, másságunk záloga. Az élettörténet az identitásképződés mindkét feladatát ellátja, az az egyedi elbeszélés, amelynek során megfogalmazzuk a személyiségünkben bekövetkezett változásokat, és ami egyediségünk záloga, értelme által csak a miénk. A kérdés az, hogy azonosnak tekinthető-e az identitás és az identitás narratív hordozója, az élettörténet. Tengelyi (1998) könyvében két, egymással polemizáló választ mutat be. MacIntyre álláspontja szerint életünk maga is elbeszélői formát ölt, nem más, mint az eljátszott történet, egyenlőségjelet tesz élettörténet, identitás és életesemény közé.[4] Ennek megfelelően az életünkről alkotott narratíva az identitásunk maga. A velünk történt események önmagukban hordozzák értelmezésüket, a megélt élettörténet megegyezik a megfogalmazottal. Az élettörténetek az időben nem változnak, de a megélt események hatására folyamatosan kiegészülnek. Ricoeur szerint élettörténetünk megfogalmazása során a történetmesélés szabályait alkalmazzuk, ezért hasonlít élettörténetünk más történetekre és nem azért, mert az élet egy történet színrevitele lenne. Egy élet eseményeiből több hiteles, valóságnak megfelelő élettörténet mesélhető. Az élettörténet és a megélt életvalóság nem azonos: élettörténetünk identitásunk kifejeződése. Az élettörténet az életeseményeinkhez kapcsolt értelemadásként konstruálódik, mi magunk értelmezzük a megélt történéseket, amikor megfogalmazzuk, szavakba öntjük őket. Ezek a szavak vezérlik önmagunkról lévő kusza gondolatainkat, amik a megfogalmazás által válhatnak koherens történetekké. Tengelyi sorseseményeknek nevezi azokat a drámai jelentőségű élethelyzeteket, amelyek következtében történeteink jelentősen átalakulnak, új élményeink hatására a régebbi elbeszélések kiigazításra szorulnak. Ez a pillanatnyi rádöbbenés katalizálja az értelemképződést, külső hatásra megjelenik az új értelem, amely szinte rákényszeríti magát az elbeszélőre. A tudatos értelemadás, és a rajtunk kívül álló értelemképződés, amelyet narratívánkba beleszövünk, alakítja élettörténetünket. Ez egy egész életen át zajló folyamat, életeseményeink hatására új értelmek képződnek és a már meglévő értelmek az időben átalakulnak.

Életünk minden pillanatában vannak egymásnak ellentmondó részei elbeszéléseinknek. Az identitás folyamatában ugyanakkor történeteink koherens megfogalmazására törekszünk, hogy minél egységesebb, „meseszerűbb", tökéletesebb élettörténetként gondolhassuk el múltunkat, és nem életeseményeink „valós" megközelítésére. Tengelyi szerint élettörténetünk folyamatos alakulása út az identitásunk felé, amit egyre inkább megközelítünk, de soha el nem érünk az értelemképződés és rögzítés folyamatában.

[3] Kovács–Vajda 2002. Magyarországon is egyre többen használják ezt a módszert pl.: Kovács – Melegh a magyarországi emigrációról, Kalocsai Csilla a leszbikus szubkultúráról, Kovács, Vajda és munkatársai a Kádár kor emlékezetéről, Vajda és munkatársai pszichiátriai betegekről, Udvarnoky ávósokról, Pászka lokális elitekről, Vályi Réka szociális munkásokról, Fehér Boróka hajléktalanokról, Laszák Melinda vegyes házasságokban élőkről, Füleki Katalin allergiásokról, Dénes Judit zsidó nőkről stb.

[4] A pszichológiában sokan osztják ezt az elképzelést pl. Gergen-Gergen, Bruner, McAdams.

Ez a megközelítés a pszichoanalízisben is megtalálható, az egyénnek nincs egy stabil, változatlan magja, nincsenek végleges, egyértelmű jelentések, az identitás és az események jelentései, értelmezései az időben változhatnak. Az újonnan létrejött értelem az élettörténetünk egészét átalakíthatja, bizonyos korábban fontosnak vélt események jelentéktelenekké válhatnak, jelentéktelennek tűnők pedig kulcspozíciót kaphatnak. Hogy életünk története koherens egészet alkosson új értelem képződésekor, van, hogy az új nézőpont alapján az elbeszélés egészét át kell alakítanunk, újra kell fogalmaznunk. A pszichoanalízisben az analitikus segítségével a páciens egy újfajta értelemmel bíró narratívát próbál meg létrehozni, melynek elsődleges érvényességét nem a valóságnak való megfelelés, hanem a szöveg belső koherenciája adja (Schafer 1976). A terápia célja az egyén és a külvilág számára is elfogadható értelemadás. Az élettörténet a pszichoanalitikai megközelítés szerint az el nem mesélt és elfojtott történetektől halad a másikkal megosztható történetekig, amiket az elbeszélő identitása fontos részének tart. Önazonosságunk keresése történeteink folyamatos alakulásához vezet, míg egyes elfojtott, elfelejtett történetek felbukkanhatnak, addig más, fontosnak tartott történetek kikophatnak elbeszéléseinkből (Schafer 1976).

Élettörténeti elbeszélésünket alapvetőn az a vágy motiválja, hogy pozitív énképet teremtsünk önmagunknak, ami gyakran az emlékek torzulásával, bizonyos események elfelejtésével, elfojtásával, el nem meselésével, illetve más emlékeinek átvételével jár. (pl. Pataki 2001).

Az identitás az emlékekből táplálkozik, és az emlékekből szelektálva jön létre élettörténetünk. Halbwachs (2000) alkotta meg a kollektív emlékezet fogalmát és elméletét, ő volt az első, aki rámutatott arra, hogy az emlékezet társadalmi jelenség, melynek alapvető feltétele a közösség. Az emlékezet a közösség által teremtődik, az emlékezéshez szükségünk van közös, az adott csoport által kidolgozott értelmezési keretekre. Az emlékezetnek, amely nemcsak a múltra, hanem a jelenre és a jövőre is vonatkozik (Assmann 1999), jelentős szerepe van az identitás alakulásában, az élettörténet újraírásában és átalakításában. Bartlett (1985) szerint az emlékezet rekonstrukció, ami a jelen érdekeinek megfelelően alakítja át a múlt eseményeit, a múltról való emlékeket. Az élettörténeti elbeszélésre ezáltal úgy tekinthetünk, mint egyfajta visszaemlékezésre eddigi életünkről a jelen idejéből és perspektívájából, amiben ugyanakkor mindig ott vannak a jövőre irányuló elképzelések, vágyak és tervek is.

Az identitás megértés, önmagunk megértése. Egyszerre vagyunk észlelői és értelmezői élettörténetünknek, a gadameri hermeneutika értelmében. Ahogy a hermeneutikai megértést kiterjesztették a szent szövegekről a szövegekre általában, majd a történelmi megértésre, ugyanúgy kiterjeszthető arra a folyamatra, ahogy az egyén önmagát próbálja megismerni. Gadamer (1984) hangsúlyozza, hogy a megértés során tudatában kell lennünk saját elfogultságunknak. Ez az elfogultság okozza, hogy a megértést megelőzik „elvárásaink" a megértendővel szemben. „Előítéleteink" vannak, hiszen „teljesen tiszta, üres lappal" eleve nem lehetséges megértés. Az elvárások a megértéssel párhuzamosan folyamatosan változnak. Ezeket az „előítéleteket" nevezi Gadamer hagyománynak. A megértés során használt értelmezési kereteink, „elfogultságunk" a hagyományból táplálkozik. A hagyomány (kulturális-társadalmi kontextus) és a nyelv adja meg a kiinduló pontot, az „előítéletet", azt az alapot, ahonnan értelmezzük életünket. Ugyanakkor életünkkel, értelmezéseinkkel visszahatunk a kulturális-társadalmi környezetünkre, alakítjuk azt.

Életünk eseményeinek feldolgozásában több szinten is irányítást, támogatást kapunk a társadalomtól, amiben élünk. Anyanyelvünk, fogalmi kategóriáink segítenek abban, hogy értelmezzük múltunk történéseit. A megértésben továbbá befolyásolnak azok a történeti szervező elvek, amelyek kultúránk irodalmi, vallási, jogi és egyéb narratíváit meghatározzák.

Az ember tapasztalatait, életeseményeit a történetszerkesztés logikája szerint dolgozza fel. Az identitás nyelvi közegben és nyelvi eszközök révén ölthet „valóságos alakot". Az emlékezetünkben szelektálva az értelemadás során emlékeinket cselekményesítjük, összekötjük egymással. Értelmezési keretek vagy történetstruktúrák segítenek abban, hogy feldolgozzuk és önmagunk számára értelmessé tegyük életünk történéseit. Hayden White (1997) a történelmi megértéssel kapcsolatban mutatja be, hogy már meglévő elbeszélési kereteket használunk fel a múlt eseményeinek történetté fűzése során.

A kapcsolat az egyéni élettörténet és a történelem között szoros, a kettő áthatja egymást, egyéni élettörténetek alkotják a történelmet és a történelmi események visszahatnak élettörténetünk alakulására. Az

emlékezésből lesz a történelem, és a történelemből emlékek emelkednek ki. White szerint az eseményekbe nincs belekódolva a jelentésük. Ezerféle módon elbeszélhetjük ugyanazt a múltat, és az, hogy éppen milyen szavakat, kifejezéseket használunk, gazdag nyelvi eszköztárunk, amelynek elemeivel élünk, több egymástól eltérő, jóllehet egyaránt hiteles történet megfogalmazását teszi lehetővé. Az események egy kiválasztott csoportja nem alkot önmagában történetet, legfeljebb történetek elemeit jelentheti, amiket aztán számos különféle módon „cselekményesíthetünk", láthatunk el jelentésekkel. A „cselekményesítés" során az elbeszélő rendszerezi és mozgásba hozza a tényeket, kulturálisan értelmezhető jelentéssel ruházza fel az események sorozatát. Ugyanakkor a történet formája hatással van a tartalomra is, az hogy tragédiaként vagy komédiaként meséljük el élettörténetünket, teljesen eltérő értelmet ad neki. A kultúránk részét képező kategóriákat, metafizikai fogalmakat, vallásos hiteket vagy történettípusokat segítségül hívva hozzuk létre a múlt eseményeiből a történeteket és a történelmet is.

Saját bizonytalan identitásunk alakításakor mindannyian támaszkodunk a minket körülvevő kulturális termékekre. Az emberek manapság elsősorban a médiából: a televízióból, rádióból, internetről, filmekből merítik a „valós világról" lévő ismereteiket, s alakítják a külvilág és önmaguk számára identitásukat. A kulturális termékek, mint fikciók mindemellett sémákat, mintázatokat, forgatókönyveket nyújtanak az egyéni élettörténetek megalkotásakor.

Az identitás nem egy állandó, statikus, birtokunkban lévő dolog, hanem életünk eseményeinek értelemképződésének és -adásának, narratívvá alakításának dinamikus folyamata. A mai elméletek gyakorta a posztmodern korral hozzák összefüggésbe az identitás problematikussá válását. Megközelítésemben az identitás, életeseményeink értelmezése mindig mozgásban van, de dinamikája a különböző korokban és életszakaszokban eltérő. A mai kor embere egyre több értelmezési keret közül választva alakíthatja identitását. „A posztmodern ember már nem elérkezni akar egy identitáshoz, hanem éppenséggel elkerülni e megérkezést. Az ugyanis identitása megmerevedésének veszélyét hordozza. A posztmodern ember célja, hogy identitása rugalmas, átalakulásra képes legyen, hogy identitása reflektáltsága felett őrködjék." (Kovács és Vajda 2002:20). Bauman (2001) szerint az ember mindig is kereste önmagát, de míg régebben ebben az örökös keresésben a rátalálás volt a cél, mára az állandó keresés maga vált céllá. Az identitás azonban a folyamatos változásban is próbálja megőrizni azonosságának, folytonosságának és egyediségének tudatát és érzetét.

PSZICHIÁTRIAI BETEGNEK DIAGNOSZTIZÁLTAK VIZSGÁLATA

Anna Hunsaker Hawkins (1999) beteg emberek önéletrajzait elemezte. Könyvében hétköznapi emberek által átélt testi betegségek narratív központú elemzését nyújtja. Szerinte az elmesélt narratívák a beteg emberek tapasztalatainak és a velük történő eseményeknek kulturálisan meghatározott „leírásai", amik a betegségek megértését, sok esetben a betegségekkel való megküzdést is elősegíthetik, vagy éppenséggel hátráltathatják.

Augé és Herzlich (1995) arról írtak, hogyan működik a betegség mint társadalmi jelenség. A betegség szerepét és szociális funkcióját vizsgálva bemutatják az emberek betegségről, egészségről alkotott felfogásait a mindennapi életben. Rámutatnak arra, hogy a társadalmi következményektől függően a betegség lehet romboló vagy felszabadító hatású is, de akár foglalkozásként is megjelenhet. A szerzők arra a megállapításra jutnak, hogy társadalmi nézőpontból a betegség nem szükségszerűen kóros állapot.[5]

Az alábbiakban bemutatom, hogyan alkalmaztam a narratív életútinterjús módszert pszichiátriai betegnek, skizofrénnek diagnosztizált egyének, a pszichiátriai ellátórendszer intézményeinek lakóinak, használóinak vizsgálatakor.

Az elbeszélők kiválasztásánál a skizofrénia diagnózis mellett szempont volt az is, hogy az általam meghatározott négy intézménytípus mindegyike megjelenjen valamilyen formában egy-egy élettörténetben.

A skizofrénnek diagnosztizáltakkal készült élettörténetek narratív interjús technika alkalmazásával születtek, melyeket diktafonra rögzítettem. Ezekkel az interjúkkal nem a kutatott téma szempontjából „fontos adatokat" kívántam elérni, hanem az elbeszélő történetszerkesztési, elbeszélési technikáját igyekeztem értelmezni.

[5] A betegség megérthető, logikus válasz lehet az adott környezetben.

A módszer nem alkalmas múltbeli élettörténeti helyzetek rekonstruálására, a valóság feltárására, célja az elbeszélőnek a mában elmondott történetének, „narratív identitásának" megragadása a szövegben, a társadalmi hatások, befolyások tettenérése. A szöveg az elbeszélő és a hallgató „közös terméke". Az elbeszélő értelmezi a helyzetet, amelyben éppen mesél, és ennek megfelelően beszéli el történetét. Az interjús helyzetben született szöveg azonban a mesélés lezárásának pillanatától többé már nem része az elbeszélőnek, elszakad tőle és önálló életre kel. A narratíva ugyanakkor magában hordozza alkotóját, aki a megértés, megismerés folyamán az értelmezést végző önmagunk által jelenik meg. Az önmagunkon keresztül bemutatott elbeszélő egy új történet létrehozását feltételezi. Az elemzések az interjúalanyok által rendelkezésünkre bocsátott narratívák alapján megalkotott önálló elbeszélések.

Interjúalanyaimnak elmondtam, hogy egy kutatás keretében pszichiátriai betegnek diagnosztizált emberekkel készítek interjúkat, és szeretném, ha ők is elmesélnék élettörténetüket. Ez nem egy hagyományos értelemben vett interjú, ők (az elbeszélők) azok, akik irányítják, meghatározzák az interjú menetét, én (a kérdező) a „viselkedésemmel" (szemkontaktus, arcjáték stb.) és kérdéseimmel (ami az általuk elmondottakra való visszakérdezés) történetük elmondását segítem elő. Mindezek után a diktafon forogni kezdett, az elbeszélések megszülettek.

Az így létrejött narratívák elemzésében azt próbáltam megérteni, hogyan alakul, jön létre az „élettörténeti adatokból" a mesélő által elbeszélt élettörténet. Az elbeszélő hogyan alkotja meg, szerkeszti történetét, miként jeleníti meg önmagát benne, milyen értelmezési keretek jelennek meg a szövegben, az egyén identitásának megjelenítése a történetekben milyen társadalmilag meghatározott keretekre támaszkodik.

Az élettörténetek általános kritériuma, hogy legyenek közérthetőek és koherensek saját korukkal (Pászka 2007). McAdams (2001) felosztásában vannak „jó történetek" illetve „rossz történetek". A „jó történetek" azok, amik az olvasók, hallgatók számára is koherenciával, értelemmel bírnak, melynek legfőbb jellemzői, hogy oksági láncba illeszthetőek és ezáltal könnyen felidézhetőek. A rossz „történetekben" a különböző események nem kapcsolódnak egymáshoz, esetlegesek, nem állnak össze a történet lezárásakor egy egységes egésszé, széteső, összefüggéstelen események maradnak. Gergen és Gergen (2001) szerint az érthető elbeszélés kritériumai, hogy a történetnek legyen egy kulturálisan értékelhető végpontja, a célnak megfelelő, releváns eseményekből álljon az elbeszélés (csak olyan események említése, amik a történet szempontjából lényegesek, illetve minden lényeges esemény említése). A releváns események legyenek rangsorolva, legyenek oksági láncolatok és demarkációs jelek (amik jelzik a történet elejét, végét, elválasztják a képzeletet a valóságtól stb.). Az élettörténettel szembeni alapvető elvárás ezenkívül az is, hogy „valós" legyen. Ha az élettörténetben megjelenő életesemények az adott korra jellemzőek (megtörténhettek), és az eseményekhez kapcsolt elbeszélési formák és értelmezések elfogadhatóak a közösség számára, akkor az elbeszélés az adott közösség számára a valóságnak megfelelővé válik.

A pszichiátriai betegnek diagnosztizáltak elutasításában nagy szerepe lehet, hogy olyan történeteket mesélnek, amik amellett, hogy többnyire a „jó történet" kritériumainak sem képesek megfelelni, a közösség által meghatározott valóságtól is elszakadnak. Korábbi kutatásaink (Fernezely–Légmán 2003) alapján úgy tűnik, hogy élettörténetük kizárólag betegségtörténetként elfogadható és értelmezhető mások számára, azonban ez óhatatlanul egyfajta azonosulást kíván meg részükről a pszichiátriai betegek társadalmi reprezentációjával, megítélésével. Az élettörténet betegségtörténetként való megfogalmazásával – hogy önmagukra betegként (mint ahogyan a közösség is) tekintenek – válnak csak élményeik, érzéseik másokkal többé-kevésbé megoszthatóvá. A betegség-narratíva magyarázatot ad másságukra, felmenti őket számos társadalmi kötelezettség, viselkedésük következményei alól. Felmentést adhat önmaguk számára is, hiszen bárki más is megbetegedhet, ugyanakkor viselniük kell az elmebetegség stigmáját, a megbélyegzettség, a kiközösítés, az őket övező félelem, a velük való (sokszor embertelen) bánásmód terhét. Ez azt eredményezheti, hogy nem képesek tökéletesen azonosulni a betegszereppel, hiszen minden egyén arra törekszik, hogy pozitív identitást alakítson ki magának, ugyanakkor az elmebeteg identitással való azonosulás döntően negatív elemeket tartalmaz. Mindez ellentmondásos, széteső narratív identitás kialakulásához vezethet, ami feltételezésem szerint nem magyarázható pusztán a skizofrénia diagnózissal. Úgy tűnik, hogy nem képesek egységes, egyféle identitás, élettörténet kialakítására, képtelenek az egymásnak ellentmondó igényeket, elvárásokat egy

egységes elbeszélésben összeegyeztetni. Ez a probléma azonban jelentőségét vesztheti egy olyan korban, ahol nincs szükség többé állandó önmeghatározás, végleges identitás kialakítására.

Kovács Éva és Vajda Júlia (2002) zsidó identitás kutatásukban a narratív életútinterjúk elemzésekor a rosenthali módszert Ricoeur filozófiájára, identitáselméletére, a pszichoanalízisre és Tengelyi írásaira támaszkodva gondolták tovább. Az általuk kialakított utat követtem a pszichiátriai betegeknek diagnosztizáltakkal készített narratív interjúk elemzése során.

Az interjúalanyok által rendelkezésre bocsátott biográfiai adatokból (pl. születés, iskolák stb.) amit az elemzés elején, lineáris idősíkot követve foglalunk össze – sokféle „hiteles" élettörténet fogalmazható meg. Az életútinterjúból kigyűjtött biográfiai adatokból kiindulva próbáljuk meg „elképzelni", hogy milyen ember lehet a mesélő, hipotéziseket alkotunk az egyén életére vonatkozóan. A már megalkotott hipotézisek újabb és újabb hipotézisekhez vezethetnek. A különböző hipotézisek segítségével felvázolhatóak az elbeszélő lehetséges életútjai. Az életút újabb és újabb eseményei tudatos vagy tudattalan választás eredményeinek tekinthetőek, s ezáltal értelmezhetőek a mindenkori választott és elutasított élet közötti eltérések. A megélt élettörténet elemzését követően az elbeszélést szekvenciákra bontva próbáljuk meg kibontani a beszélő által használt elbeszélési módok egymásutániságának, egymásra épülésének logikáját, értelmét. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy az elbeszélőt milyen szelekciós és szerkesztési elvek vezérelték történetének előadásakor.

Az elbeszélők nagyrészt társadalmilag meghatározott életpálya-szekvenciák mentén mesélik el életeseményeiket, élményeiket. Ilyenek például a gyermekkor, iskola, munkahely, család stb. Vajon ezek a szekvenciák megtalálhatóak-e a pszichiátriai betegek elbeszéléseiben, és van-e rájuk jellemző szekvencia (pl. kórház, kezelések)? Másképp szerkesztik-e a történeteiket, mint az úgynevezett egészségesek?

Az elemzés lezárásaként összevetjük a megélt (a biográfiai adatokból megalkotott) és az elbeszélt élettörténetet, ami közelebb vihet az elbeszélő megértéséhez, feltárhatja az adott egyén választásának okait, cselekvésének motivációit, az esetleges kényszerhelyzeteket vagy egyfajta cselekvési szabadságot, a racionális és irracionális magyarázatokat, és a cselekedetek, élettörténetek társadalmi meghatározottságát, az énkép alakításának folyamatait. Végül a történetből (számunkra) kiemelkedő elbeszélési egységekben felhasznált szavakat, kifejezéseket, nyelvtani szerkezeteket, elbeszélési csonkulásokat, „hibákat" kíséreljük meg értelmezni, egy-egy szövegrészlet finomelemzésével.

A kutatásban a narratív életútinterjúkból elsősorban a skizofréniára, illetve a pszichiátriai ellátórendszerre vonatkozó részeket és az egyént körülvevő környezetről szóló leírásokat elemeztem részletesen. A finomelemzésekből kimutathatóvá válik, hogy milyen hatással lehet az egyén élettörténetére, énképére az őt körülvevő környezet (pszichiátriai osztály, pszichiátriai betegek szociális otthona stb.) illetve, hogy a betegségről alkotott domináns diskurzusok hogyan jelennek meg elbeszélésében. Az elmebetegnek nyilvánított mesélők átveszik-e az orvosi, tudományos narratívákat, vagy inkább más, például vallási kerettörténetekben mutatják be önmagukat? Vannak-e alapvető különbségek a zárt osztályon, szociális intézetekben és az otthonukban élők elbeszélései között?

Az élettörténetek arról tanúskodnak, hogy a pszichiátriai ellátórendszerbe kerülve kényszerítő elvárás, hogy az egyén elbeszélése betegségtörténetté váljon, az egyén betegként határozza meg önmagát. Ennek elfogadása azonban többnyire széttöredezett, ellentmondásokkal teli elbeszéléseket eredményez.

Interjúalanyaim elbeszélt élettörténeteinek jellemzői, hogy nagyon erősen ragaszkodnak az intézményes keretekhez (születés, óvoda iskola, munka stb. aztán később kórház) amik összetartják, összefogják élettörténeti narratíváikat. Mintha csak így próbálnák meg bizonyítani, hogy képesek érthetően, a társadalom által felkínált narratív keretek segítségével elmesélni élettörténeteiket. Betegségtörténetük azonban nem illeszkedik elbeszélésükbe, nehezen, ellentmondásokkal telve tudnak csak beszélni róla. Úgy tűnik, a külvilág megítélése és saját élményeik nem mesélhetőek el egy, összefüggő történetként.

Az élettörténetek elemzésekor egy olyan módszertani problémával találtam magam szembe, aminek végiggondolása egyrészt rávilágíthat az élettörténeti módszer sajátosságaira, másrészt érthetőbbé teheti az interjúalanyaim elbeszéléseit végigkísérő kint-bent problematikát. Mi tekinthető biográfiai adatnak? Az eredeti

meghatározás szerint az elbeszélő által rendelkezésünkre bocsátott, „ténylegesen megtörtént" életrajzi események azok. Vajon ez alapján az, hogy az elbeszélőim közül többen is hangokat hallottak vagy hallanak mind a mai napig, biográfiai adat-e? Számukra ez valós esemény, tehát biográfiai adat, amit bármikor átélhetnek, bármelyik pillanatban megtörténhet velük. A külvilág megítélése szerint azonban ez nem valóságos esemény, hallucináció, ami csak az ő fejükben zajlik, a betegség elsődleges jele, ismérve, azaz nem biográfiai adat. Ugyanakkor mindegyik általam elemzett élettörténetben részben a hangok hallása, a hallucináció az, ami drasztikus, „ténylegesen megtörtént, valós eseményekhez" vezetett, elbeszélőim pszichiátriai zárt osztályra kerültek, pszichiátriai betegség diagnózist kaptak, s ebben nagy szerepet játszott az, hogy hallucináltak. Elemzésemben elbeszélőim nézőpontját átvéve mindegyik élettörténetben biográfiai adatként kezeltem a hangok megjelenését. De vajon hogyan változott volna az elemzés, ha nem tekintettem volna ezt az eseményt az adatok közé tartozónak? Több élettörténetben is hiányzott volna az az elem, ami magyarázatát adhatta volna annak, hogyan váltak ők hosszabb-rövidebb időre a pszichiátriák lakóivá. Összességében úgy tűnik, ez egy olyan adat, ami a közösség számára nem, csak az egyénnek valóságos. S épp ez, a közös valóságból való kilépés, s egy saját, más számára nem érzékelhető valóság megtapasztalása az, ami az egyént a társadalom ítélete alapján kizárja a közösségből. Ez lenne hát az őrület maga?

Az őrületet olyan társadalmi tényként határozom meg, amelyet kultúránk betegségnek tekint, de értelmezhető, hiszen társadalmilag konstruált, a társadalom ruházta fel jelentéssel. Kutatásomban nem a skizofrénia, a pszichiátriai megbetegedés okát próbálom megtalálni, célom a táradalom által meghatározott fogalom egyéni megélésének feltárása, az intézmények hatása az élettörténetekre, áttörve a fogalom köré épített misztikus képzeteken, megkérdőjelezve a társadalomban, a bennünk élő előítéleteket.

Meggyőződésem, hogy „normális" és „őrült" ember viselkedése között nincsen a megértés számára áthidalhatatlan szakadék. Foucault teszi föl a következő kérdést: „Az elmebetegség sajátossága nem abban áll-e a normális viselkedéssel ellentétben, hogy magyarázható, de minden megértésnek ellenáll?"(2000:50). Nem éppen ott kezdődik az őrület, ami már épp ésszel nem megérthető? Erre a kérdésre Jaspersre hivatkozva nemleges választ ad: „a megértés túlterjedhet a normális határain."(2000:50).

HIVATKOZÁSOK

Assmann, J. (1999) *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a kora magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz. 15-86. p.

Augé, M., Herzlich, C. et al. (1995) *The meaning of illness : anthropology, history and sociology.* Australia – United States: Harwood Academic. 1-71. p.

Bartlett, F.C. (1985) *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány.* Budapest: Gondolat.

Bauman, Z. (2001) Identitás és globalizáció. *Lettre.* 42. Elérhető: http://epa.oszk.hu/00000/00012/00026/bauman.htm. [Letöltve: 2011-11-28].

Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?". *Medvetánc.* 2–3. 129-145. p.

Fernezely B. és Légmán A. (2003) A skizofrénia társadalmi narratívái. *Esély.* 6. 39-57. p.

Foucault, M. (2000) *Elmebetegség és pszichológia.* Budapest: Corvina.

Gadamer, H.G. (1984) *Igazság és módszer.* Budapest: Gondolat.

Geertz, C. (1994) *Az értelmezés hatalma.* In: Niedermüller P. (szerk.) Budapest: Századvég. 194-246. p.

Gergen K.J. és Gergen M.M. (2001) *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer.* In: *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* László J. és Thomka B. (szerk.) Budapest: Kijárat. 77-121. p.

Halbwachs, M. (2000) *A kollektív emlékezet III. fejezet. A kollektív emlékezet és az idő.* In: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig.* Felkai G., Némedi D. és Somlai P. (szerk.) Budapest: Új Mandátum. 403-432. p.

Hunsaker Hawkins, A. (1999) *Reconstructing Illness: Studies in Pathography.* Indiana: Purduc University Press.

Kovács É. és Vajda J. (2002) *Mutatkozás*. Budapest: Múlt és jövő.

McAdams, D.P. (2001) *A történetek jelentése az irodalomban és az életben*. In: *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* László J. és Thomka B. (szerk.) Budapest: Kijárat. 157-175. p.

Niedermüller, P. (1988) Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia.* 3–4. 376-389. p.

Pataki F. (2001) *Élettörténet és identitás.* Budapest: Osiris.

Pászka I. (2007) *Narratív történetformák.* Szeged: Belvedere.

Ricoeur, P. (2001) *A narratív azonosság.* In: *Narratívák. 5.* László J. és Thomka B. (szerk.) Budapest: Kijárat. 15–27. p.

Rosenthal, G. (1995) *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur bographischer Selbstbeschreibungen.* Frankfurt – New York: Campus.

Schafer, R. (1976) *A new language for psychoanalysis.* New Haven CT.: Yale University Press.

Schütze, F. (1976) *Zur Hervorlockung und Analyse von Erzahlungen thematisch relevanter Geschiscten im Rahmen soziologischer Feldforschung*. In: Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (eds.) *Kommunikative Sozialforschung.* München. Fink. 159-260.

Tengelyi L. (1990) *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz.

Vajda, J. (2003) Az élettörténet szövegének szövete. *Jel-Kép.* 3. 89-96. p.

White, H. (1997) *A történelem terhe.* Budapest: Osiris.

SZÁSZ ANNA LUJZA

GONDOLATKÍSÉRLET A MIÉRT-EKRŐL
AZ EMLÉKEZÉS PROBLEMATIKÁJA A TÖBBSÉGI TÁRSADALOMBAN

Miközben ezt írom, nem tudok megfeledkezni legutóbbi filmélményemről, amely – bár nem befolyásolja mondanivalóm lényegét –, a „mások" és a „mi" közötti határt boncolgatja, ahogy írásom is a „mások emlékezete" és a „mi emlékezetünk" kapcsolatát kívánja megérteni. S ahogy a film a *„kik a mások?"* és *„kik vagyunk mi?"* kérdéseket járja körbe, úgy én ezeket az emlékezetközösségre vonatkoztatva vizsgálom.

A Marvin Chomsky által rendezett *Holocaust* c. filmben[1] a romantikus, tragikus, idealizált képsorok között a szereplők nyugtalanul, zavartan és értetlenül keresik, de nem találják a választ egy kérdésre: *„Miért nem állnak ellen a zsidók és miért mennek a vágóhídra úgy, mint a birkák?"* A fiatal Erik Dorf frissen végzett jogász, két gyerekkel és egy gyenge szívű feleséggel, mikor nehéz anyagi helyzete miatt a '30-as évek végén egy rokoni szál segítségével belép az SS-be. Nem is akárhol kezd el dolgozni: egyenesen Reinhard Heydrich, az SD (az SS Biztonsági Szolgálata), majd az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) vezetőjének a parancsnoksága alá kerül, s szorgalma, hidegvérűsége miatt egyre feljebb lép a ranglétrán, míg közvetlenül Heydrich helyettese nem lesz. 1941 szeptemberében Dorf szemlézte az ukrajnai Babij Jarban, ahogy 2 nap alatt több mint 33000 zsidót legyilkolnak. Látja, hogy az emberek bőrönddel a kezükben, libasorban vonulnak, majd a bőröndjüket átveszik tőlük, s levetkőztetve, húszasával belelövik őket egy árokba. Dorf értetlenül nézi a mészárlást, ám értetlensége nem a tett embertelenségéből fakad, hanem a zsidók csendjéből és megadásából, és csak annyit mond, mintegy magában: *„Hihetetlen, hogy nem állnak ellen."* Hasonló jelenet zajlik le később Dorf és egy német orvos auschwitzi látogatása alkalmával, mikor a női foglyokat fürdéshez vetkőztetik le, majd a kamrába vezénylik őket. És ugyanaz a kérdés ezúttal az orvos szájából hangzik el: *„Miért nem állnak ellen?"*

A film képiségében és elbeszélésmódjában résztvevője és egyben létrehozója is annak a bonyolult emlékezetpolitikai összefüggésrendszernek, mely a holokausztot univerzális meta-narratívává alakítja; része tehát annak a folyamatnak, melyben a holokauszt morális katasztrófává, egy új történeti korszak kezdetének határkövévé válik. A filmben feltett kérdés ugyanakkor az esemény másfajta elbeszélését is igényli: nem egy világ eltűnésének tragédiáját, a Veszteség történetét, hanem azokat a partikuláris hősiességeket, melyekből csupán veszteségek története rajzolódik ki.[2]

A film közben nem tudom megállni, hogy ne asszociáljak egy másik, a filmbelihez hasonlóan nyugtalanul és zavarban feltett kérdésre, mellyel gyakran találkozom az (a diskurzus létrehozásában szintén kulcsszereplőként megjelenő) az akadémia világán belül, nevezetesen: *„Miért nem emlékeznek a cigányok a holokausztra?"*, avagy *„Miért nincs roma holokauszt emlékezet?"*

Hiszen a rendszerváltást követő nyilvános emlékezetpolitikai térben „szórabírhatóvá" váltak a holokauszt túlélői, az 56-os forradalom vagy a kommunizmus szereplői, s a szabaddá váló emlékezés révén, mindenki politikai kényszer nélkül beszélhette el a múltját. A romáktól, roma közösségektől azonban nem nagyon születtek visszaemlékezések sem a világháborúról és a holokausztról[3], sem pedig a kommunizmusról[4], s a 90-es

[1] *Holocaust* (1978). Film. Directed by Marvin J. Chomsky.
[2] Elhangzott Malgorzata Pakier az épülő Lengyel Zsidó Történeti Múzeumról tartott előadásában. [Varsó, 2011. november 26.]
[3] Lásd például: Csalog Zsolt *Kilenc cigány* 1977-es kötetében (Budapest: Móra) jelenik meg az első szerkesztett interjú; Szegő László 1983-ban publikálja az egyik 1971-es interjúját „Győrben egyiket se lőtték agyon – Elmondta Oláh Katalin" címen (*Mozgó Világ.* 1983/12. 58-66. p.); illetve ide tartozik Ember Mária 1984. október

évek közepe felé, a megemlékezések és a kárpótlási viták kapcsán vált hallhatóvá és körvonalazhatóvá a roma holokauszt politikai narratívája, természetesen a zsidó holokauszt politikai és történelmi diskurzív terén belül. Azonban az egyéni aktorok elbeszélése, az „én" elbeszélése, megtapasztalása és e tapasztalatok átadása a mai napig *hiányos*. Mint amikor Marcell Proust *Az eltűnt idő nyomában* c. írása elején a kisfiú az életéről, a világhoz való viszonyáról mesél, s izgatottan várja, hogy végre eljuthasson a színházba, mert úgy reméli, hogy az az élmény alapjaiban fogja meghatározni további életét – amikor azonban végül eljut oda, és látja Rancine *Phaedra* c. darabját Sarah Bernhardt alakításában, egy világ dől össze benn, hiszen a hosszú évekig dédelgetett, részleteiben is elképzelt és csukott szemmel százszor átélt esemény csalódást okozott. A színházi tér ugyanis, mely profánná alacsonyít mindent, ami körülötte van, miközben a nézők és színészek együtt élik át a katarzist, nem került működésbe főhősünk ottlétekor. Efféle csalódottságról beszélhetünk akkor is, mikor az emlékezetpolitikai tér „végre" kinyílik, ám nem jelennek meg benne a cigányok, legalábbis a többségi társadalom nem úgy és nem azt kapja, mint amit remél.

S a kérdések, hogy *„hol az emlékezetük?"*, *„mi történt velük a holokauszt idején?" „miért nem emlékeznek?"* egyre inkább számonkérésként érkeznek. Kinek „hiányoznak" és miért a cigány holokauszt elbeszélései? Mit jelent nem engedelmeskedni az emlékezés imperatívuszának, mely imperatívusz éppen hogy a holokausztot követő új történelmi korszak normatív rendjét és világképét alapozza meg, s mely axiómájává válik mind a szubjektum önmagán végzett gyakorlatainak (ezalatt azokat a technikákat értem, melyek segítségével az egyén lelkileg, testileg, gondolatilag vagy életmódjában megváltozik[5]), mind a csoport (legyen az akár a nemzet) kollektív identitása létrehozásának?

Kétfajta választ – sok közös vonással – találunk magyarázatul erre a hiányra. Az első szerint a romák történeti tudatában a holokauszt csupán egy epizód, mely nem emelkedik ki, nem válik sorseseménnyé abban az örök szenvedéstörténetben, amiben élnek.[6] Ennek a megközelítésnek két fontos következménye van. Egyrészt a történelmen, sőt a modernitáson kívülre, az üres jelenbe, helyezi a cigányokat, „a Benjamin-féle messiási idő[be]: [mely] a múlt és a jövő egyidejűsége a pillanatnyi jelenben"[7]. Így a cigányok sem meg nem őrzik, sem meg nem osztják múltbeli tapasztalataikat, s ennek következményeként meg sem fogalmazzák jövőbeli elvárásaikat és reményeiket. Így lép működésbe a társadalmak, egyébként „ügyetlen"[8], bár kétségkívül hangzatos és provokatív hideg-forró megkülönböztetése[9], mely a hideget, tehát a primitívet, írástalant és akefálisat a cigánnyal azonosítja.

A hideg társadalom történetietlen: képtelen a változásra, a történelmi tények hatásait nem építi be működésébe, s így elpusztítható.[10] Másrészt, összefüggésben az előbbiekkel, esszencializált, homogén kategóriákban gondolkodik, melyek „történelem-feletti" kulturális idiómák reprodukciójának termékei. Ugyanakkor, itt kell megjegyezzem, hogy ez a fajta történelem nélküliség, melyben a holokauszt mégis közös tapasztalatként merül fel, jelentheti a transznacionális kollektív identitás alapját, tehát hogy az egyébként

---

21-i *Magyar Nemzet*ben megjelent évfordulós cikke is. Vö: Szuhay, P. (2008) A holokauszttól a Pharrajimosig. *Élet és Irodalom.* 2008. november 18. Elérhető: http://www.es.hu/szuhay_peter;a_holokauszttol_a_pharrajimosig;2005-11-20.html (Letöltve: 2011-11-26), illetve archívumi anyagok, mint pl. Bernáth G. (szerk.) (2000). *Porrajmos. Roma holocaust – túlélők emlékeznek*. Budapest: Roma Sajtóközpont.; Bársony J. és Daróczi Á. (szerk.) (2004). *Pharrajimos. Romák sorsa a nácizmus idején I-II.* Budapest: L'Harmattan.; Katz K. (2005). *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt történetéhez*. Budapest: Pont.

[4] Kovai C. (2008). *„Élhető volt a világ, de sok mindenben leredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit elvettek".* In: Kovács É. (szerk.) (2008). *Tükörszilánkok*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet. 175-231. p.

[5] Foucault, M. (2000). *Az önmagaság technikái.* In: Foucault, M. *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Debrecen: Latin Betűk. 345-369. p.

[6] Horváth A. (1998). Sorsunkat közrefogja a közöny. *Népszabadság.* augusztus 17. 10. p.

[7] Anderson, B. (2006). *Elképzelt közösségek*. Budapest: L'Harmattan. 34. p.

[8] Assman, J. (2000). *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz. 69. p.

[9] Claude Levi-Strauss terminológiája. Idézi ibid. 68. p.

[10] Ibid. 69. p.

heterogén, diaszpórákban élő cigány, szinti stb. csoportok és közösségek egységesen, romaként tudjanak felszólalni.[11] Itt van például Katarzyna Pollok[12], Kijevben született, Berlinben alkotó cigány származású festőművész, aki *Holokauszt: a közös örökség* címmel készített festménysorozatot. A művek apja „el nem beszélt" élményei alapján készültek, akit cigányként hurcoltak meg a második világháborúban, majd az asszimilációt választotta a háborút követően, és sem származásáról, sem élményeiről nem beszélt lányának, egészen öregkoráig. *„Kerestem azokat a kreatív módokat, amikkel ábrázolni tudom azt, amiben hiszek, nevezetesen, hogy a holokauszt az európai romák közös öröksége. És ez kapcsolatot teremt a zsidók történelmével és szenvedéseivel. Megpróbálom megmutatni, hogy a holokauszt e két nép közös tapasztalata. Erről hosszan beszélgettem zsidó származású túlélők gyerekeivel"*[13]. Mindez arra rímel, amit Huub van Baar[14] úgy fogalmaz meg, hogy *„a roma holokauszt emlékezetének mobilizálása roma szervezetek által, olyan vállalkozásnak is tekinthető, mely felhívja a figyelmet arra a folyamatra, ahogy az európai holokausztt kapcsolatos és nemzeti történetírások kifelejtik a roma kisebbség történetét és emlékezetét"*[15]. Van Baar az auschwitzi emlékhely kiállításanyagát és azon belül is a roma holokauszt tablóit elemezve arra a következtetésre jut, hogy a roma holokauszt emlékezete és annak jelenléte az Auschwitz-Birkenau Múzeumban a roma identitáspolitika része: a cél a roma kisebbség elismertetése és az európai történelembe való beemelése a romák holokauszt-tapasztalatán keresztül, mely a zsidó holokauszt-narratíva mentén íródik.

A csendre/hiányra adott másik válasz a cigányoknak egy másfajta, a modern társadalmakétól eltérő, rejtett, ún. implicit emlékezetet tulajdonít, amely ugyanakkor viszonylagos, a nem-roma világgal való kapcsolatrendszerbe ágyazott. Azaz helyzetfüggőnek tekinti az identitást, mely a más identitásokkal való érintkezéskor jön létre és alakul, tehát a barthi[16] elméletre alapozva alapvetően a határokat, a két világ érintkezési pontjait vizsgálja. *„A romák a jelen minden pillanatában újrateremtik és újratermelik önnön másságukat, folyamatosan szembeállítva magukat a körülöttük élő nem cigányokkal."*[17] E tekintetben talán Michael Stewart antropológust idézik a leggyakrabban, aki többek között a *„Remembering without commemoration: the mnemonics and politics of Holocaust memories among European Roma"*[18] írásában a roma emlékezet milyenségéről gondolkodik. Miután Donald Kendrick és Gratton Puxton *The Destiny of Europe's Gypsies*[19] c. könyvükben említést tesznek észak-magyarországi deportálásokról, Stewart, amikor a nyolcvanas évek közepén elkezdte a terepmunkáját Gyöngyösön, azt remélte, hogy számos ahhoz hasonló történetet fog hallani az interjúalanyaitól. De, mint írja, csalódnia kellett.

S itt most egy kis kitérőt teszek, hiszen miután a roma holokauszt emlékezetének kutatása a PhD-témám, fontosnak látom azt, hogy a saját szerepemre és pozíciómra is rákérdezzek, márpedig Stewart története erre nyújt lehetőséget. Egy kicsit messzebbről kezdem: a London School of Economics-on tanító Peter Loizos *Confessions of a Vampire Anthropologist*[20] c. írásában önmagát vámpír antropológusnak nevezi, mikor Ciprus görög részén végzett terepmunkája etikai vonatkozásait vizsgálja, s kritikus elemzésnek veti alá az interjúalanyokkal kialakított különböző viszonyait. Loizos olyan személynek láttatja magát, aki pusztán információszerzés céljából teremt kapcsolatot, majd a szükséges adatok megszerzését követően minden kapcsolatot feléget maga mögött és elhagyja a terepet, semmilyen jövőbeni felelősséget nem vállalva az „informátoraiért". Mindezt egy példával is ecseteli: terepmunkája lezárultát követően egyik interjúalanya, aki

[11] Hancock, I. (1994). The Consequences of Anti-Gypsy Racism in Europe. *Report before The Congressional Human Rights Hearing on Abuses against Gypsies in Eastern Europe*. Washington. április 14.
[12] Elérhető: http://www.katarzynapollok.de/. [Letöltve: 2011-11-30].
[13] Elérhető: http://www.katarzynapollok.de/performance/about_my_work/index.html. [Letöltve: 2011-11-30].
[14] Van Baar, H. (2010). *From 'Time-Banditry' to the Challenges of Established Historiographies. Romany Contributions to Old and New Images of the Holocaust*. In: Stewart, M. és Rövid, M. (eds.) *Multi-disciplinary Approaches to Romany Studies.* Budapest: CEU Press.
[15] Ibid. 160. p.
[16] Barth, F. (1969). *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of cultural difference*. Oslo: Bergen.
[17] Stewart, M. (2000). Emlékezet és megemlékezés. *Amaro Drom.* 10 (1). 17-19. p.
[18] Stewart, M. (2004). Remembering without commemoration: the mnemonics and politics of Holocaust memories among European Roma. *The Journal of the Royal Anthropology*. 10 (3). 561-582. p.
[19] Kenrick, D. and Grattan, P. (1972). *The Destiny of Europe's Gypsies*. New York: Basic Books.
[20] Loizos, P. (1994). The Confession of a Vampire Anthropologist. *Journal on European Cultures*. 3 (2). 39-53. p.

kuzinja is volt, Londonba érkezett, hogy egészségügyi ellátást igényeljen beteg gyerekének Loizos-on keresztül. A helyzet akkor mérgesedett el kettejük között, mikor a rokon az ingyenes egészségügyi szolgáltatás érdekében tartózkodási engedélyért folyamodott. Loizos megtagadta a kicsit több erőfeszítést igénylő segítséget, s ezt követően megszakadt a kapcsolat kettejük között. Ha nem is a Loizos-féle értelemben, de én magam is vámpír vagyok: olyan elbeszéléseket szeretnék hallani, melyek lenyűgöznek. Véres történetekre vagyok kíváncsi, s bosszúsan, a teljesség érzése nélkül hagyom magára az interjúalanyt, ha az „nem emlékszik" vagy ha mást kapok, ha nem elég hosszút, ha nem elég részleteset. Az igény és a végkifejlet Stewartéhoz hasonló.

Visszatérve Stewarthoz, értelmezése szerint: *„A romák örökös ostromállapotban élik az életüket, amelyben a gettón kívüli világ kiszámíthatatlan veszélyekkel teli helyként jelenik meg. A külvilág képviselői a gázsók, egyfolytában támadják a romákat, minden módon fel akarják bomlasztani közösségeiket és megváltoztatni életformájukat. Ezek a mindennapi élet ezer gesztusában kifejeződő képzetek alkotják a romák kollektív emlékezetét. Olyanfajta emlékezetről beszélek, amelyet nem a személyes tudat tart fenn, hanem azok gyakorlatában ölt testet, akik megosztják egymással az életüket. Ezek a mélyen bevésődött reakciók abból a kulturális készletből merítenek, amelyről a birtokosainak nincs tudomásuk."*[21]

A megközelítéssel kapcsolatos legjelentősebb probléma, az, hogy kontraproduktív: ahelyett, hogy hangot adna az emlékezőnek, elnémítja azt. Hát nem bizarr, hogy bár a kérdezett beszél és visszaemlékezik, beszéde mégis feleslegessé válik, „felhasználhatatlanná" és „értékelhetetlenné", mert nem arról szól, amit a hallgatóság vár? Bár a szintaxis, a mondatok rendje képes a „kitörlés", „elmúlás" néma folyamatát megállítani, s bár a másik, legyen az hallgató, olvasó, kérdező stb. pozíciójából fakadóan pontosan ehhez garantálja a (viszonylag) szabad mozgásteret, az aktus mégsem jön létre. Hogy miért nem? Mert a másik, a „hallgatóság" kibillen szerepéből, s nem „hallgat", hanem „hallani akar". Koherens, jól érthető, nem csak formai, hanem tartalmi követelményeknek is megfelelő elbeszélésre vár, s ennek az akarásnak a következtében az elbeszélés nem válhat diskurzív tetté.

A kontraprodukción túl az „implicit emlékezet" fogalma a modernitás keretein kívülre helyezi a cigányokat. Mit értek ezalatt? Az „emlékezés" a modernitás, mint kulturális rendszer, egyik nagy jelentésgeneráló regisztere, mely megszervezi a múlthoz fűződő viszonyunkat s „előkészíti a talajt vágyaink és aggodalmaink, előrejelzéseink és terveink, röviden: a jövőt anticipáló aktusaink számára."[22] Az emlékezés egyéni gyakorlatainak lényegi eleme tehát a múlt akként való szervezése, hogy az egyén állandó, hiteles, társadalmi és személyes azonosságát sikeresen megteremtő lény maradjon, míg kollektív szinten az emlékezet közösségépítő szerepet tölt be. Halbwachs óta tudjuk, hogy az emlékezet az egyéni tudatok társadalmi együttműködésének az eredménye. Az az állítás azonban, hogy a romák emlékezetét nem a személyes tudat tartja fent, gyakorlatilag kitépi belőlük a múlt szervezésére irányuló mozgatórugók, technikák, gyakorlatok egy részét, s ezáltal a modernitás jelentésszervezésében sem vehetnek részt.

De van még egy veszélye annak, ha az előbb említett mozgatórugók hiányoznak, még pedig az, hogy *„az egyén el tudja-e mesélni a történetét vagy sem."* Hiszen ha az „én" fogalmának előállítása nem működik – pont ezen mozgatórugók hiánya miatt – akkor az egyén nem tudja elbeszélni saját magát, s akkor nem működik az „én" fogalom átadása sem a későbbi nemzedékeknek, így a csoport egésze kerül válságba.[23]

De vajon miért fontos a többségi társadalomnak, hogy a romák elbeszéljék holokauszt-tapasztalatukat?[24] A következőkben csakis ezzel a kérdéssel szeretnék foglalkozni, és válasz-kísérleteimet három pontba rendezem. Először a vágyakozásból fakadó rivalizálással, majd az emlékezés kultúrájának kritikájával, végül pedig a

[21] Stewart, M. (2000). Emlékezet és megemlékezés. *Amaro Drom.* 10 (1). 17-19. p.

[22] Ricoeur, P. (1999). *Emlékezet, felejtés, történelem.* In: Thomka B. és N.Kovács T. (szerk.) *Narratívák 4.* Budapest: Kijárat. 52. p.

[23] Elhangzott a Krétakör *Krízis* c. bemutatóját követően a Trafóban. Beszélgetőpartnerek: Hadas Miklós és György Péter. Elérhető: http://www.youtube.com/watch?v=35C7lXuVtXo&feature=related [Letöltve: 2011-11-27].

[24] Kérdésfeltevésemben Rene Girardot (http://en.wikipedia.org/wiki/Ren%C3%A9_Girard) követem, aki a *„Mit akar X?"* helyett a *„Miért akarja X ezt és azt?"* kérdést teszi fel. Girard, R. (1993). *Violence and the Sacred*. Baltimore: John Hopkins University.

halandóságra való figyelmeztetéssel foglalkozom. Tehát azt szeretném megérteni, hogy miért ez a számonkérés, majd düh, szánalom és hiányérzet, s végül elméletek és magyarázatok gyártása a többségi társadalom részéről. Nem kívánok alternatív magyarázatot adni a fenti két típusra, azaz nem kívánom „a romákat", az ún. „roma emlékezetet" vizsgálatom tárgyává tenni. Sőt, épp ellenkezőleg, célom elkerülni ezt az akadémiai csapdát, s a többségi társadalom kritikai vizsgálatán keresztül rámutatni az eddig – számomra legalábbis – láthatatlan „fehér pozícióra", a fehérség jelöletlen jelölő státuszára, mely kérdezőként, íróként, hallgatóként mindig feltáratlan maradt, s mely ugyanakkor, mint társadalmi konstrukció, alakító tényezője kulturális gyakorlatoknak, társadalmi formációknak, így annak is, hogy a *„romák hogyan emlékeznek".* Fontosnak látom a „fehérség" vizsgálatát, hiszen ha mindez nem történik meg, akkor a különbségtételt adottnak vehetjük, s a „fehér" *„esszenciális, minősítetlen, homogén, láthatóan öntörvényű marad"*[25], míg a „cigány" történelmen és időn kívüli, premodern és néma.

I. Vágyakozásból fakadó rivalizálás

A vágy az emberi lét sajátja, a cselekvések mozgatója, s mindig, legjelentéktelenebb gesztusainktól, életünk, személyiségünk lényegi pontjaiig társas viszonyrendszerben fogalmazódik meg, tehát szociális, illetve utánzáson alapul.[26] A vágy tehát nem az emberi „természet" része, ami különböző történelmi és kulturális hatásokra működésbe lép – épp ellenkezőleg, a vágy mindig tanult, kölcsön vehető és átruházható. Girard alapján, amint figyelmünk, érdeklődésünk egyetlen, ám nem véletlenszerűen kiválasztott, hanem presztízsértékkel bíró csoport, nép, egyén (*modell*) felé összpontosul, úgy ébred bennünk intenzív vágy az iránt, amelyre a másik is vágyik. *„Az utánzás az emberi intelligencia legdinamikusabb alkotóeleme; túlemel tehát az állati léten, de meg is foszt bennünket az állatok kiegyensúlyozottságától, s általa sokszor mélyen azok alá süllyedünk, akiket egykor »kisebb testvéreinknek« hívtunk. Mihelyt vágyakozni kezdünk valamire, amire egy általunk térben és időben megfelelően közeli modell vágyik, törekedni kezdünk arra, hogy az általa kívánt dolog számunkra is elérhetővé váljon, elvegyük tőle, s így elkerülhetetlenül viszály alakul ki közöttünk."*[27] Tehát a vágy egyik szükséges eleme a rivalizálás, hiszen miután ugyanarra vágyunk, de tagadjuk, hogy vágyunk a másikból eredne, riválist képzünk belőle. Mindez azt is jelenti, hogy a vágyott dolgon keresztül maga a modell az, ami vonz bennünket, s annak lényét kívánjuk megérteni és birtokolni.

Azt gondolom, hogy Girard rendszere, vagy ha tetszik modellje, hasznos keretet nyújt az általam feszegetett kérdés, pontosabban az „implicit emlékezet" elméletének kritikai megközelítése számára. A következőképpen tudnám megfogalmazni: a többségi társadalom figyelme a cigányokra összpontosul, s riválisnak tekinti őket múlthoz való viszonyuk miatt. Banálisan hangozhat, mégis, legalább két új momentumra hívja fel a figyelmet. Az „emlékezés kultúrájában"[28] megfogalmazódó, múlthoz való viszony az 1980-as évektől kezdve struktúraváltáson megy keresztül, melynek során elveszti szerepét a jövőre irányuló várakozások alakításában; ennek következtében az emlékezet *„már nem az amit a jövő előkészítésében a múltból meg akar őrizni, hanem az ami a jelent jelenné változtatja"*[29]. Másképpen megközelítve, az emlékezet felé fordulás és a *„múlt jelenné változtatása"* kortünetnek minősül, hiszen a globális médiatér megszületésével, az online és offline világ határainak elmosódásával vagy az információs technológia fejlődésének következtében az egyén egyre inkább törékenynek éli meg önmagát s azt reméli, hogy az emlékezés gyakorlatain keresztül stabilizálhatja önmagát.[30]

Ám stabilitást remélni úgy, hogy a múlt „egy az egyben" beemelődik a jelenbe, anélkül, hogy tudnánk, mit használunk fel belőle, illetve, hogy ez olyan technikákkal – örökségesítés, muzealizálás, archiválás – történik, melyek ki vannak téve az örökös változásnak, puszta önámítás és önbecsapás. Így a *„Miért…?"* kérdés sokszori

[25] Junghaus T. (2011). *Az egyszemlátó Omara ékszereiből rendezett kiállítás*. [Előadás] *Csak nagyítóval lehet megnézni Omara ékszereit.* Liget Galéria. november 3.
[26] Girard, R. (2003). Erőszak és kölcsönösség. *2000.* 14 (1). 5-15. p.
[27] Ibid.
[28] Huyssen, A. (2000). Present Pasts: Media, Politics, Amnesia. *Public Culture.* 12 (1). 21-38. p.
[29] Pierre Nora. Idézi: Hartog F. (2006). *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan: Budapest. 126. p.
[30] Huyssen, A. (2000) Present Pasts: Media, Politics, Amnesia. *Public Culture.* 12 (1). 21-38. p.

felbukkanásában megbújik a vágy egy más típusú, lehet, hogy a többség oldaláról részben egzoticizált, naivnak elgondolt, múlthoz való viszonyra. Ennek a rivalizálásnak – melynek Girard alapján a pusztítás a vége – strukturális velejárója az is, ami a többségi és kisebbségi, nem-roma és roma viszonyrendszer posztkoloniális elméleteken keresztüli vizsgálatát, kritikáját más megvilágításba helyezi, pontosabban kiegészíti. Mégpedig az, hogy a roma itt nem áldozat, nem traumatizált és elnyomott, hanem a rendszer egyenrangú, funkciót betöltő aktorává válik.

II. Emlékezés kultúrájának kritikája

Nyár végén Kelet-Magyarországon készítettem élettörténet interjút egy roma származású festővel. Az 50-es évek végén született, második generációs túlélő, s a holokausztról az interjú egy helyén így mesél:

„Na és akkor – én arra vigyáztam, hogy, ö ö mint a család igaz e az nagyon fontos és én már beszélgettem velük akkoriban a holokausztról, sok minden ami előítéletek, ami ami ki se mondanak igaz e mert régebben nem volt ennyi előítélet mint most igaz e. most nagyon eldurvulnak a helyzetek. És akkor mondjuk az én a ami én ő: ilyen mély sebet hagyott- énnekem a baráti kapcsolataim nem is úgymond nagyon cigányokból tevődött ki. Gitárművész, hegedű művész hát mindig ilyen művész emberekkel volt baráti kapcsolatom." A festő elment két nem-roma származású művész barátjával szórakozni a Balatonon, s a vendéglőben lecigányozták. *„És na akkor szembesültem úgy milyen nyilvános helyen tele vendég minden és akkor. Úgy rossz volt, meg-megalázónak éreztem."* Nem fajult verekedésig a dolog, de később mind a hárman keserű szájízzel hagyták el a vendéglőt. *„Úgyhogy na akkor szembesültem először, hogy milyen is az mikor ilyen nyilvános helyen előítéletek vannak igaz e. És onnét kezdve egy kicsit meg is változott a belsőm nem a lettem olyan nyitott mint annak idején. Mert én nagyon nyitott ember, meg ilyen nyíltszívű ember vagyok és akkor onnét kezdve valami és akkor onnét lát-vá- észre is vettem ha nem vagy kedves, nem vagy szimpatikus és ez később a festészetemben meg is nyilvánult mert - - emlékszem rá hogy a ez a (…) után olyan képeket festettem, hogy sok volt a skinhead rajta és akkor olyan gyűlöletes. És kölcsönös lett mert én is gyűlöltem már utána szóval az nagyon buta pedig nem kéne mert a gyűlölet gyűlöletet hozz világra. De hát ez törvényszerű. És akkor gyűlöltem én is, ők is, és akkor mondom a művészeten ez meg is látszott."*

Látjuk, hogy az elbeszélés maga biztosítja a változás lehetőségét – „megváltozott a belsőm", „megváltozott a festészetem" – anélkül, hogy felbomlana, szétesne a történet, s az elbeszélő többé ne tudna azonosulni magával. A diszkrimináció megtapasztalásával kapcsolatos történetek folytatódnak az elbeszélésben, de a cselekményszövésben már nem az egyén, hanem a közösség jelenik meg, mint elbeszélői kategória: szó esik a vajtai alkotótáborról, ahol baseballütővel megvertek egy kisgyereket, vagy Szanazugról, ahol *„motoros jobbikosok"* közeledtek a tábor fele, s a cigány férfiak Szentandrássy István vezetésével, aki egy szamurájkardot tartott a kezében, ijesztik el a motorosokat. A festő nem ad feloldozást az interjú közben. Kimegy, hogy megnézze, hogy a postás csönget-e, majd visszajön és folytatja, de most már a gyerekeit ért igazságtalanságokat meséli. A közel 10 perces elbeszélői egységet a katonaság története követi.

Hogy miért kérek/kérünk számon egy másfajta emlékezetet? Azért, mert ezt rossz hallgatni. Mert ez egy kemény társadalomkritika. Nem tudok egyetérteni Stewarttal, mikor a gyöngyösi terepén 1988-ban kitört ún. *„skinhead-hisztériáról"* úgy ír, hogy a *„mindennapi élet ezer gesztusában"*[31] a nem-roma világgal való érintkezésekben kikristályosodó *„képzetek alkotják a romák kollektív emlékezetét"*[32]. Ezt én inkább „mintaszerű" emlékezésnek nevezném, hiszen a jelen értelmezése és elbeszélése múltbeli tapasztalatokon keresztüli történik. A többség ezt kívánja elhallgattatni. Az elhallgattatás már nem a maszkkal valósul meg, amit a gyarmatbirodalmak idején a rabszolgák szájára illesztettek, hogy ne tudjon a feleslegesen beszélni és

[31] Stewart, M. (2000). Emlékezet és megemlékezés. *Amaro Drom.* 10 (1). 19. p.
[32] Ibid.

visszabeszélni, illetve, hogy ne lopjon ennivalót[33]. Ellenkezőleg, itt „mikrofont" kap, s beszéde megszerkesztésében, sőt talán még a „kommunikációs aktust"[34] (szövegszerű és nem szövegszerű dimenziói az elbeszélésnek, melyben az én konstruálódik) tekintve is szabad kezet kap, azonban *„struktúráját (a megélt tapasztalat rekonstruálását a diskurzusban)"*[35] egy adott múltbeli eseménynek kell alárendelnie.

III. Halandóak vagyunk

Az előbbihez kapcsolódik a harmadik pontom, ami a halandóság, halhatatlanság problematikáját kívánja felvetni. A létezés ambivalenciája, hogy bár az ember tudatában van annak, hogy saját teste halandó, a gondolkodás képes a határátlépésre és a *„testi halandó bezártságán túljutni."*[36] Ez a kettősség *„a társadalom melléktermére: ugyanakkor a létezés kiirthatatlan ambivalenciája a társadalmi szervezetek szövődésének a kultúrák létrejöttének nyersanyaga."*[37] Beszélünk a halálról, mert nem tudjuk elfogadni a tényt, hogy egyszer már nem leszünk. *„Azért [beszélünk], hogy elfeledjük azt a reménytelen csendet, amibe belesüppednénk, ha nem lennénk képesek beszélni arról, amit tudunk."*[38] Az elbeszéléseken, beszéden keresztül (is) zajló emlékezés korát éljük, melynek egyik mottójává vált a *„Soha többé!"* Ez az emlékezés kötelességét rója ki minden egyes egyénre azért, hogy a múltbeli tapasztalatokra való állandó emlékezéssel elkerülhetővé váljon bármilyen jövőben esedékes katasztrófa. Így az emlékezet szerkezetében terjedő információ fontos pedagógiai üzenetet is hordoz, melyet minél több emberhez el kell juttatni. A norma szemtanúk és áldozatok trauma-történetein keresztül artikulálódik, akik bár a halottak nevében és értük beszélnek, narratívájuk mégsem a halálról, hanem annak tagadásáról, legyőzéséről szól. Mindegy egyes tanúságtétel aktusában a halál lényegének tagadása megy végbe és az élet győzelmének megéneklése. Mi sem jelzi jobban a haláltól való irtózást, mint a tanúságtételek habzsolása, gyűjtése és archiválása, anélkül, hogy értelmet kapnának, hogy értő kezek között feldolgozásra kerülnének, s bizonyos mozzanatait érvényesnek mernénk gondolni saját életünkre. Ezt a tudatosan „emlékezésellenes" kultúrát valósítjuk meg önmagunk becsapásával, tehát azzal, hogy állandóan úgy teszünk, mintha emlékeznénk és emlékeztetnénk magunkat a múltra, miközben dehogy, csak a jelen kimerevített pillanatába sűrítjük a múlt eseményeit. S a többség mindezt megcáfolni látja, s zavarba esik, mikor a halhatatlanságba vetett hite nem találkozik a másikéval.

A roma és nem-roma relációk vizsgálatakor a roma könnyebben válik az elemzés tárgyává, míg a nem-roma jelöletlen, átlátszó és vizsgálatlan marad. Ebben az írásban kifejezetten arra törekedtem, hogy a nem-roma pozíciót vegyem figyelembe, pontosabban, a nem-roma akadémiai közeg *„emlékezés kultúráját"* vizsgáljam meg. Arra kívántam rámutatni, hogy a roma holokauszt emlékezete körüli elégedetlenséget, hiányérzetet tekinthetjük a többségi társadalom önmagára irányuló kritikájának.

[33] Kilomba, G. (2007). The Mask. Elérhető: http://www.africavenir.org/news-archive/newsdetails/browse/weiter/datum/2008/01/04/the-mask-remembering-slavery-understanding-trauma.html?tx_ttnews[backPid]=54&cHash=31efdb699c. [Letöltve: 2011-12-01].
[34] Lejeune, P. (2003). *Emlékezet, dialógus, írás: egy élettörténet története.* In: Lejeune, P. *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan.
[35] Ibid.
[36] Bauman Z. (2005). Együtt élni a halállal. Halandóság és halhatatlanság: eltérő életstratégiák. *Anthropolis.* 2 (1-2). 6-14. p.
[37] Ibid. 9. p.
[38] Ibid. 8. p.

HIVATKOZÁSOK

KÖNYV

Anderson, B. (2006). *Elképzelt közösségek*. Budapest: L'Harmattan.

Assman, J. (2000). *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest: Atlantisz.

Bauman Z. (2005). Együtt élni a halállal. Halandóság és halhatatlanság: eltérő életstratégiák. *Anthropolis.* 2 (1-2). 6-14. p.

Elhallgatott Holokauszt. [kiállítás album] (2004). Budapest: Műcsarnok.

Foucault, M. (2000). *Az önmagaság technikái.* In: Foucault, M. *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Debrecen: Latin Betűk.

Girard, R. (2003). Erőszak és kölcsönösség. *2000.* 14 (1). 5-15. p.

Hartog F. (2006). *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest: L'Harmattan.

Huyssen, A. (2000). Present Pasts: Media, Politics, Amnesia. *Public Culture.* 12 (1). 21-38. p.

Junghaus T. (2011). *Az egyszemlátó Omara ékszereiből rendezett kiállítás*. *Csak nagyítóval lehet megnézni Omara ékszereit*. Előadás. Liget Galéria. november 3.

Lejeune, P. (2003). *Emlékezet, dialógus, írás: egy élettörténet története.* In: Lejeune, P. *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan.

Loizos, P. (1994). The Confession of a Vampire Anthropologist. *Journal on European Cultures*. 3 (2). 39-53. p.

Ricoeur, P. (1999). *Emlékezet – felejtés – történelem.* In: Thomka B. és N.Kovács T. (szerk.) *Narratívák 4.* Budapest: Kijárat.

Stewart, M. (2000). Emlékezet és megemlékezés. *Amaro Drom.* 10 (1). 17-19. p.

Stewart, M. (2004). Remembering without commemoration: the mnemonics and politics of Holocaust memories among European Roma. *The Journal of the Royal Anthropology*. 10 (3). 561-582. p.

van Baar, H. (2010). *From 'Time-Banditry' to the Challenges of Established Historiographies. Romany Contributions to Old and New Images of the Holocaust.* In: Stewart, M. and Rövid, M. (eds.) *Multi-disciplinary Approaches to Romany Studies.* Budapest: CEU Press.

WEBSITE

http://www.katarzynapollok.de/

http://www.youtube.com/watch?v=35C7IXuVtXo&feature=related

http://en.wikipedia.org/wiki/Porajmos

http://www.africavenir.org/news-archive/newsdetails/browse/weiter/datum/2008/01/04/the-mask-remembering-slavery-understanding-trauma.html?tx_ttnews[backPid]=54&cHash=31efdb699c

FILM

Holocaust. (1978) Film. Directed by Marvin J. Chomsky.

CSURGÓ BERNADETT

A GENDER TÉMA A VIDÉKSZOCIOLÓGIÁBAN

A POSZT-STRUKTURALISTA FORDULAT A VIDÉKSZOCIOLÓGIÁBAN

Napjaink vidékszociológiai irodalmában a gender kutatása is szorosan összekapcsolódik azzal az irányzattal, amely a vidéki tér funkcionális átalakulását, a fogyasztás felértékelődését hangsúlyozva a szociális reprezentáció és diskurzusok vizsgálatára összpontosít.

Az 1980-as évek végétől az európai – döntően angolszász – kutatók figyelme a vidék átalakulása, az ellenurbanizációs folyamatok, és a fogyasztói igények megjelenése felé fordult. Ennek az új konstruktivista megközelítésnek hátterében a mezőgazdaság szerepének csökkenése, a vidéki tér és társadalom átalakulása áll. A 20. században kialakuló, hagyományos vidékszociológia alapfeltevésének számított a vidéki élet egyedisége. A kapitalista fejlődés és következményeinek városközpontúsága arra ösztönözték a vidékkutatókat, hogy a sajátos belső normákkal és rétegződési mintákkal rendelkező vidéki társadalmi rendszerre összpontosítsanak. A vidéki társadalmat döntően a mezőgazdasággal azonosították és a vizsgálatok fókuszában a farmercsaládok álltak (Marsden–Lowe–Whatmore 1990a, Csite 1999). Az 1960-as évek óta azonban a vidékkutatók jelentős kihívásokkal szembesültek. Az egyre inkább városiasodó világban az erőteljesen *Gemeinschaft* (Tönnies 1887, magyarul 1983) orientációjú, a belső szolidaritást, a rokonsági kapcsolatokat, a generációk kontinuitását és a társadalom tradicionalitását hangsúlyozó vidékszociológia státusza, elméleti alapfeltevése megkérdőjeleződött (Lupri 1967). Számos kutatás bizonyította, hogy a vidéki jellegzetességnek tartott erős rokonsági kötelékeknek, szemtől-szembe kapcsolatoknak meghatározó szerepe lehet a nagyvárosokban is – mint azt Lewis bizonyítja Mexikó vagy Gans Boston esetében – míg gyakorlatilag hiányozhat egyes falusi közösségekben, lásd Ray Pahl példáját Hertfordshire tanulmányozásán keresztül (Marsden–Lowe–Whatmore 1990b).

Ezek a kutatások megtörték a vidék-város dichotómia konceptuális hatalmát és megkérdőjelezték a vidékszociológia megkülönbözető módszerének érvényességét. Az újabb kutatások eredményei azt mutatták, hogy a vidéki népesség és vidéki területek nem szükségszerűen különbözőek vagy fejletlenebbek, illetve, hogy a változások, a modernizáció nem mindig külsődleges számukra. Mind a mezőgazdaság modernizációja és a hozzá kapcsolódó munkaerő-piaci változások, mind a vidéki területek egyre növekvő mértékben fogyasztás-központú használata (turizmus, természetvédelem, vidékre költözés) azt jelzi, hogy a perifériális, elkülönülő vidék felfogása nem tartható, s hogy mindezek az átalakulások megváltoztatják a vidék imázsát, társadalmi definícióját (Marsden–Lowe–Whatmore 1990b).

Az 1960-as években megjelenő konceptuális változásokból kiindulva két eltérő irányzat alakult ki a vidékszociológiában: (1) a mezőgazdasági politikai gazdaságtan (*agrarian political economy*) és (2) a vidék átalakulását (*rural restructuring*) középpontjába állító megközelítés. Mindkét irányzat a hagyományos vidékszociológia erőteljes kritikájából született. Mindkettő elméleti megalapozottsággal és igényességgel vizsgálja a vidék kérdéseit, és számos ponton kapcsolódik a *mainstream* társadalomelméletekhez. A mezőgazdaság politikai gazdaságtana erőteljesen támaszkodik például Marx és Kautsky elméleteire, illetve azok kritikájára, valamint Csajanov paraszti gazdálkodás elméletére.[1] Urry (1984) szerint az átalakulás-elmélet

[1] Csajanov műve, amelynek angol fordítása 1966-ban jelent meg, nagy hatással volt az európai vidékszociológiára (Csite 1999).

középpontjában egyrészről a tradicionális vidékértelmezések kritikája, másrészről a vidék politikai gazdaságtani megközelítései állnak. Az átalakulás-elmélet (Newby 1985, Marsden et al. 1987, Marsden 1989, Whatmore–Munton–Marsden 1990, Marsden 1992) szerint a területi kategóriák, és ezek között is leginkább a vidék-város szembeállítás jelentősége csökken. Ezt bizonyítja például, hogy a gazdasági tőke áramlásában, új területek meghódításában a hely vidéki vagy városi jellegének nincs jelentősége, csupán a munkaerő ára és minősége határozza meg.

A politikai gazdaságtani megközelítés a hetvenes-nyolcvanas években az európai és döntően angolszász vidékszociológia meghatározó irányává vált. Egyik legjelentősebb képviselője, Newby az osztályszerkezet vizsgálatát állította a mezőgazdaság kapitalista átalakulását elemző kutatásai középpontjába. (Newby 1977, Csite 1999)

A vidék átalakulását hangsúlyozó (*rural restructuring*) konstruktivista megközelítés a hatvanas évek végétől meginduló változások ellenére csak a 1980-as évek végétől vált az európai vidékszociológia meghatározó irányzatává. A nyolcvanas években megjelenő nyugat-európai vidékszociológiai generációnak vált egyik központi témájává az átalakulás tézise (*restructuring thesis*). Mivel témám – a gender, a vidéki nők szerepe és helyzete – lényegében a vidéki átalakulás kérdéskörének a része, a két irányzat közül ez utóbbival foglalkozom részletesebben.

Reprezentáció és ruralitás: Marc Mormont és a konstruktivista vidékszociológia

A vidék átalakulásának konstruktivista megközelítése a diskurzust és a vidék (ruralitás) jelentését és jelentéskonstrukcióját állítja az elemzés középpontjába. Marc Mormont (1987) fogalmazta meg először, mára mérföldkőnek tekintett tanulmányában (Csite 1999): nem az a kérdés, hogy mi a vidék, hanem az, hogy a különböző szereplők hogyan értelmezik és érzékelik a vidéket, és mit mond ez a társadalom szerkezetéről és hatalmi viszonyairól. Mormont vezette be elemzési kategóriaként a ruralitás fogalmát, elemzési eszközként pedig a reprezentációt és a diskurzust.

Mormont a vidékszociológia új irányzatát megalapozó 1987-es, a *Sociologia Ruralis*ban megjelent cikkében a belga nemzeti parkok példáján elemzi a vidék jelenkori társadalmi reprezentációját, a ruralitás és nemzeti parkok kapcsolatát. A változások alapjaként a mezőgazdaság modernizációját jelöli meg, amelynek hatására az 1960-as évekre jelentős mértékben lecsökkent az agrárnépesség aránya. Ezzel párhuzamosan a vidéken élő népesség igényei is megváltoztak, városi életkörülményeket kívántak, és teremtettek is maguknak. Mindezek következtében a mezőgazdaság és parasztság tereként azonosított vidék megszűnt létezni. A vidéki területeken meginduló modernizációval szemben, azzal egyidőben kialakultak az antimodernista, természetvédő mozgalmak, amelyet döntően városi csoportok képviseltek: egyrészt a természettudósok, másrészt a városi középosztály köréből verbuválódott természetvédők. Tevékenységük folyományaként egyre több, egyre nagyobb természetvédelmi terület jött létre. Ugyanakkor a természetvédelmi területek egyre nagyobb jelentőségében nagy szerepet játszott a tömegturizmus térhódítása is, amely egy újfajta térigényként jelent meg vidéken. A tömeges turizmus térigénye és térhasználata pedig fenyegetőleg hatott nem csak a természeti területekre, de a tradicionális mezőgazdasági térhasználatra, sőt a szuburbán középosztály vidéki idilljére is (Mormont 1987).

A vidéki térhasználat átalalkulásával párhuzamosan, Mormont szerint megváltozott a vidék reprezentációja is: a vidék már nem egy elkülönült társadalmi világként, nem az agrártermelés helyeként jelenik meg, hanem csupán a társadalmi kapcsolatok egy sajátos módjaként és tereként. A vidéki térhasználat differenciálttá vált, döntően fogyasztási helyként és ezen belül is leginkább a turisztikai fogyasztás tereként jelenik meg. A vidéki teret döntően városi szereplőcsoportok hasznosítják és irányítják, a vidéki tér a városi tér egy sajátos formájává vált. A változások jelentős fejlesztéspolitikai következményekkel is jártak.

Mormont (1990) szerint a változásokra adott válaszként, különböző módokon, de az 1920-as és 30-as éveket követően minden országban létrejött a vidék fogalma, illetve kategóriája. Hátterében az az igény állt, hogy

újrértelmezzék mind a vidék-város közötti kapcsolatot, mind a mezőgazdaság fogalmát. A vidék – a mezőgazdaság és vidék közötti különbséget hangsúlyozó, illetve kulturális és társadalmi kontextusba ágyazott – fogalma a mai társadalmi rendszer egyik meghatározó eleme. Az így kialakult, nem csupán empirikus vagy leíró kategória, de hordozója a reprezentációnak vagy más néven jelentéskészletnek, amely a többé-kevésbé explicit diskurzusokban alkalmazott jellegzetességeket és attribútumokat tartalmazza. Minden társadalmi kategória – implicit módon – sajátosságokat tulajdonít annak a csoportnak, amelyre vonatkozik, s így a jelentéskészlet szükségszerű kapcsolatot feltételez a teljes társadalom reprezentációjával is. Ezáltal a parasztot gyakran a hagyományos bölcsesség birtokosának tekintik, aki a földeken dolgozik. Ugyanakkor a fenti attribútumok magukban hordozzák egy absztrakt kultúra létezését is, elsősorban egy technikai és tudományos kultúráét, ami a haladással és innovációval is asszociál. A fenti foglamak használata szükségképpen viszonyulást, állásfoglalást is jelent, ami lehet negatív, arra utalva, hogy a paraszt nem ismeri a technikai újításokat, képtelen a haladásra, fejlődésre, vagy lehet pozitív, hangsúlyozva a vidéki erkölcsösséget a városi kultúra káros hatásaival szemben. Az objektív feltételek mellett minden kategória utal a társadalmi legitimációra is. A tartalmától függően egy társadalmi jelentéskészlet kisebb-nagyobb érvényességel ruházza fel a társadalmi csoportokat. Ha például a technikai kompetenciának kitüntetett jelentőséget tulajdonítunk, akkor ez feljogosítja a releváns tudás birtokosait a fontos társadalmi és politikai pozíciók elérésére.

Mormont szerint a szociológusok által használt kategóriák egyik közös sajátossága, hogy társadalmilag ismertek és használatosak. A társadalmi osztályok, rétegek, sőt a munkajelleg-csoportok fogalmát nem csupán a szociológusok, hanem az egyének, csoportok és intézmények is használják egymás meghatározására. A terminus kiválasztását, amellyel egy kategóriát megnevezünk, meghatározzák a csoportok közötti kapcsolatok, és a folyamat szükségszerűnek feltételezi a kategóriák létezését, amelyet megnevez, hisz ezek azok, amelyeken keresztül az egyének azonosítják és megkülönböztetik magukat másoktól (Mormont 1990).

Mormont szerint a társadalmi csoportok története egyben azoknak a fogalmaknak, kategóriáknak a története is amellyel megnevezzük őket, valamint azoknak a spontán reprezentációknak a története is, amellyel a társadalom képes önmagát szemlélni. A társadalmi mozgalmak pedig éppen ezen reprezentációk megváltoztatását célozzák meg, küzdelmükben a különböző csoportok eltérő gondolatai nyilvánulnak meg a társadalomról. A szociológiai elmélet sajátos helyet foglal el a társadalom mindennapi osztályozásával és spontán megnevezésével kapcsolatban. Egyrészt a szociológia élvezi és hasznosítja a társadalmi legitimáció meglévő fokait, másrészt érthető módon, az általa létrehozott kategóriáknak társadalmi hatásai is vannak. Ha egy társadalmi csoport szociológiai vizsgálat tárgyává válik, akkor ezáltal társadalmilag láthatóvá válik, és ez hozzájárul a társadalmi-politikai elismeréséhez. A szociológiaelméleti szótár jelentős mennyiségű kategóriát kölcsönöz a köznyelvből, és ezeket a mindennapi nyelvvel való kapcsolatukban határozza meg.

Mormont hangsúlyozza, hogy a vidék egyúttal nyelvi kategória is. Akkor jött létre, amikor a paraszti társadalom integrálódott az össztársadalomba. Ugyanakkor a vidék kifejezés meghatározza a szociológai kutatás egy sajátos területét, kijelöl egy olyan diszciplinát, amely nem lényegileg része a szociológiának, mivel a vidék felfogása hasonló a hagyományos nem nyugati társadalmak felfogásához. Alapvető fontosságú annak felismerése, hogy a vidékszociológia helyét is meghatározó osztályozás a vidék azon társadalmi reprezentációján – mítoszán – alapszik, amely a parasztot és a vidéket az urakodó társadalommal szembeállítva szemléli: ez pozítív értelemben a vidék morális és társadalmi értékeit hangsúlyozza, míg negatív értelemben (az elmaradottság hangsúlyozásával) a társadalmi-gazdasági integráció, a modernizáció, és a felzárkóztatás biztosítását célozza. A vidékszociológia története azt mutatja, hogyan él tovább, és hogyan kombinálódik ez a két legegyszerűsített szélsőséges érték és megközelítés.

A fejlett társadalmakban, így egész Európában – Magyarországot is beleértve – a paraszti társadalom integrációja teljesnek tekinthető. A magyar szociológiai irodalomban a vidék társadalmának változásainak leírására nagyon sokan a polgárosodás-modellt használták (Csite 1997, Gyáni 2000, Benda 1991). Szelényi Iván megszakított polgárosodásról beszélt (Szelényi 1992), Juhász Pál a megélhetési stratégiák változásával, illetve a parasztpolgár kérdésével foglalkozott (Juhász 1986-87). Márkus István a magyar parasztság életében 1960 után bekövetkező változásokat egyszeri, megismételhetetlen társadalmi átalakulásként ábrázolta. Véleménye szerint

az 1960-as évek után a szegényparasztság lehetőséget kapott arra, hogy a mezőgazdasági kistermeléssel megszabaduljon paraszti béklyóitól, és megváltoztassa szokásait, és fogyasztásorientált termelésre rendezkedjen be (Márkus 1991). Kovách Imre pedig a polgárosodás és középrétegesedés társadalmi folyamataival (Kovách 1988), majd később a paraszttalanítás elméletével írta le a változásokat (a paraszti társadalom megszűnéséről, a paraszttalanításról lásd részletesebben: Kovách 2003).

A vidéki társadalom átalakulása, a paraszti közösségek felbomlása egyrészt megfosztja a vidékszociológiát hagyományos tárgyától. Másrészt a város és vidék szembenállása megmaradt, és új társadalmi jelentőségre tett szert ideológiai és/vagy kulturális értelemben, attól függően, hogy milyen keretben értelmezik azt a cselekvők. A szembenállás megnyilvánulhat a természeti környezet és a városi épített környezet, a közösség és a városi nagy szervezetek, valamint a szakértelem világa és az elidegenedett ipari munka ellentétében. A vidék-város ellentét számos változata létezik ma is, különböző ideológiai tartalmakkal, társadalmi alakzatokkal és a hagyományos reprezentációk újraértelmezésével. Különböző formái léteznek annak is, ahogy valaki vidékiként határozza meg magát, illetve annak, ahogyan a vidéket azonosítják. Ez megnehezíti a vidékszociológia tárgyának körülhatárolását, és egyértelművé teszi, hogy lehetetlen a vidéket egy meghatározott társadalmi csoporttal azonosítani, de akár csakegyszerűen a várossal szemben meghatározni. A vidéki identitás sokrétű és heterogén.

A vidékszociológiának számos válasza lehet erre a helyzetre. Az első szerint a vidék-város ellentét nem létezik többé, és ebből következően a vidékszociológiának sincs valós tárgya. Ez a látásmód arra utal, hogy csak városisasodott népesség létezik, illetve a földhasználat különböző formái: a városi vagy a vidéki. Egy másik szélsőséges megközelítési lehetőség a vidék újradefiniálása, ami a vidékszociológia esetében a vidék környezettel való azonosítását jelenti, amely szerint a vidék a társadalmi alkalmazkodás egy formája a biológiai környezethez (részletesen lásd például Castree–Braun 2006).

A vidék társadalmi konstrukciója

Halfacree és Boyle (1998) szerint a vidék szociális reprezentációja vizsgálatának felértékelődését az is magyarázza, hogy az európai társadalomtudományokban – Magyarországon sem – eddig nem született kielégítő válasz arra vonatkozóan, hogy mit tekintsünk vidéknek. A vidékkutatók többsége egyetért azzal, hogy a vidék definiálása rendkívül bonyolult, szinte lehetetlen próbálkozás. Ugyanakkor a vidék egyre markánsabb átalakulása, a mezőgazdaság dominanciájának csökkenése miatt egyre növekvő politikai és társadalmi igény jelenik meg a vidék meghatározása iránt.

A vidék definiálása: a vidék szociális reprezentációja

Halfacree a vidék definiálásának négyféle formáját különbözteti meg (Halfacree – Boyle 1998). Az első döntően statisztikai és egyéb mutatókra támaszkodva próbálja meghatározni, hogy mit tekintsünk vidéknek. Paul Cloke és munkatársai Angliában például főkomponens analízis segítségével hozták létre az ún. ruralitás mutatót a 70-es években, (Cloke 1977) amit többször is frissítettek, például az adminisztratív változásokat figyelembe vételével (Cloke – Edwards 1986). Az ilyen megközelítés nem annyira definiálja a vidéket, mint inkább – a különböző mutatók segítségével – megpróbálja leírni azt.

A vidék-meghatározások második formája a közösségkutatásokhoz kapcsolódik, s a vidék társadalmi-kulturális meghatározottságát hangsúlyozza (például Cohen 1985, Brennan és társai 2008). Halfacree és Boyle (1998) szerint azonban ezt a megközelítést erőteljes környezeti determinizmus jellemzi, ami – mind elméleti, mind empirikus értelemben – hiányosságokat okoz; s ami még lényegesebb: az ilyen meghatározás nem tud választ adni arra, hogy miért éppen egy adott helynek kell hordoznia a vidék társadalmi-kulturális vonásait.

A harmadik megközelítés már újabb keletű, és a lokalitás-kutatásokhoz kapcsolódik. A lokalitások, a helyi cselekvés és a helyi társadalmon kívülről érkező akciók vizsgálata az 1990-es években került a vidékkutatások középpontjába (Marsden et al. 1990a, Enyedi 1991, Csite 1999, Petrás 2005). Ez a megközelítés a vidéket a

lokalitás meghatározott formájaként értelmezi, és a helyi társadalomban meglévő mértékek, struktúrák alapján írja le a vidék azon sajátosságait, amelyek megkülönböztetik a várostól. A legfőbb probléma ezzel a kutatási iránnyal az, hogy a lokalitások belső sajátosságait figyelembe véve nem egyszerűsíti a vidék definícióját, mint inkább tovább bonyolítja azt. A vidéki társadalmak leírására Flynn és Lowe (1994) például gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai mutatókat használt, és ezek alapján négy vidéktípust dolgozott ki. Az első típus a *megőrzött vidék,* ahol a fejlesztésellenes, környezetvédelmi attitűdök erőteljesen befolyásolják a helyi politikát, s ahol a domináns csoport a városból vidékre költöző középosztály, amely törekvéseiben, érdekeiben ellentétben áll a helyi, mezőgazdaságban érdekelt rétegekkel. A második az ún. *versengő vidék*, amely egy konfliktusokkal terhelt vidéket jelent; a domináns erőcsoport ebben az esetben a mezőgazdasághoz kötődik, és a helybeliség jelenti a politikai diskurzus alapját. Az ilyen területek jellemzően messze esnek a nagyvárostól. A következő típus a *paternalista vidék*, ahol a nagyobb magánbirtokosok dominanciája érvényesül, és jellemzően az elitcsoportok tevékenységei a mérvadók a térhasználatban (pl. vadászat, golf stb.). Végül a *klientalista vidék* típusa azokat a térségeket írja le, ahol az ellenurbanizációs folyamatok egyáltalán nem jelentek meg. Ezek a területek erőteljesen rá vannak utalva a külső, döntően állami támogatásokra, klientalista kapcsolatokkal kötődnek a fejlesztési ügynökségekhez. A politikai diskurzust a közösség jólétének növelésének igénye hatja át (Csite 1999).

Az attitűdök, diskurzusok fontosságát az ilyen definíciós megközelítés is hangsúlyozza, különös tekintettel a megőrzött vidék típusnál, ahol a középosztály értékei, értelmezési dominálnak; ugyanakkor a vélekedések, attitűdök csak egy elemét jelentik a felhasznált mutatóknak, nem kapnak kitüntetett figyelmet a meglehetősen komplex definíciós keretben.

Döntően a fenti definíciós hiányosságok vezettek a vidék szociális reprezentációjának előtérbe kerüléséhez. Hoggart és szerzőtársai például (Hoggart et al. 1995, Overbeek 2006) a vidék reprezentációjának négyféle hagyományát különböztetik meg az unió tagállamaiban. A *mezőgazdaság hagyománya* a vidéket a mezőgazdasági termelés helyszínének tekinti; a *természeti reprezentációban* a vidéki táj és a természet a fogyasztás helyeként jelenik meg; az *értelmezés mediterrán típusában* a vidéknek kulturális és ideológiai jelentősége van; a *vidék peremjellegű felfogásában* pedig az érintetlen természet, a vadon és a hegyvidék dominál.

A megközelítés a szimbolikus interakcionizmushoz (Mead 1973, Goffman 1981), és még inkább Moscovici (idézi László 2000a, 2000b) szociális reprezentáció elméletéhez kötődik. Moscovici definíciója szerint a szociális reprezentáció értékek, elképzelések és tevékenységek rendszere annak érdekében, hogy az individuum képes legyen megküzdeni és tájékozódni mind a materiális, mind a szociális térben, hogy képes legyen kommunikálni, azon keresztül, hogy nevet ad a társadalmi változásoknak, kódolja őket, csoportosítja, és egyértelműen osztályozza a világának a különböző aspektusait, akár egyéni, akár csoportos történéseit (László 2000a, 2000b). A szociális reprezentáció elmélete markánsan konstruktivista elmélet, mely szerint a kultúrák, csoportok és egyének számára a szociális reprezentációk képviselik a társadalmi valóságot. A társadalmi valóság konstrukciója tehát a szociális reprezentációk alapvető funkciója. A szociális reprezentáció kategóriája a durkheimi gondolatrendszerbe illeszkedik, amelyben köztes formának tekinthető a kollektív és az egyéni reprezentációk között (László 2000a). Durkheim (1894, magyarul 1978) szerint a kollektív reprezentációk a nyelvben, az intézményekben és a szokásokban testesülnek meg, és ezek az egyéni tudattól független objektivációk jelentik a társadalmi működés lényegét. A kollektív reprezentációk vizsgálata önmagában elegendő a társadalom működésének megértéséhez, további elemzésnek nem vethetők alá, a reprezentációk tehát dolgok. Durkheim ugyanakkor a társadalomtudományokon belül a pszichológia önálló tárgyköreként jelölte meg a reprezentációk struktúrájának és dinamikájának vizsgálatát (Némedi 1996). Moscovici pedig azzal indokolja a szociális reprezentáció bevezetésének szükségességét, hogy a modern társadalmakban a durkhemi kollektív reprezentációk (tudomány, vallás) már nem terjednek ki az egész közösségi életre. A különböző társadalmi alcsoportok bizonyos kulturális tárgyakról saját reprezentációs formákat alakítanak ki, s a szociális reprezentációk kutatásának ezen, a köznapi gondolkodásban létrejövő reprezentációknak a megismerése a fő feladata. A szociális reprezentáció elmélete szerint társadalmi kommunikáció és a köznapi gondolkodás a világ új és időszerű jelenségeit a közösség számára használható szociális reprezentációivá alakítja.

A szociális reprezentáció összekapcsolja tehát a pszichikus és társadalmi jelenségszinteket (László 2000a). Ezáltal a fogalom és a hozzá kapcsolódó elmélet rokonítható Maurice Halbwachs – Durkheim tanítványa – kollektív emlékezet teóriájával (Halbwachs 1992). Halbwachs szerint az emlékezet nem egyéni természetű, hanem a társadalmi kommunikációhoz kötött, tehát – a szociális reprezentációkhoz hasonlóan – a kollektív emlékek is a társadalmi kommunikációban jönnek létre. Mindkét elmélet nagy hangsúlyt fektet a pszichológiai folyamatokra. A két elmélet fő különbsége ugyanakkor, hogy míg Halbwachsnál a kognitív szerveződés alapformája a narratívum, addig Moscovici a képek és fogalmak metaforikus áramlását hangsúlyozza és nem fordít figyelmet a narratív gondolkodási módokra. Mindezekből következően pedig a kollektív emlékezet mindig a múltra irányul, míg a szociális reprezentáció az újra, a csoport jelenére és jövőjére (László 2003).

A vidékreprezentáció Moscovici szociális reprezentáció elméletét alapul véve született, ugyanakkor az elemzések szintjén – Moscovicitől eltérően – figyelmet szentel a narratívumnak is (Halfacree 1993, 1995). A vidék reprezentációjának elmélete a vidéket a hely reprezentációjának tekinti. Ezáltal a vidék a valóság szerveződésének, értelmezésének és közvetítésének társadalmilag meghatározott kognitív jelentéseként jelenik meg. Az így definiált vidék egy virtuális struktúrává válik, ebből következően, ahogy egy adott helyen a vidéket érzékeljük, az valójában egy vagy több szociális reprezentáció fizikai lenyomatai (Hafacree 1993, 1995, 2006, Halfacree–Boyle 1998).

KONSTRUKTIVIZMUS: AZ URALKODÓ PARADIGMA?

Napjaink vidékszociológiai irodalmának tehát egyik vezető megközelítése a társadalmi konstruktivizmus, illetve hangsúlyos témái a reprezentáció és diskurzus. Ugyanakkor természetesen megjelenik ennek a megközelítésnek a kritikája is. Néhány szerző már poszt-konstruktivista fordulatról beszél, amely túllép a 1990-es évek domináns vidékszociológia megközelítésén, és olyan elméletek is jelentőssé válnak, mint a Latour-féle cselekvő-hálózat elmélet. Castree és Braun a természet vidékszociológiai vizsgálatán mutatják be a konstruktivista megközelítés jelentőségének csökkenését. Szerintük az elmúlt tíz évben a vidékkutatások a természetet társadalmi konstrukció eredményének tekintették, de ennek jelentősége mára csökkent. Ennek oka, hogy nyilvánvalóvá váltak a konstruktivizmus filozófiai korlátai. A vidékkutatók ráadásul nem egységes értelemben használják a társadalmi konstrukció fogalmát, mivel annak nincs általános meghatározása, csak a különböző kutatók által alkalmazott különböző modellek és megközelítések. Castree és Braun szerint a társadalmi konstruktivizmus problematikája bizonyos témákat az ontológiai feltételezések szintjére korlátoz. Szerintük a poszt-konstruktivista váltás valódi fordulatot jelent, legfőképpen a természet kutatásában (Castree–Braun 2006).

Valódi paradigmaváltásról azonban egyelőre nem beszélhetünk, hiszen ezek az elméletek csak a vidékszociológiai témák egy részét érintik. A reprezentáció, a diskurzus, és a diszkurzív stratégiák kutatása egyelőre rendkívül népszerű, és számos esetben képes integrálni az újabb (poszt-konstruktivista) megközelítéseket is. A vidék szociális reprezentációjának kutatói például egyre inkább támaszkodnak a cselekvő-hálózat elméletre, (Latour, idézi Szabari 2007) amely szerint a cselekvések hálózatokba sorolódnak, és ezáltal a viselkedések stabilizálódnak a hálózatba bevont (humán és nem-humán) cselekvők érdekeinek megfelelően. A vidék szociális reprezentációja, ami viselkedésben, elvárásokban, normákban fejeződik ki, elhelyezi az egyéneket a vidék hálózataiban (Halfacree–Boyle 1998, Halfacree 2006).

Összefoglalva, a vidékszociológia történetének, nemzetközivé válásának egyik hozadékaként alaphipotézissé vált, hogy a vidék-város ellentét társadalmi konstrukció eredménye, és hogy a vidék alapvetően reprezentációként létezik; illetve, hogy a szociológiai vizsgálat tárgyát képezi mind a társadalmiság, mind a térbeliség, amit a cselekvők hoznak létre és interpretálnak. Vagy még inkább úgy kell vizsgálni a vidék esetében a társadalmit, hogy közben definiáljuk a teret is. Az a tény, hogy a vidék egy konstruált reprezentáció és nem egy kézzelfogható valóság, még nem üresíti ki a vidékszociológia tárgyát, hiszen azt éppen azok a folyamatok alkotják, amelyen keresztül a cselekvők létrehozzák a saját környezetüknek megfelelő vidékképüket, ahogy meghatározzák magukat az uralkodó ellentétek vonatkozásában, ahogy ezen keresztül megtalálják identitásukat, és ahogy ez az identitás általánossá válik. Kézenfekvő tehát, hogy a vidék-város között van

különbség, de ezt az ellentétet minden társadalom újraértelmezte: a vidék egy társadalmi kategória, amelyet minden társadalom használ és alakít; ez a társadalmi konstrukció, és minden, ami hozzá kapcsolódik, jelöli ki a mai vidékszociológia tárgyát (Mormont 1987, 1990, Halfacree 1995, 2006, Cloke 1997, Frows 1998, Dupuis 2006).

GENDER ÉS RURALITÁS

A tanulmány további részében vidékszociológiai irodalom gender és ruralitás témájú írásait ismertetem, azokat a kutatásokat tehát, amelyek a konstruktivista megközelítést a vidéki nők és általában a gender viszonyok elemzésére alkalmazzák.

A vidékkutatásban a gender-, és egyáltalán a nő-problematika új keletűnek számít. A vidékkutatások az 1980-as évek óta foglalkoznak a falusi nők és főként a családi gazdaságokban tevékenykedő nők kérdésével. A *Sociologia Ruralis* például egy teljes különszámot szentelt 1989-ben a farmon élő nőkkel kapcsolatos kérdéseknek, *Farmon élő nők Európában* címmel. A kutatók számára nagy kihívást jelent a gender viszonyok elhelyezése a rurális változások folyamatában. A nők megjelenése az európai falukutatásban óriási hangsúlyváltást eredményezett. A családot a hagyományosnak számító vidékkutatások alapvető és egységes tényezőként értelmezték, a benne végzett női munkára és szerepekre nem fordítottak külön figyelmet. A nők tapasztalatainak és perspektíváinak megjelenése a gazdálkodás és a vidéki élet alapelemeinek és alapfogalmainak az átértelmezésével járt (Brandth 2002, Whatmore 2004). A vidékkutatásokban is megjelent a nők és férfiak közötti hatalmi viszonyok elemzése (Whatmore 1994). Ezek a kutatások elsősorban a családi gazdálkodásban betöltött pozíciókat vizsgálják.

Jelentős fordulatot jelentett a vidékszociológiában, hogy megjelent a társadalmi nemek identitásközpontú elemzése. Ez az elméleti megközelítés megváltoztatta azokat a képzeteket, elképzeléseket, ahogyan a vidékkutatók korábban gondolkodtak a családról (Whatmore 2004). A vidéki nőkkel kapcsolatos kutatásokban ma is jelentős helyet foglal el a farmon élő nők vizsgálata (Brandth 2002, Little–Panelli 2003), az elmúlt évtizedekben azonban már más témák is megjelentek: például a vidéki nők munkaerő-piaci helyzetének elemzése (Henderson–Hoggart 2003), vagy a vidéki nők attitűdjeinek vizsgálata (Oldrup 1999), a szociális ellátások és a gyermeknevelés kérdései (Halliday 1997, Halliday–Little 2001). Agg és Phillips pedig egyenesen arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemi viszonyokat a vidék társadalmi átalakulásában is vizsgálni kell, a nemi viszonyok fontos szerepet játszanak, mind a vidék kolonizációjának folyamatában, mind a ruralitás társadalmi, kulturális konstrukciójában (Agg–Phillips 1998).

A GENDER VISZONYOK ÁTALAKULÁSA VIDÉKEN

Kutatások bizonyítják, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények hatására átalakul a ruralitás és gender egymáshoz való viszonya is. Eikeland (1999) norvég város környéki területeken vizsgálta a városból kiköltözők által létrehozott farmgazdaságokat és megállapította, hogy az új, több lábon álló mezőgazdasági vállalkozások esetében a ruralitás és gender kapcsolatának új formái fedezhetők fel. A hagyományos farmgazdaság esetében, ha a farm külső erőforrásra szorult, döntően a férfiak vállaltak munkát a farmon kívül, és a nők végezték a farmmal kapcsolatos, valamint a háztartási teendőket (Gasson 1988), ezzel szemben az újonnan létrehozott pluriaktív gazdaságokra az a jellemző, hogy a nők általában megtartják városi foglalkozásukat és a farm teendői a férfiakra hárulnak (Eikeland 1999).

Egy, a mezőgazdasági vállalkozók feleségeinek körében végzett magyarországi kutatás eredményei szerint a család tradicionális funkciójának, a termelő funkciónak a megerősödése nem feltétlenül eredményezi a paraszti életforma és ezzel együtt a tradicionális családi szerepek visszatérését, hanem egy teljesen új típusú vállalkozói életvezetés kialakulásához vezet. A mezőgazdasági vállalkozók a rendszerváltást követő magyar vidéki társadalom egyik új rétegét jelentik. A mezőgazdasági magángazdaságok egyik legfontosabb jellemzője, hogy családi alapon szerveződnek és alapvetően a család munkaerejére építenek. Ezeket a gazdaságokat a piac kihívására hozták létre, a fő cél a profittermelés, és ezen keresztül a jólét biztosítása és a társadalmi

felemelkedés. A mezőgazdasági vállalkozó családokban a feleségek nagyobb beleszólással rendelkeznek a család mindennapos ügyeit illetően. A nők többsége arról számolt be, hogy a családi magángazdaság létrejöttével megnőtt a közös döntés alá tartozó kérdések aránya, hisz ezek a döntések mindig a családi gazdálkodás eredményei. Nem csak a férj, hanem a feleség életében is kiemelkedő szerepet játszik a gazdaság. Kialakult egy, a mezőgazdasági vállalkozások alapját képező jellegzetes családforma, a modern farmercsalád, amely nem azonos a parasztcsalád továbbélő formájával. Az új családi és nemi szerepek hatást gyakorolnak a nők identitására is, akik új helyzetükből kiindulva farmerfeleségként határozzák meg önmagukat (Csurgó 2002, 2005).

A vidéki népesség egy másik új csoportja, a vidékre költöző nők esetében Munkejord (2006) szintén arra a következtetésre jut, hogy a vidékiség és hagyományos nemi szerepek már nem feltétlenül kapcsolódnak össze. A vidéki városkába beköltöző nők diskurzusában a vidékre költözés számos esetben az egyenlőbb nemi viszonyok és a nagyobb mobilitás képzetével társul (Munkejord 2006).

A Budapest környéki falvakba költöző városi nők vizsgálata pedig azt mutatja, hogy a kiköltözés hatással van a nők identitására, önpercepciójára is. Ennek két összetevője van: az egyik a vidékről alkotott általános kép, a másik a saját helyzetük értékelése. Jellemzően falun élő városi nőként definiálják önmagukat. Ragaszkodnak a főváros szolgáltatásaihoz, fontos számukra a munkahely fővárosi jellege, és baráti kapcsolataik is döntően a fővároshoz kötődnek. A vidéket idillinek értékelik, amelynek előnyei érdekében kell némi áldozatot is vállalniuk. A falu lakosságával csak felszínes kapcsolatot ápolnak, főleg a többi kiköltözővel, esetleg a szomszédaikkal barátkoznak. Társadalmi státuszuk, értékeik, igényeik, identitásuk tekintetében egyaránt a falvak társadalmának új csoportját képezik, akik a vidéki és városi lét, életforma és identitás határán helyezkednek el (Csurgó 2008). Oldrup (1999) dániai kutatások alapján azt bizonyítja, hogy a nők farmon kívüli munkavállalása átalakítja a nők nemi identitását is. A nők identitásában a farmon végzett munka és családi szerepeik mellett fontos szerepet kap a karrier, a hivatás, ami sokszor ellentétben áll a farmon belüli státuszukkal. A nők a farmon kívüli munkavégzés által a városinak tekintett értékeket és életstílus jegyeket visznek be a farmok életébe és ezáltal nemcsak identitásukat, hanem magát a vidéki életet, a ruralitást is átalakítják (Oldrup 1999).

Navarro Yáñez (1999) a vidéki nők társadalmi mobilitásának *survey* típusú vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a spanyolországi vidéki társadalomban a nők társadalmi mobilitását nagyobb mértékben befolyásolja a formális iskolai végzettség és – paradox módon – a státuszelérésben, a társadalmi ranglétrán való feljebb lépésben a vidéki nők lényegesen eredményesebbek, mint a férfiak. Navarro Yáñez ezt azzal magyarázza, hogy a kormányzat jóléti politikája elérhetőbbé tette a vidéki lakosság számára az oktatást és egyéb szolgáltatásokat, illetve, hogy a helyi vidékfejlesztés hatására a vidéki szolgáltató szektor egyre több munkalehetőséget kínál a nők számára. Az új lehetőségekhez igazodva a vidéki családok átalakították családi stratégiáikat és főként a lányok esetében befektetésnek tekintik az oktatást. A jóléti állam segít a vidéki nőknek és főként a fiataloknak kiszabadulni a mezőgazdasági munka jelentette társadalmi korlátaik közül, és a származásuk kevésbé befolyásolja társadalmi elhelyezkedésüket (Navarro Yáñez 1999).

A vidék átalakulása nemcsak a nők, de a férfiak identitását is befolyásolja. Annak ellenére, hogy a vidéki területek maszkulin jellege továbbra is erőteljes maradt, kutatások bizonyítják a vidéki férfiak egyre nagyobb mértékű marginalizálódását vidéken, amely a stressz és öngyilkosság növekvő arányában is tetten érhető (Shortall 2002, Ní Laorie 2001). A változó vidéki társadalomban a férfiasság identitása ellentétben áll az izoláció, a térbeli bezártság, a támogató kapcsolatok és az önbecsülés hiányának érzetével. S bár például a vidéki Írországra ma is jellemező a férfias kocsma-futball kultúra, az ezt megalapozó életformát, a hagyományos farmergazdálkodást és a hozzá kapcsolódó tradicionális nemi munkamegosztást és kapcsolatokat egyre nehezebb fenntartani (Ní Laorie 2001).

Shortall (2002) szerint azonban leginkább a részmunkaidős farmgazdaság és a vidékfejlesztési kezdeményezések járulhatnának hozzá az egyenlőbb nemi viszonyok kialakulásához vidéken. A nők farmon kívüli munkavégzése azonban nem tekinthető a nemi egyenlőségek forrásának, a farmon kívüli munka nem jelenti a nők gazdasági függetlenségének növekedését, hanem része a farmgazdaság működésének, egyfajta túlélési stratégia a háztartás és gazdaság jólétének biztosításhoz. A vidékfejlesztési programokban pedig csak a nők számszerű bevonása történt meg, ez azonban nem kérdőjelezi meg a nemek között fennálló hatalmi

viszonyokat, a nők érdekei továbbra is kiszorulnak a fejlesztésekből. Az ideológiai korlátok továbbra is fennmaradnak, melyek megakadályozzák a nemek közötti nagyobb egyenlőség kialakulását vidéken.

DISKURZUSOK A VIDÉKI NŐKRŐL

A változások ellenére a vidékszociológia uralkodó diskurzusa szerint továbbra is a hagyományos nemi szerepek és identitás jellemzi a vidéki területeket és annak ruralitását.

A vidéki élet reprezentációjának és döntően a farmvilág reprezentációjának vizsgálatában egyre hangsúlyosabb szerepet játszik a gender viszonyok kutatása, illetve a gender kutatásokban is egyre nagyobb szerephez jut a konstruktivista megközelítés, a diskurzusok és reprezentációk vizsgálata. Kutatások bizonyítják, hogy a ruralitás, a vidéki élet képzete számos ponton összekapcsolódik a tradicionális nemi viszonyok képzetével. Európai kutatások sora számolt be arról, hogy ma is a női szerepek és identitások hagyományosnak tartott formái jellemzik a vidéki lakosság többségét (Heather et al. 2005, Csurgó–Megyesi 2006).

A mezőgazdasági termelésben a nő döntően láthatatlanként vagy alárendeltként jelenik meg. Ezt bizonyítja Alston (2006) is, aki megrázó esettanulmányok[2] segítségével szemlélteti az ausztrál szárazságsújtott farmokon élő nők helyzetét. Azt vizsgálja, hogy a mezőgazdasági krízis (szárazság) során változó diskurzusban hogyan formálódik a nők identitása, hogyan élik meg a nők a krízist, amelynek nyomása alatt újraértelmezik családi stratégiáikat, kiterjesztik munkavégzésüket és önállóságukat a család jólétének fenntartása érdekében. A politikai diskurzus az ausztrál farmerek hatékonyságáról beszél, amelynek köszönhetően képesek voltak túlélni a krízist. A kutatás bizonyítja, hogy ebben a nők sokrétű munkájának döntő jelentősége volt, de a hivatalos politikai diskurzusban a nők szerepe mégis láthatatlan marad (Alston 2006).

Brandth és Haugen (1998) újságcikkek diskurzuselemzésével mutatja be, hogy hogyan jelennek meg a nők egy olyan erőteljesen maszkulin világ diskurzusában, mint a norvég erdőgazdálkodás. Elemzésük során a diskurzust az állandóan változó társadalmi és kulturális kontextusba beágyazott interakciónak tekintik. A diskurzus résztvevői társadalmi kategóriák tagjaiként, nőként, férfiként, farmerként, erdőtulajdonosként vagy munkásként vannak jelen ezekben az interakciókban. A Norvég Erdészeti Szövetség lapjának elemzés azt mutatja, hogy az elmúlt húsz év során a nők betörtek az erdészeti diskurzusba és egyre láthatóbbá váltak. Az évtizedek során megváltozott a nők megjelenítési módja is. Kezdetben a munkához vagy háztartáshoz kapcsolódva, a férfiakkal, vagy farmgazdasággal való viszonylatukban jelentek meg. A nyolcvanas-kilencvenes évek lapszámai azonban már azt mutatják, hogy a nők, mint egyének bukkannak fel a diskurzusban, erdőtulajdonosként, munkásként vagy szakemberként. Az évek múlásával a női szerepek egyre nagyobb repertoárja jelent meg az újságban és csökkent a nők kuriózum jellege is. Ugyanakkor sem a szervezeti, sem a gyakorlati erdészet terén nem váltak egyenlővé a nők, ezek továbbra is erőteljesen maszkulin területek maradtak. Döntően a tudás és a szakértelem terén tudtak a nők pozíciókat szerezni az erdészet világában. A nők – bár önálló szervezetet is létrehoztak – alapvetően nem változtatták meg az uralkodó diskurzus férfias jellegét, és nem is kritizálják vagy ellenzik azt. A női kérdések erdészeti diskurzusban való megjelenésének – a vizsgált újság alapján – minimális a hatása a női szerepek hagyományos reprezentációjának megváltoztatásában (Brandth–Haugen 1998).

A szerzőpáros egy másik tanulmányban szintén a diskurzuselemzés módszereit alkalmazva a *Vidéki Nők Norvég Társaságának* (*Norges Bondekvinnelag*) lapját elemezve arra keresi a választ, hogy a szervezet milyen képet közvetít a vidéki nőkről, és hogy milyen mértékben jelennek meg a szervezet politikai programjában a feminista témák, mint például az egyenlő jogok és lehetőségek. A társaság kiemelkedő szerepet játszik a vidéki nők (és férfiak) identitásának alakításában, és ezáltal hozzájárul a vidéki nő fogalmának megváltozásához. A szervezet 1945-ben alakult, eredetileg nem azzal a céllal, hogy a női témákat népszerűsítse, hanem hogy a vidéki jólét

[2] Leírja például egy középkorú nő esetét, aki a farm és a család boldogulása érdekében súlyos betegen (rákosan) is inkább hazamegy a kórházból, mert a férje egyedül nem képes ellátni a farmot és elvégezni a könyvelési feladatokat. Egy másik esettanulmány pedig egy olyan nőről szól, aki azért vállal a farmtól 400 km-re munkát és költözik be egy kisvárosba a gyermekeivel, hogy azok taníttatását finanszírozni tudja a család.

megteremtése érdekében szervezze egy társaságba a vidéki nőket. A társaság tagjai nem támadták a meglévő vidéki gyakorlatot és a nők hagyományos definícióját, sőt, inkább támogatták és védték azt. Három évtized lapszámainak vizsgálata alapján a szerzőpáros arra a következtetésre jut, hogy az 1970-es években a feminista téma, az egyenlő jogok kérdése egyáltalán nem jelent meg, az 1980-as években is még csupán az volt a cél, hogy a női munkát láthatóvá és értékessé tegyék, és csak a 90-es években jelentek meg utalások a magazinban a férfiak és nők egyenlőtlen hatalmi viszonyaira vonatkozóan. Ugyanakkor a szervezet soha nem vett részt a nők egyenlő jogaiért folytatott harcban. Céljuk mindig a férfiakkal való kooperáció és nem a konfrontáció volt, attól a hittől vezérelve, hogy a vidéki nőknek és férfiaknak alapvetően ugyanaz az érdeke: a család, a hagyományok, a kultúra és az élő vidéki közösségek védelme. A magazinban megjelenő írások arról tanúskodnak, hogy a társaság tagjai a farmon végzett női munka értékét kívánták egyenlővé tenni más női munkákkal, és hogy a többi nő, és soha nem a férfiak jelentették számukra a viszonyítási alapot. Az elmúlt húsz évben lezajlott társadalmi változások az iskolázottság és a farmon kívüli karrier növekvő aránya jelentős mértékben átalakították a farmon élő nők életét, s ennek nyomán már a társaság sem tekinthetett a korábbi, tradicionális módon a vidéki nőkre. A vidéki nő egy rendkívül heterogén társadalmi kategóriává vált.

Az újságcikkek jól szemléltetik mind a kontinuitást, mind a változást a vidéki nők önképében. Az egyik oldalon továbbra is a családi farm kontextusában határozzák meg a nőket, akiket a farm fontos segítőiként és a helyi közösség meghatározó tagjaiként jelenítenek meg. A másik oldalon azonban egyre nagyobb figyelmet szentelnek a vidéki identitás kérdésének, az egyéni érdekek megjelenésének. A társaság – anélkül, hogy a nőt a férfiakkal szemben határozná meg –, azt próbálja megragadni, hogy mi az általános a vidéki nők heterogén közösségében. Az egységet a vidéki nők különböző csoportjai számára a vidéki társadalom, a természeti környezete és a fenntartható életforma védelme jelenti, szemben az EU-val, a norvég tömegtermeléssel és divattal – de nem a férfiakkal. A szervezetnek ezáltal nincs egységes feminista identitáspolitikája, helyette a vidéki közösségre és a közös vidéki érdekekre helyezi a fő hangsúlyt (Brandth–Haugen 1997).

Hasonló eredményekre jut Berit Brandth kutatása a gender reprezentációjának vizsgálatával a vidékszociológiai kutatásokban, azaz, hogy hogyan jelenik meg a férfi és nő ezekben a kutatásokban. Brandth a konstruktivista vidékszociológiai megközelítéseit alkalmazva a diskurzusok elemzésére fókuszál, amelyben a felhasznált vidékszociológiai irodalmat a gender írott konstrukciójának tekinti, és a diskurzus-analízis módszerével elemzi. A diskurzusok három formáját különbözteti meg, amelyek különböző formákban jelenítik meg a farmon élő nők szerepét és helyzetét. A *családi farm diskurzus (discourse of family farm*) a nőket alárendeltként és láthatatlanként írja le, ahol identitásukat a tradicionális nemi szerepek határozzák meg. Ezek a kutatások a nők farmerfeleségként való alárendelt szerepét a patriarchalizmussal, az árutermelés és tulajdonviszonyok rendszerével, a biologizmussal, a hagyományokkal és a mezőgazdasági ideológiával magyarázzák. A nők ebben a diskurzusban a hagyományos diskurzus hatalmának áldozataként vagy a diszkrimináció alanyaként jelennek meg. A farmon élő nők számára a legfőbb túlélési stratégia e szerint a lojalitás.

A *maszkulinizáció (masculinisation) diskurzusban* a férfiak alárendelt pozíciója jelenik meg a mezőgazdaság átalakulásának következtében. A mezőgazdasági termelés technológiai, strukturális és kulturális átalakulása hatással van a nemek közötti viszonyokra is. Kezdetben azt vizsgálták, hogy a változások hogyan járulnak hozzá a nők hátrányos helyzetének csökkentéséhez, míg a férfiak identitása farmerként erősödik. A kutatások meglehetősen eltérő álláspontokat képviseltek a két nem helyzetének vonatkozásában: a farmok és vidéki közösség maszkulinizációja ugyanis nem feltétlenül jelent pozitív folyamatot a férfiak számára. Miközben a nők elhagyják a farmot és a vidéki területeket, autonóm és aktív cselekvőként jelennek meg késő-modern identitásuk kialakításában, addig a férfiak elmaradottként, fejletlenként, kiváltság nélküliként interpretálódnak.

A *detradicionalizáció és diverzitás diskurzus (discourse of detraditionalisation and diversity*) a társadalmi nemeket az alárendelt pozíciók sokaságába helyezi el, a posztmodern pluralitás, instabilitás és az identitás formálódás változékonyságának vonatkozásában. A nőt (és a férfit is) alárendeltként azonosítja, amely azonban nem azonos a farmerfeleség vagy a farmer pozíciójával. Az egyéneket úgy írják le, mint akik aktívan részt vesznek saját foglalkozásukkal kapcsolatos identitásuk konstrukciójában. Meghatározhatják magukat, mint menedzser vagy vállalkozó, ami meglehetősen távol van a hagyományos farm identitástól. A farm identitás ezen diskurzus szerint egyéb identitások számos formájával keveredik, mind a férfiak, mind a nők esetében.

Brandth a vidékszociológiai irodalom diskurzuselemzése során arra a következtetésre jut, hogy az uralkodó diskurzus a családi farm diskurzus. Egyik nem számára sem könnyű ezen uralkodó diskurzus által kínált képzetektől megszabadulni. A társadalmi nemek ilyetén leírása olyan erőteljes, hogy elfedi a nők földhöz és farmhoz való kapcsolatának eltérő definícióit. Ezt erősíti Brandth szerint, hogy a változások ellenére a hagyományos nemi szerepek fennmaradását számos példa igazolja (pl. a nő a farmon kívül vállal munkát, de az ő feladata marad a teljes házimunka). Bár a nők egyre nagyobb részvétele a farmgazdaságban a patriarchális nemi szerepek felbomlását jelzi, a vidéki írott sajtó és a mezőgazdasági szervezetek továbbra is a hagyományos beszédmódot erősítik. A családi farm diskurzus uralkodó szerepét sem az új beszédmódok, sem a valóságban bekövetkező változások nem gyengítik lényegesen. A diskurzusok mindig függenek a társadalmi rendszertől, amelyben formálódnak. A mezőgazdasági nemi szerepekről szóló diskurzusok úgy változnak, ahogy a mezőgazdasági rendszer változik. Minél inkább elfogadott egy beszédmód, annál lassabban változik. A családi farm diskurzus állandósága mutatja, hogy a szövegszerűen közvetített diskurzus és a valóság nem mindig esik egybe. A szimbolikus, strukturális és egyéni változások soha nem egy időben zajlanak. Az uralkodó beszédmódok társadalmi hatalma az arra támaszkodó intézményi bázisból származik. A családi farm diskurzus erőteljesen beágyazott a mezőgazdasági intézményrendszerbe és gazdasági struktúrába, valamint illeszkedik azokhoz a dualisztikus képzetekhez (univerzális/partikuláris, aktív/alárendelt, tény/érzelem, munka/család, kultúra/természet stb.), amelyek a nőt alapvetően különbözőnek tekintik a férfitól.

A vidéki nők identitásának társadalmi konstrukciójában jelenős szerepe van a hagyományos családon belüli nemi szerepeknek (Little–Austin 1996, Agg–Phillips 1998, Csurgó 2002, 2005, 2008). Little és Austin angliai kutatások alapján bizonyítja, hogy a vidéki idill fontos szerepet játszik a hagyományos nemi szerepek fennmaradásában vidéken. A vidék idill két meghatározó eleme a család és a közösség. A nők identitása erősen kapcsolódik a vidéki társadalomról alkotott képzeteikhez. A nők identitásának alapját az anyaság és a vidéki közösséghez való kötődés jelenti (Little–Austin 1996). Hasonló eredményre jut Halliday és Little az angol vidéki gyermekgondozási szolgáltatások vizsgálata során is. A szerzők nem csupán a gyermekgondozási szolgáltatások kínálatát és elérhetőségüknek problémáit elemzik (Halliday 1997), hanem a gyermekgondozást a vidéki női identitás kulturális konstrukciójának kontextusába helyezik. A ruralitás múltbéli és jelenlegi konstrukciójában a gyermekgondozás szerves eleme a hagyományos nemi viszonyoknak, amelyben a nő elsődleges szerepe az anyaság (Halliday–Little 2001).

A duális nemi identitás, amelyben maszkulinitás felsőbbrendű és a femininitás hangsúlyos fontos része a vidékre költözők a vidékképének is. A nemi elkülönülés erősen köthető a vidéki élet azon sajátosságához, amelyben a köz- és magánszféra kettőssége újra megerősödik. Ez a kettősség pedig erőteljesen nemi alapú: a közszférában, a hivatalos gazdasági életben a férfi a domináns, míg a magánszféra női terrénumként aposztrofálódik. Agg és Phillips szerint a nemi identitás számos módon befolyásolja a vidék kolonizációját is, hatással van arra, hogy kik költöznek vidékre, kik maradnak és kik nem, erősíti a köz és magánszféra kettősségét és része a vágyott vidék elképzelésnek is. A hagyományos, dualisztikus nemi identitások megjelennek a vidékiek életmódjában (Agg–Phillips 1997).

***

Összefoglalva tehát, a változások ellenére – a vidékszociológia uralkodó diskurzusa szerint – továbbra is a hagyományos nemi szerepek és identitás jellemzi a vidéki területeket és annak ruralitását.

A ruralitás, a vidéki élet képzete számos ponton összekapcsolódik a tradicionális nemi viszonyok képzetével. Európai kutatások sora számolt be arról, hogy ma is a női szerepek és identitások hagyományosnak tartott formái jellemzik a vidéki lakosság többségét.

A tradicionális vidék képzetéhez a tradicionális nemi szerepek képzete társul, attól a hittől vezérelve, hogy a vidéki nőknek és férfiaknak alapvetően ugyanaz az érdeke: a család, a hagyományok, a kultúra és az élő vidéki közösségek védelme.

A vidéki nők identitásának társadalmi konstrukciójában jelentős szerepe van a hagyományos családon belüli nemi szerepeknek. A vidék idill két meghatározó eleme a család és a közösség. A vidéki nők identitása erősen kapcsolódik a vidéki társadalomról alkotott képzeteikhez. Identitásuk alapját az anyaság és a vidéki közösséghez való kötődés jelenti.

Ugyanakkor a vidék-város kapcsolat átalakulása, a városi nők vidéki megjelenése hatással van a nők identitására, önpercepciójára is. A nők a farmon kívüli munkavégzés által a városinak tekintett értékeket és életstílus jegyeket viszik be a farmok életébe, a városi nők vidékre költözése új értékek, életstílus megjelenését eredményezi vidéken, és ezáltal nemcsak a vidéki nő identitása, hanem a vidéki élet, a ruralitás is átalakul.

HIVATKOZÁSOK

Agg, J. and Martin P. (1998). *Neglected gender dimensions of rural social restructuring.* In: Boyle, P. and Halfacree, K. (eds.) *Migration into rural areas: theories and issues.* London: Wiley. 252-279. p.

Alston, M. (2006). 'I'd Like to Just Walk Out of Here': Australian Women's Experience of Drought. *Sociologia Ruralis*. 46:2. 154-169. p.

Baker, S. and Brown, B. J. (2008). Habitus and Homeland: Educational Aspirations, Family Life and Culture in Autobiographical Narratives of Educational Experience in Rural Wales. *Sociologia Ruralis*. 48:1. 57–72.

Baudrillard, J. (1996). *A szimulákrum elsőbbsége.* (ford. Gángó Gábor) In: Kiss A.A., Kovács Sándor S.K. és Odorics F. (szerk.) *Testes könyv I.* Szeged: Ictus-JATE. 161-193. p.

Benda Gy. (1991). A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*. 2-3. 169-176. p.

Bourdieu, P. (1978). *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat.

Brandth, B. (2002). Gender Identity in European Family Farming: A Literature Review. *Sociologia Ruralis.* 42:3. 181-200. p.

Brandth, B. and Haugen, M.S. (1997). Rural Women, Feminism and the Politics of Identity. *Sociologia Ruralis.* 37:3. 325-344. p.

Brandth, B. and Haugen, M.S. (1998). Breaking into a Masculine Discourse. Women and Farm Forestry. *Sociologia Ruralis.* 38:3. 427-442 p.

Brennan, M.A., Flint, C.G. and Luloff, A.E. (2008). Bringing Together Local Culture and Rural Development: Findings from Ireland, Pennsylvania and Alaska. *Sociologia Ruralis.* 49:1. 2-16. p.

Castree, N. and Braun, B. (2006). *Constructing rural natures.* In: Cloke, P.J., Marsden, T. and Mooney, P.H. (eds.) *Handbook of rural studies.* London: Sage. 161-170. p.

Champion, T. (2001). *Urbanization, suburbanization, counterurbanization and reurbanization.* In: Paddison, R. (ed.) *Handbook of Urban Studies*, London: Sage, 143-161. p.

Cloke, P. (1977). An index for rurality for England and Wales. *Regional Studies.* 11. 31-46. p.

Cloke, P. (1997). Country Backwater to Virtual Village? Rural Studies and 'The Cultural Turn'. *Journal of Rural Studies*. 13:4. 367-375. p.

Cloke, P. (2006). *Conceptualizing rurality.* In: Cloke, P.J., Marsden, T. and Mooney, P.H. (eds.) *Handbook of rural studies*. London: Sage. 18-28. p.

Cloke, P. and Edwards, G. (1986). Rurality in England and Wales, 1981: a replication of the 1971 index. *Regional Studies.* 20:4. 289-306. p.

Cloke, P., Goodwin, M. and Milbourne, P. (1998). *Inside looking out, outside looking in. Different experiences of cultural competence in rural lifestyles.* In: Boyle, P. and Halfacree, K. (eds.) *Migration into rural areas, Theories and issuses*. Chichester: Wiley. 134-150. p.

Cloke, P., Phillips, M. and Thrift, N. (1998). *Class, colonisation and lifestyle strategies in Gower.* In: Boyle, P. and Halfacree, K. (eds.) *Migration into rural areas, Theories and issuses.* Wiley. 166-185. p.

Cohen, A.P. (1985). *The Symbolic Construction of Community*. London: Tavistock.

Cohen, E. (1988). Authenticity and Commoditization in Tourism. *Annals of Tourism Research*. 15:3. 371-386. p.

Csite A. (1997). Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle.* 3. 117-137. p.

Csite A. (1999). A paraszti közösségtől a ruralitásig: A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle.* 3. 134-153. p.

Csite A. és Kovách I. (2002). *A vidéki történet.* In: Kovách I. (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége.* Budapest: Napvilág. 219-309. p.

Csurgó B. (2002). Gazdaasszonyok és farmerfeleségek. Családi gazdálkodás Mezőtúron. *Századvég.* 25:2. 47-75. p.

Csurgó B. (2005). *Házastárs és társ a mezőgazdaságban. Családi munkamegosztás és döntések a mezőgazdasági vállalkozó családokban.* In: Palasik M. és Sipos B. (szerk.) *Házastárs? Munkatárs?, Vetélytárs?.* Budapest: Napvilág. 115-128. p.

Csurgó B. (2008). *Városi nők vidéken. Családi élet a budapesti agglomeráció falvaiban.* In: Bakó B. és Tóth E.Zs. (szerk.) *Határtalan nők, Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 226-244. p.

Csurgó B. és Megyesi B. (2006). *Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet.* In: Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek, Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág. 293-310. p.

DuPuis, E.M. (2006). *Landscapes of Desires?* In: Cloke, P.J., Marsden, T. and Mooney, P.H. (eds.) *Handbook of rural studies.* London: Sage. 124-132. p.

Durkheim, É. (1978). *A szociológia módszertani szabályai.* In: Durkheim, É. *A társadalmi tények magyarázatához.* Budapest: KJK.

Eikeland, S. (1999). New Rural Pluriactivity? Household Strategies and Rural Renewal in Norway. *Sociologia Ruralis.* 39:3. 359-376. p.

Enyedi Gy. (1991). A lokalitás szerepe a modern társadalmakban. *Juss.* 4:4. 29-33. p.

Flynn, A. and Lowe, P. (1994). *Local Politics and Rural Restructuring: The Case of Contested Countryside.* In: Jansen, A. and Symes, D. (eds.) *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Wageningen: Agricultural University. 247-259. p.

Foucault, M. (1991). A diskurzus rendje. *Holmi.* 7. 868-889. p.

Frouws, J. (1998). The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in The Netherlands. *Sociologia Ruralis.* 38:1. 54-68. p.

Gasson, R. (1988). Changing Gender Roles. *Sociologia Ruralis*. 28:4. 300-305. p.

Goffman, E. (1981). *A hétköznapi élet szociálpszihológiája.* Budapest: Gondolat.

Gyáni G. (2000). Fejezetek a polgárság hazai történetébõl. *Múltunk.* 3. 52-85. p.

Halfacree, K. (1993). Locality and Social Representation: Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural. *Journal of Rural Studies*. 9:1. 23-37. p.

Halfacree, K. (1995). Talking About Rurality: Social Representations of the Rural as Expressed by Residents of Six English Parishes. *Journal of Rural Studies*. 11:1. 1-20. p.

Halfacree, K. (1998) *Neo-tribes, migration and the post-productivist countryside.* In: Boyle, P. and Halfacree, K. (eds.) *Migration into Rural Areas: Theories and Issues.* Chichester: Wiley. 200-214. p.

Halfacree, K. (2004). *Rethinking 'rurality'.* In: Champion, T. and Hugo, G. (eds.) *New forms of urbanization. Beyond the urban-rural dichotomy*. Ashgate. 285-304. p.

Halfacree, K. (2006). *Rural space: constructing a three-fold architecture.* In: Cloke, P., Marsden, T. and Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies*. London: Sage. 44-62. p.

Halfacree, K. (2007). Trial by space for a 'radical rural': Introducing alternative localities, representations and lives. *Journal of Rural Studies.* 23:2. 125–141. p.

Halfacree, K. and Boyle, P. (1998). *Migration, rurality and the post-productivist countryside.* In: Boyle, P. and Halfacree, K. (eds.) *Migration into Rural Areas: Theories and Issues,* Chichester: Wiley. 1-20. p.

Halfacree, K. and Woodward, R. (2002). *Influences on Leadership and Local Power in Rural Britain.* In: Halfacree, K., Kovách, I. and Woodward, R. (eds.) *Leadership and Local Power in European Rural Development.* Ashgate. 59-90. p.

Halliday, J. and Coombes, M. (1995). In search of counterurbanisation some evidence from Devon on the relationship between patterns of migration and motivation. *Journal of Rural Studies.* 11. 433-446. p.

Halliday, J. (1997). Children's services and care: a rural view. *Geoforum.* 28. 103-119. p.

Halliday, J. and Little, J. (2001). Amongst Women: Exploring the Reality of Rural Childcare. *Sociologia Ruralis.* 41:4. 423-437. p.

Heather, B., Skillen, L., Young, J. and Vladicka, T. (2005). Women's Gendered Identities and the Restructuring of Rural Alberta. *Sociologia Ruralis.* 45:1-2. 86–97. p.

Henderson, S. and Hoggart, K. (2003). Ruralities and Gender Divisions of Labour in Eastern England, *Sociologia Ruralis*. 43:4. 349-378. p.

Hoggart, K., Buller, H. and Black, R. (1995). *Rural Europe: identity and change*. London: Arnold.

Jones, O. (1995). Lay discourses of the rural: developments and implications for rural studies. *Journal of Rural Studies.* 11:1. 35-49. p.

Juhász P. (1986-87). Mai képeink a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc.* 4. 5–19. p.

Kovách I. (1988). *Termelők és vállalkozók.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet.

Kovách I. (2003). A magyar társadalom paraszttalanítása – európai összehasonlításban. *Századvég.* 2. 41-67. p.

László J. (2000a). *A szociális reprezentációról.* In: Béres I. és Horányi Ö. (szerk.) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest: Osiris. 129-138. p.

László J. (2000b). A szociális reprezentáció járványtanáról. *Replika*. 41-42. 289-300. p.

László J. (2003). Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány*. 1. 48-57. p.

Little, J. and Austin, P. (1996). Women and the Rural Idyll. *Journal of Rural Studies.* 12:2. 101-111. p.

Little, J. and Panelli, R. (2003). Gender Research in Rural Geography. *Gender, Place and Culture.* 10:3. 281-289.

Lupri, E. (1967). The rural - urban variable reconsidered: the cross-cultural perspective. *Sociologia Ruralis.* 7:1. 1-82. p..

Márkus I. (1991). A hazai mezőgazdasági kisárutermelés az 1960-70-es években. *Századvég*. 2-3. 193-201. p.

Marsden, T. (1989). Restucturing Rurality. From Order to Disorder in Agrarian Political Economy. *Sociologia Ruralis.* 29:3-4. 312-317. p.

Marsden, T. (1992). Exploring a Rural Sciology for the Fordist Transition. Incorporating Social Relations into Economic Restructuring. *Sociologia Ruralis.* 32:2-3. 209-230. p.

Marsden, T., Whatmore, S., Munton, R. and Little, J. (1987). Uneven development and restructuring process in British agiculture: a preliminary exploration. *Journal of Rural Studies.* 3:4. 297-308. p.

Marsden, T., Lowe, P. and Whatmore, S. (eds.) (1990a). *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses.* London: David Fulton Publishers.

Marsden, T., Lowe, P. and Whatmore, S. (1990b). *Introduction: Questions of Rurality.* In: Marsden, T., Lowe, P. and Whatmore, S. (eds.) *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses.* London: David Fulton Publishers. 1-21 p.

Mead, G.H. (1973). *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.

Milbourne, P. (2003a). Nature – Society – Rurality: Making Critical Connections. *Sociologia Ruralis.* 43:3. 193-195. p.

Milbourne, P. (2003b). The Complexities of Hunting in Rural England and Wales. *Sociologia Ruralis*. 43:3. 289-308. p.

Mormont, M. (1987). Rural nature and urban natures. *Sociologia Ruralis.* 27:1. 3-20. p.

Mormont, M. (1990). *Who is rural? or How to be Rural: Towards a Sociology of the Rural.* In: Mardsen, T., Lowe, P. and Whatmore, S. (eds.) *Rural Restructuring*. London: David Fulton. 21-44. p.

Munkejord, M.C. (2006). Challenging Discourses on Rurality: Women and Men In-migrants' Constructions of the Good Life in a Rural Town in Northern Norway. *Sociologia Ruralis*. 46:3. 241-257. p.

Murdoch, J. (2000). Networks – a new paradigm of rural development? *Journal of Rural Studies.* 16:4. 407-419.

Nagy O. (1989). *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest: Gondolat.

Navarro Yáñez, C.J. (1999). Women and Social Mobility in Rural Spain. *Sociologia Ruralis.* 39:2. 222-235. p.

Némedi D. (1996). *Durkheim: Tudás és társadalom*. Budapest: Áron.

Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.14 Pest megye. II. kötet. Budapest: KSH.

Newby, H. (1977). *The Deferential Worker.* London: Allen Lane.

Newby, H. (1985). 25 years of rural sociology. *Sociologia Ruralis.* 25:3-4. 207-213. p.

Ní Laoire, C. (2001). A Matter of Life and Death? Men, Masculinities and Staying 'Behind' in Rural Ireland. *Sociologia Ruralis*. 41:2. 220-236. p.

Nora, P. (1999). Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*. 14:3. [Online]. Elérhető: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html.

Oldrup, H. (1999). Women Working off the Farm: Reconstructing Gender Identity in Danish Agriculture. *Sociologia Ruralis.* 39:3. 343-358. p.

Overbeek, G. (2006). *Theoretical and methodological framework.* In: Overbeek, G. and Terluin, I. (eds.) *Rural Areas under Urban Pressure, Case Studies of rural-urban relationships across Europe*. LEI.

Petrás E. (2005) Lokalizáció és lokális identitás a globalizáció korában. *Szociológiai Szemle.* 15:4. 85-98. p.

Short, B. (2006). *Idyllic ruralities.* In: Cloke, P., Marsden, T. and Mooney, P. (eds.) *Handbook of Rural Studies.* London: Sage. 133-148. p.

Shortall, S. (2002). Gendered Agricultural and Rural Restructuring: A Case Study of Northern Ireland. *Sociologia Ruralis.* 42:2. 160-175. p.

Szabari V. (2007). A társulások szociológiája. *Szociológiai Szemle.* 1-2. 109-118. p.

Szelényi I. (1992). *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.

Tovey, H. (1998). *Rural actors, food and postmodern transformation.* In: Granberg, L. and Kovách, I. (eds.) *Actors on the Changing Europen Countryside*. Budapest: Institute for Political Science, HAS.

Tönnies, F. (1983). *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.

Urry, J. (1984). *Capitalist restructuring, recomposition and regions.* In: Bradly, T. and Lowe, P. (eds.) *Locality and Rurality*. London: Geobooks. 45-64. p.

Whatmore, S., Munton, R. and Marsden, T. (1990). The Rural Restructuring Process: Emerging Divisions of Agricultural Property Rights. *Regional Studies.* 24:3. 235-245. p.

Whatmore, S. (1994). *Introduction: Feminist Perspectives in Rural Studies.* In: Whatmore, S., Marsden, T. and Lowe, P. (eds.) *Gender and rurality*. London: D. Fulton Publisher. 1-10. p.

Whatmore, S. (2004). *Az európai falusi nemi viszonyok elméleti jellemzése.* In: Neményi Á. (szerk.) *Faluszociológia.* Kolozsvár: Stúdium. 350-360. p.

KRISTÓF LUCA

ÉRTELMISÉGELMÉLETEK MAGYARORSZÁGON

Tanulmányomban megkísérlem bemutatni azokat a legfontosabb szociológiai munkákat, melyek az elmúlt fél évszázadban a magyar értelmiséggel, és különösen annak intellektuel csoportjával foglalkoztak.[1] Az értelmiség hatalmának és társadalmi befolyásának témája mindig is erősen foglalkoztatta a szociológiai gondolkodást. Világos, hogy az értelmiség privilegizált társadalmi csoport, privilégiumait azonban a különböző értelmiség-elméleti hagyományok másból eredeztették.

Az *osztály-alapú elméletek* az értelmiség társadalmi osztályokhoz való viszonyával foglalkoznak. Vannak közöttük, melyek osztályhatalomra törekvést tulajdonítottak az értelmiségnek (ilyenek az úgynevezett újosztály-elméletek, ld. King – Szelényi 2004), míg más elméletek inkább a szimbolikus dominanciára helyezték a hangsúlyt, úgy vélve, hogy az értelmiség kulturális hegemóniájának segítségével próbálja őrizni társadalmi pozícióját (Shils 1972, Gouldner 1979). Az osztály-alapú elméletek közé sorolható Pierre Bourdieu széles körben ismert tőkeelmélete is (Bourdieu 1984, 1997). Az átváltható tőkék elmélete éppúgy hatott a társadalmi egyenlőtlenségek, a rétegződés és azon belül az elitek kutatóinak munkáira, mint a kultúraszociológiára. A kelet-európai társadalmak elemzésében a legnagyobb hatást talán a rendszerváltás értelmezésében hozta (pl. Szelényi–Manchin 1988, Eyal et al. 1998, Szalai 1998).

Az *elitelmélet* egyes fogalmai, megállapításai – az osztályelmélethez hasonlóan – szintén erősen hatottak az értelmiségkutatásokra. Az értelmiség elitként való értelmezésének régi hagyománya van (Merton 1975). Az elit-elméleti irodalom általában azt tekinti az elit tagjának, aki részt vesz az egész társadalmat érintő döntések meghozatalában (Higley et al. 1991, Lengyel 2007). A részvétel azonban nem szűkíthető le a formális döntéshozatalra – már a legkorábbi elitelméletek figyelembe veszik, hogy az elit a befolyás más formáit is érvényesítheti. A kultúra alakítása az egész társadalmat érintő folyamat, ebből a szempontból tehát az értelmiség elitje a társadalmi elit részének tekinthető. Az értelmiséget az elit egy csoportjaként értelmező megközelítés az osztályelméletek XX. század második felének népszerűségvesztése után került újra előtérbe.

Az osztály- és elitelméletek mellett a harmadik bemutatandó elméleti koncepció a *társadalmi mezők elmélete* (Bourdieu 1983, 1985), mely szintén jól alkalmazható az értelmiségre. A mezőelmélet a másik két megközelítéstől abban különbözik, hogy nem az értelmiség és a többi társadalmi csoport viszonyára, hanem az értelmiség belső struktúrájára, működési mechanizmusaira helyezi a hangsúlyt.

ÉRTELMISÉG ÉS OSZTÁLYHATALOM

[1] Az értelmiségszociológia különbséget tesz a professional, az intelligentsia és az intellectual között. A Nyugat-Európában létrejött fogalom, a professional magyarra szakértelmiségiként, szakértő értelmiségiként fordítható, s a polgári középosztályokhoz tartozó, magas szaktudású foglalkozási csoportokat jelöli. Az orosz eredetű intelligentsia fogalma a XIX. században alakult ki, és a nem szerves fejlődés eredményeként létrejött kelet-európai értelmiséget jelöli. Jellemző rá a küldetéstudat, a társadalom átalakításának vágya, ezzel összefüggésben az anti-burzsoá, forradalmár attitűd. Az intellectual fogalma Franciaországból terjedt el, felbukkanása a Dreyfus-ügyhöz köthető: az értelmiségi nyílt levél műfaját megteremtő „J'accuse…" írójára, Zolára, és a tiltakozáshoz csatlakozó 1200 íróra, tanárra és egyetemi hallgatóra alkalmazták. Az értelmiség társadalmi funkciói közül az intellektuelek csoportjához leginkább az eszmék termelése és terjesztése, valamint a közéleti aktivitás kötődik. Az intellektuel a legtöbb definíció szerint olyan kategória, mely egy meghatározott viselkedésmódot jelent: az intellektuel értékekkel foglalkozó „generalista", aki általános közönséget céloz írásaival (Kadushin 1974), illetve „általános eszméket alkalmaz a széles közvéleményt érdeklő, politikai vagy ideológiai jelentőségű ügyekre" (Posner 2001). Az intellektuel egy adott terület specialistája, aki részt vesz a közéletben (Szacki 1990), s a nyilvánosságban való részvétele során, Bourdieu (2001) terminológiájával speciális szakterületén felhalmozott tőkéjét – tekintélyét, elismertségét – használja fel.

Az osztály-alapú elméletek vonulatához tartozó újosztály-elméletek az értelmiségnek mint osztálynak a társadalomban betöltött vezető szerepét hangsúlyozzák. A XX. század hetvenes éveiben a tudástársadalom fogalmához kötődve bukkant fel újra ez az eredetileg a XIX. századi anarchisták, majd XX. század eleji trockisták által képviselt gondolat. Az újosztály-elmélet jellemző érvelése szerint a társadalomban egy újfajta tudás nyer teret, mely a dominancia új formáját hozza létre (Bell 1974, Gouldner 1979). A marxi alaptételt, mely szerint a burzsoá osztály hatalma nem tart örökké, a *new class* elmélet úgy módosítja, hogy azt nem a munkásosztály dönti meg, hanem az értelmiség az a társadalmi csoport, mely újra és újra megpróbálja megragadni a hatalmat. A nyugati társadalmak XX. századi története azonban inkább azt mutatta, hogy a tulajdonos burzsoázia – az értelmiség kooptálása révén – sikeresen megőrizte társadalmi vezető szerepét (King–Szelényi 2004). Az újosztály-elméletet ezért inkább a kelet-európai társadalmakra érdemes alkalmazni, melyekben nem volt erős tulajdonos polgárság.

A kelet-közép-európai országok gyengén polgárosult társadalmaiban az értelmiség sajátos szerepet töltött be. Egyrészt a hiányos polgári rétegek pótlékaként szolgált a társadalomszerkezetben, másrészt a XIX. század eleje óta zászlajára tűzte a társadalom átalakításának, modernizációjának célját. A kelet-európai intellektuelek jellemzően „permanens keserűséget" éreztek hatalomból való kizártságuk miatt, úgy ítélve meg, hogy jobban vezetnék a társadalmat, mint az uralkodó osztályok, így mindig a változás pártján álltak. Több történelmi helyzetben az intellektuel értelmiség meg is tudta győzni a társadalmat arról, hogy ő a fáklya, melyet követni kell (Kocka 1993).

A modernizációs misszió felvállalása olyannyira jellemző tulajdonsága a kelet-európai értelmiségnek, hogy egyes szerzők egyenesen ekként definiálják: az értelmiség az a társadalmi osztály, melynek történelmi projektje a társadalom modernizálása (Eyal et al. 1998). A kelet-európai társadalmakban a középosztály súlya lényegesen kisebb volt, mint nyugaton, és még ezen a gyengébb középosztályon belül is túlsúlyban voltak a polgári ethoszú csoportokkal szemben az úri középosztály képviselői. A régió középosztályainak e kettős természete az egész társadalom szerkezetének Erdei Ferenc által leírt kettőssége mentén értelmezhető (Erdei 1980).

A kettős társadalom ismert modellje szerint a megkésett polgárosodás eredményeként a magyar társadalom különböző szerkezeti szintjein párhuzamos társadalmi csoportok találhatók. A nemzeti-rendi társadalom középosztályát az úri középosztály, a párhuzamosan létező polgári társadalom középosztályát pedig a magántisztviselők mellett a szabad értelmiségi pályák betöltői (a *professional* típusú értelmiségiek) adták. Az utóbbi típusú középosztály gyengeségének, kialakulatlanságának következtében a magyar értelmiség körében az úri középosztály ethosza, a hatalmi szakszerűség vált uralkodóvá a polgári középosztály tárgyi szakszerűsége ellenében. A szabad értelmiségi pályák betöltői kevés hatalommal és társadalmi hatással bírtak.

Az Erdei-féle kettős társadalom modell a későbbi magyar értelmiségszociológia számos munkájának szolgált kiindulópontjául (Fónay 1995). Hatása többek között Konrád György és Szelényi Iván, Huszár Tibor és Szalai Erzsébet írásaiban is érvényesült.

A redisztributív rendszerekre sikerrel alkalmazott újosztály-elméletet Magyarországon először Konrád és Szelényi fogalmazta meg, még a hetvenes években. Ismert tételük szerint a szocializmus racionális redisztribúciójában megvalósul az értelmiségi osztály hatalma.[2] Definíciójuk szerint az értelmiségiek *„olyan tudás monopolisztikus birtokosai, melyet a társadalom transz-kontextuálisnak fogad el"* (Konrád – Szelényi 1989:34). Ez a speciális tudás, és annak monopóliuma legitimálja az értelmiség társadalmi státuszát.

Konrád és Szelényi tézise szerint a mindenkori társadalmi átalakítást a kelet-európai értelmiség saját vezetésével kívánta megvalósítani. A modernizációs cél először a kapitalista átalakulásban testesült meg,

[2] Amint az jól ismert, ez a tézis nem egyezett a korszak ideológiájának értelmezésével. A Kádár-kor „hivatalos" értelmiségelmélete Gramsci (1965) „organikus értelmiség" fogalmát felhasználva helyezte el a szocializmusban az értelmiséget. Huszár Tibor szerint a marxista értelmiség lehet a szocialista rendszer organikus értelmisége. Elfogadva a munkásosztály hatalmának tézisét, úgy vélte, hogy a szocializmusban az értelmiség csak munkája jellegében különbözik a munkásoktól. Ugyanakkor az értelmiség nem definiálható csupán magasabb szintű ismereteket követelő munkája alapján: Huszárnál is felbukkan az örök intellektuel-kritérium, melynek értelmében az értelmiséginek az egész társadalom iránt felelősséget kell éreznie (Huszár 1975, 1978).

később azonban a szocializmus racionális redisztribúciójában teljesedett ki. Az értelmiség két lényeges funkciója a *télosz* és a *techné*. A télosz egyik formája a szocializmusban az értelmiség racionális teleokrata – azaz normatív célokat követő – redisztribútori működése. A modern redisztributív társadalom jellemzője, hogy ahhoz, hogy az előállított termelési többlet felett rendelkezhessen valaki, teleologikus redisztribútornak kell lennie; a teleologikus szakértelem birtokosa pedig az értelmiség. Mivel az értelmiség számára speciális értelmiségi tudása biztosítja a többlethez jutást, Konrád és Szelényi érvelése szerint olyan strukturális pozíciót foglal el a társadalomban, mely körül osztály szerveződhet. A szocializmus az első olyan rendszer, melyben a tudás válik a társadalmi pozíció legitimációs elvévé. Természetesen más társadalmi rendszerekben is elfogadják a tudást valamiféle hatalom legitimációjának, de ez mindig alá van rendelve a társadalom fő legitimációs elvének – a kapitalista társadalomban például a tőkének.

Miután a bolsevizmus programot nyújtott az értelmiségnek az államhatalom birtokbavételéhez, egyszersmind megteremtette a teleologikus redisztribútor pozícióját. A redisztribútor hatalma korántsem csupán gazdasági hatalom, hiszen a szocializmusban összefonódik a politikai, a gazdasági és a kulturális döntéshozatal, egy civilizációt alkot az ideológus, a bürokrata és a rendőr. Ebben a civilizációban maga a célkitűző tevékenység válik a szakmai tevékenységgé. A bürokratikus tudás hasonló módon semleges, mint a kapitalizmusban a tőke, melynek mindegy, hogy milyen tevékenységbe ruház be. A teleologikus szakértelem egyfajta bármilyen pozícióban felhasználható bürokratikus egyenérték szerepét tölti be. A bürokrácián belüli teljes hierarchia, vertikális és horizontális kontinuitás lehetővé teszi a bürokratikus elit cirkulációját.

Mindazonáltal, magát az újraelosztást a szocializmusban sem az értelmiség egésze végzi, hanem az állami és pártbürokrácia, azaz az uralkodó rend, mely maga is értelmiségiekből áll. Konrád és Szelényi felosztásában a racionális redisztribúció első korszakát – a sztálinizmust – az uralkodó rend monopóliuma jellemzi. A gazdasági működőképesség fenntartásának érdekében azonban az uralkodó rend egy idő után kénytelen engedményeket tenni az értelmiség szintén hegemóniára törekvő másik, szakértő csoportjának, a technokráciának. Az uralkodó rend és a technokrácia kiegyezésének lényege, hogy – kedvezményekért cserébe – a technokrácia elfogadja az uralkodó rend által kijelölt korlátokat, ideológiai tabukat. Ezen alku nyomán a racionális redisztribúció második szakaszában az uralkodó rend monopóliuma helyett már csak annak hegemóniája érvényesül.

Az uralkodó rend elleni harcban a technokrácia szövetségese az az értelmiségi csoport, mely a rendszerrel szemben kritikus, marginalizált intellektuelekből áll. A technokrácia ugyanis csak úgy tudja kétségbe vonni az uralkodó rend hatalmát, ha az alatta álló társadalmi rétegek érdekeit is artikulálódni engedi. Ehhez a marginális értelmiség termeli az ideológiát.

Konrád és Szelényi elmélete nagyhatású értelmezési keretként szolgált a reformkommunizmus társadalmi folyamatainak elemzésében. A hetvenes-nyolcvanas évek során – a szerzők előrejelzésének megfelelően – a szocialista rendszer hivatalos ideológusai egyre kevésbé tudtak legitimációs eszméket előállítani a politikai és gazdasági elit számára, ezzel szemben az elitértelmiség egy másik, a fennálló viszonyokkal szemben kritikus csoportja egyre nagyobb informális véleményformáló befolyásra tett szert.

ÉRTELMISÉG ÉS ELITCSERE

A nyolcvanas években egyre nyilvánvalóbbá vált a véleményformáló értelmiség ideológiai megosztottsága (Szalai 1994, Csizmadia 2003). Ekkortól ez az értelmiséggel foglalkozó írások egyik fő témája. Az élesedő népi-urbánus megosztottság a tradicionális politikai irányzatok újjáéledéseként is felfogható. Az értelmiségi csoportok közötti látens tagoltság először azonban nem politikailag artikulálódott, inkább kulturális, attitűd és mentalitásbeli különbségek formájában nyilvánult meg. Egyedül a „demokratikus ellenzék" esetében beszélhetünk a rendszerkritika politikai artikulációjáról (Körösényi 2000a). A demokratikus ellenzék azonban az értelmiségen belül is marginális viselkedésformát képviselt. Emberi jogi tematikája eleinte kevéssé ragadta meg a többi társadalmi réteget. A nyolcvanas évek gazdasági válsága után azonban a rendszert érintő kritikája nagyobb hatásúvá vált (Körösényi, 2000b). A nyolcvanas évek második felének jól ismert eseményei (monori találkozó, *Fordulat és reform*, lakitelki találkozó, stb.) pedig már mutatják a többi értelmiségi csoport repolitizálódását is.

Erről az értelmiség szempontjából rendkívül sűrű időszakról utólag, tehát a rendszerváltás után, számos elemzés született. Az egyik nagy hatású tézis (Kuczi–Becskeházi 1992) szerint az államszocializmus vége felé erodálódott az első és a második nyilvánosság közötti merev határ. Az értelmiségi beszédmód a politikai ideológia diskurzusának alternatívájaként kezdett szolgálni, az első nyilvánosságban is a társadalomról folyó közbeszéd nyelvévé vált, és ezzel a demokratikus nyilvánosság fontos előzményévé vált. Szelényi megfogalmazása szerint a marginális értelmiség diszkurzív győzelme, mely átalakította előbb az egész értelmiség, majd a káderbürokrácia nyelvezetét, a rendszerváltás egyik fontos kiváltó oka és előfeltétele volt (Szelényi 1990).

Az 1982-93 közötti időszak tehát, Bozóki András kifejezésével élve, az „értelmiség évtizede" volt (Bozóki 2010). A magyar értelmiség egy része a nyolcvanas évek végén sikeresen töltötte be a politikai ellen-elit szerepét, előkészítette a rendszerváltást, idővel pedig az értelmiség volt az a társadalmi csoport, amely főszerepet játszott a rendszerváltás irányításában is. Gyakorlatilag nem volt más olyan társadalmi csoport, mely ebben a folyamatban érdemben részt vett volna (ellentétben például Lengyelországgal). A rendszerváltó években ennek az értelmiségnek jó része – professzionális új politikai elit hiányában – mintegy természetes módon került az immár demokratikus politikába. A rendszerváltó pártok a már a nyolcvanas években is látensen meglévő törésvonalak mentén szerveződő értelmiségi csoportosulásokból alakultak ki.

Az elitértelmiség, melynek belső különbségeit az államszocializmus alatt még elfedte egységes kultúrája, a rendszerváltás után frakciókra bomlott. A politikai pártok versenye hamar felszínre hozta a lappangó népi-urbánus törésvonalat, jobboldali és baloldali értelmiségiek – politikusok és szimpatizánsaik – küzdőterévé változtatva a közéletet. Az alábbi táblázat az értelmiség politikai szerepvállalásának három szakaszát mutatja be.

Az értelmiség politikai szerepvállalásának szakaszai

Időszak	**1982–88** **A rendszer szétesése**	**1989–90** **Demokratikus átmenet**	**1991–93** **Új demokrácia**
Szervezet	Demokratikus ellenzék	Ellenzéki kerekasztal	Demokratikus Charta
Stratégia	Kritikai diskurzusok	Tárgyalások	Mozgalom és média
Szerepek	Disszidensek Ideológusok	Szakértők	Mozgalmi értelmiség Médiaszereplők

Forrás: Bozóki 2010

Konrád és Szelényi előrejelzését az értelmiségi osztály hatalomra kerüléséről a későbbi folyamatok igazolni látszották. A szerzők a rendszerváltozás után nem sokkal ki is jelentették: az értelmiség győzött (Konrád–Szelényi 1992). A redisztributív rendszer ugyan összeomlott, de az értelmiség szakértő csoportja magához hasonította a bürokráciát, beáramlott a hatalmi pozíciókba, és tagjai alkották az uralkodó elit zömét a kilencvenes évek eleji Magyarországon. Néhány évvel később a menedzserkapitalizmus koncepciója (Eyal, Szelényi és Townsley 1998) nagymértékben épített erre a megállapításra. A poszt-kommunista átmenetről szóló elméletekre nagy hatással volt az átváltható tőkék koncepciója, azonban ezek az elméletek különböző mértékben szánnak fontos szerepet az értelmiség csoportjának. A szocialista polgárosodás elmélete (Szelényi – Manchin 1988, Kovách 1988), mely szerint a második gazdaságban sikeresek profitálnak az átmenetből, a gazdasági tőkének tulajdonít nagy szerepet. Más elméletek, mint Hankiss Elemér nagykoalíció-tézise, illetve Jadwiga Staniskis politikai kapitalizmus elmélete (Hankiss 1989, Staniskis 1991) a politikai tőke fontosságára hívják fel a figyelmet: a nómenklatúra-elit kapcsolatainak segítségével hatalmát gazdasági tőkére váltva az átalakulás valódi nyertesévé válik.

Eyal, Szelényi és Townsley ezzel szemben a menedzserkapitalizmus fogalmának megalkotásakor a kulturális tőke átmenetben játszott főszerepe mellett érvel (Eyal et al. 1998). Fő tézisük szerint a poszt-kommunista átmenetben a kulturális tőke a legfontosabb tőkefajta az elitstátusz, a hatalom és a privilégiumok

elérésében. A politikai tőke másodlagosan és csak abban az esetben működött, ha járult hozzá kulturális is: azaz a technokrata elit esetében. A posztkommunista értelmiség a polgárosodási stratégiát választva kulturális tőkéjét használta fel az intézményes társadalmi tőke birtokosaival szembeni harcban.

A posztkommunizmus hatalmi elitje a technokrata menedzserekből, az új politokráciából, valamint az ezekhez a csoportokhoz személyi szálakkal erősen kapcsolódó véleményformáló elitértelmiségből állt. Az értelmiség az eliten belül dominált csoportot, „irányított frakciót" alkotott, bevonására az új hatalmi elit nem tulajdonon, hanem főként kulturális tőkén (szaktudáson) és társadalmi tőkén alapuló hatalmának legitimálása érdekében volt szükség (Szelényi 1996). A posztkommunizmus ideológiája, a „menedzserizmus" olyan mentalitás, mely nem csak magukra a menedzserekre jellemző, mint inkább egy általános víziónak tekinthető arról, hogyan kell vezetni a társadalmat. A technokraták számára ez a vízió a monetarizmusban testesül meg, míg az intellektuelek számára a civil társadalom és az anti-politika eszméiben. A baloldali értelmiség és a technokrácia közötti szövetség alapja a közös választó vonzódás a kritikai diskurzus kultúrájához (Gouldner 1979).

A kulturális tőke dominanciája a társadalomban azonban átmeneti jelenség. Nagy társadalmi változások idején, amikor a stratifikáció egyik logikája megbukik, és egy újabb még nem szilárdult meg, a szerzők szerint nem a weberi karizma, hanem a kulturális tőke hidalja át a zűrzavaros időszakot. A kulturális tőke felhasználhatósága nem véletlenszerű egyéni tényező tehát, hanem társadalmi mechanizmus. A szerzők korábbi hipotézise (Eyal et al. 1997), mely szerint a posztkommunista átmenet során nem alakul ki tulajdonos nagyburzsoázia, így az értelmiség maradhat az uralkodó elit, nem igazolódott, a kapitalisták nélküli kapitalizmus nem bizonyult tartósnak (Kovách–Csite 1999, Laki–Szalai 2004).

A menedzserkapitalizmus újragondolt hipotézise szerint a jövőben az értelmiség nem tűnik el ugyan a politikai színtérről, de háttérbe szorul. Eyal és szerzőtársai az útfüggőség elméletére (Stark–Bruszt 1998) utalva prognosztizálják, hogy bár a posztkommunista társadalmakban is kialakul a tulajdonos polgárság, nem lesz olyan erős, mint Nyugat-Európában, mivel a korai körülmények, a „felülről csináltság" erős konzekvenciákkal bír a kialakuló kapitalizmus természetére. A térségre jellemző nagy és gyenge állam is nagyon erős hatást gyakorol majd a kialakuló tulajdonos polgárságra. A kelet-európai értelmiség pedig, nem tagadva meg önmagát, mindig is terveket fog szőni a társadalom átalakítására.

A kelet-európai értelmiség rendszerváltásban betöltött szerepével foglalkozó további fontos magyar teoretikus Szalai Erzsébet (Szalai 1990, 1994, 1998, 2000). Szalai–Konrád és Szelényi definícióját követve – azt fogadja el értelmiséginek, aki tudását kontextusba tudja helyezni, utalva a társadalom általános értékeire. A magyar (és általában a kelet-európai) értelmiséget Szalai szerint a hatalomhoz és annak gyakorlóihoz való erős vonzódás jellemzi. Szalai technokrata kontinuitás tézise szerint (Szalai 1990, 1998), melyre a posztkommunista menedzserizmus elmélete is épített, a késő Kádár-korban, amikor a szocializmus nómenklatúrájának elitje már nem mutatkozott homogénnek, az új, feltörekvő generációból kezdett kialakulni az a fiatal és képzett technokrata csoport, melynek a régi, megmerevedett bürokratikus elittel való konfliktusa a rendszerváltás egyik fő előidézőjévé vált. Ez az új, polgári-értelmiségi hátterű, többnyire közgazdász végzettségű technokrata elit a demokratikus ellenzéknek nevezett, rendszerkritikus elitértelmiségi csoportban saját ideológusait vélte felismerni. A két csoport közös érdeke volt az állampárt hatókörének szűkítése, valamint közösnek bizonyult bennük a küldetéstudat, a liberalizmus és az informális hatalomgyakorlásra való hajlam. A technokrata elit, mely nyitott volt a liberalizmus és a piacgazdaság felé, kulturális tőkéjének is köszönhetően a gazdasági rendszerváltás folyamatában rendkívül sikeres tőkeátváltóvá válhatott.

A demokratikus ellenzék a rendszerváltás után feladta kritikai alapállását, informális hatalomgyakorláshoz való vonzódását viszont nem. A Demokratikus Charta mozgalmában aztán hamarosan reintegrálódtak a késő Kádár-kor elitjei, akiknek informális kapcsolata addig sem szakadt meg. A hatalmi pozícióit addigra már megszilárdító technokrácia számára azonban az értelmiséggel való szövetség elvesztette korábbi jelentőségét. Szalai egyenesen úgy vélekedik, hogy a nyolcvanas években az értelmiség saját öngyilkosságát készítette elő a késő Kádár-kor technokrata elitjével kötött szövetségével. A következmény: a politikai és gazdasági elittel összefonódott, de azok által irányított értelmiség társadalmi szerepe és befolyása jelentősen meggyengült.

Közvetlenül a rendszerváltás után Fónay Mihály vizsgálta, milyen kép él az értelmiségről a társadalomban (Fónay 1995). Összehasonlítása az értelmiségiek (diplomások) és a nem értelmiségiek (felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők) értelmiségképéről igen tanulságos. A kettő közötti leglényegesebb különbség, hogy maguk az értelmiségiek az értelmiségfogalom számos olyan lehetséges összetevőjét elutasítják, melyeket a nem értelmiségiek elfogadnak. Az értelmiségiek nem látják magukat privilegizált helyzetben lévő csoportnak, míg a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők úgy vélik, hogy az értelmiségiek magas jövedelemmel, életszínvonallal, presztízzsel, nagy befolyással és érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek. Az értelmiségiek elutasítják, hogy hatalommal rendelkeznének és képesek volnának befolyásolni az őket érintő döntéseket – ezzel szemben a nem értelmiségiek mindkét kijelentést elfogadják e társadalmi csoport jellemzőjeként.

Fónay szerint a megkérdezett nem értelmiségiek értelmiségképében kifejeződik az értelmiség „társadalmi hivatása", közéleti szerepvállalása, mintaadása iránti elvárás is, ami a kelet-európai történeti-kulturális minták nagyon erős továbbélésére utal.

INTELLEKTUEL SZEREPEK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltás történelmi helyzete a magyar értelmiség számára elhozta a közvetlen politikai szerepvállalás lehetőségét. A legtöbb kilencvenes évekbeli értelmiségről szóló írás az intellektuelek közéleti szerepvállalását tematizálja. Az értelmiség politikai szerepvállalása azonban az intellektuel szerep sajátosságai miatt korántsem volt problémamentes. A rendszerváltásban szerepet játszó értelmiségiek közül sokan professzionális politikusokká, a kormányzó elit részévé váltak, mások később visszahúzódtak a politikától. Bozóki (1994) tanulmánya így tipizálta a politizáló intellektueleket: a *hivatásosak*, akik rátaláltak a profi politikusi szerepre, és ennél meg is maradtak; a *küldetéstudatúak*, akik idealistán szálltak be a politikába, de a szimbolikus politizálás elmúltával, az intézményesüléssel elvesztették befolyásukat; a *hezitálók*, akik egyensúlyozni próbáltak az értelmiségi és politikusi szerep között, és a *gyors visszavonulók*, akik a politikában való részvételt csak a különleges helyzetben tett kitérőnek fogták fel.

Az értelmiség politikai szerepvállalása korábban is mindig akkor jelentkezett, amikor helyettesítenie kellett valamely nem létező, vagy gyenge társadalmi csoportot. Jelen esetben, a rendszerváltás idején ez a csoport a hiányzó hivatásos politikai osztály volt. A politikusi és az értelmiségi szerepkészlet összeegyeztetése azonban meglehetősen nehéz. A posztkommunista átmenet értelmiségi elitje a szerepkészletek ellentmondásával küszködött, hiszen az értelmiség tömeges átlépése a politikai mezőbe az intellektuel-lét tipikus dilemmáit vetette fel. A hivatásos politikussá lett értelmiségiek a legtöbb intellektuel által osztott közmegegyezés szerint elvesztették a jogukat arra, hogy értelmiségiként definiálhassák magukat, hiszen többé már nem az értelmiségi mező specifikus logikája, az abban érvényes normák és szabályok szerint cselekedtek és nyilvánultak meg, hanem politikusként (Szalai 1998).

Az intellektuel elit és a kormányzó elit viszonya a rendszerváltás utáni Magyarországon tehát sajátosan alakult. A közép-európai értelmiség politikusi szerepvállalását eredetileg az államszocializmussal szembeni ellenzékisége legitimálta. A diktatúra politikusaival szembeni erkölcsi kiállás az értelmiségi ethosz részévé vált, és a rendszerváltás után a megválasztott politikusokkal szemben is tovább élt, meglehetősen skizoid helyzetbe hozva az intellektuel közszereplőket (Ágh 1992).

A politizáló értelmiség politikai demokráciával szembeni ambivalens viszonyának részletes leírását és bírálatát adta Körösényi András (1996). Érvelése szerint a szocializmusban hatalomellenességre szocializálódott értelmiség a parlamentáris demokrácia hivatásos politikusait is morálisan elitélendőként kezelte, szembeállítva velük a szakértő és a független értelmiségi szerepeit, mint a technikai és morális közjó letéteményeseit. Az intellektuel értelmiség demokrácia-felfogása Körösényi szerint emancipatorikus, normatív és erősen konszenzusorientált volt. Az antipolitika, civil társadalom, antietatizmus jelszavaival fellépve a politikát olyan fogalomnak tekintette, ami alól „fel kell szabadítani" a társadalmat.

A rendszerváltást követően az intellektuel szereppel kapcsolatban felbukkanó kérdések közül nem hiányzott a nyugaton már régóta napirenden lévő professzionalizációs tematika sem. Magyarországon azonban ez a téma is erősen kötődött az értelmiség politikai szerepvállalásának problémájához. Pokol Béla (1994) a kilencvenes évek értelmiségi szerepeit az intellektuel – *professional* különbség mentén elemzi. Értelmezése

szerint a posztkommunista társadalmakban a „diffúz értelmiségiek" paradicsoma figyelhető meg. Ennek az az oka, hogy ezekben az országokban csak csökevényesen alakultak ki a funkcionálisan elkülönült kulturális szférák (tudomány, művészet, politika). A kádári fél-liberalizáció, mely bizonyos mértékben teret nyújtott a politikai véleményformálás számára, még inkább segítette a diffúz értelmiségi szerep elterjedését, hiszen elkülönült politikai szféra ekkor sem jöhetett létre. A fővárosi irodalmi és társadalomtudományos körökben spontán kialakult egy egységes értelmiségi nyilvánosság, néhány központi orgánummal (*Valóság*, *Mozgó Világ*). A rendszerváltásig tehát az egységes-diffúz értelmiségi szerep dominált a professzionális-specializált szereppel szemben, majd a rendszerváltás után kitágult a diffúz intellektuel politikai szerepjátszásának lehetősége. A parlamentarizmus kialakulása, a hivatásos politikusi réteg hiánya, a szabad, de átpolitizált sajtó, és a magyar szellemi élet főváros-központúsága mind a „francia típusú" intellektuelnek kedvezett.

Pokol 1994-ben még előrejelzés formájában fogalmazta meg, hogy az általa diffúznak nevezett értelmiségi politizálási lehetősége előbb-utóbb visszaszorul. Az ehhez szükséges feltételek: a versengő politikus csoportok professzionalizálódása és országos hálózatuk kiépülése, a tömegmédiumok direkt politizálásának csökkenése és a szórakoztatásra való átállásuk. Ha pedig kiépülnek és megerősödnek a professzionális értelmiségi mezők, mint például a társadalomtudomány vagy az újságírás belső értékelési mechanizmusai, az szintén a diffúz értelmiségi teljesítmény leértékeléséhez vezet. Tamás Pál (Tamás 1992) szintén úgy tartja, hogy az értelmiség átmeneti pótlék szerepe a professzionalizmus felértékelődött viszonyai között megszűnőben van. Az értelmiség és politikus közötti ellentmondást a szerepek világos elkülönülése oldja fel.

A kilencvenes évek közepétől a közéletben és a tudományban az értelmiség politikai szerepvállalásának dilemmáit boncolgató diskurzus helyett fokozatosan a jól ismert „intellektuel hanyatlása" diskurzus lett a domináns. A hanyatlás-tézis szerint az értelmiség társadalmi szerepe és befolyása több szempontból meggyengült. A hanyatlás percepciója mindenekelőtt ahhoz kötődött, hogy az előrejelzéseknek megfelelően az értelmiségi dominancia a politikában a kilencvenes évek elejéig tartott, ezt követően azonban a fokozatosan kialakuló hivatásos politikai osztály egyre inkább elutasította az értelmiség igényét a politika feletti olyan kontrollra, melyet az a rendszerváltás idején megszokott. Az értelmiségi elit kétfelé próbált kitörni szűkülő politikai mozgásteréből: pártok felett álló mozgalmak (pl. Demokratikus Charta) szervezésével, illetve a diszkurzív uralom megszerzésére tett kísérletekkel (médiaháború) (Körösényi 1996). Azonban mivel a politikai pártoknak egyre kevésbé volt szükségük értelmiségi legitimációra, és a politikai nyilvánosság tematizálását egyértelműen átvették a profi politikusok, az értelmiségi mozgalmak jelentőségüket veszítették. Ezzel párhuzamosan a kétezres évektől a közéletben addig egyeduralkodó értelmiségi, szociológiai beszédmód is háttérbe szorult a profi politikusi nyelvezettel szemben (Szűcs 2011).

Csizmadia Ervin (2003) szerint az értelmiség csak a formális politikából szorult ki, az informális szervezetekben (agytrösztök, értelmiségi hálózatok) szerepe még fel is értékelődött. Látnunk kell azonban, hogy az ilyen fajta, „holdudvarbeli" politikai részvétel már erősen különbözik a politikafelettiség, politika-helyettiség korábbi – és igényként továbbra is létező – ethoszától. Hiszen itt már a politikai elit a domináns, az diktál, mint az értelmiség által termelt ideológiák megrendelője.

Arról, hogy az értelmiség a politikai és médiabeli háttérbeszorulásának folyamatát értékvákuumként, értékvesztésként élte meg, az értelmiségi orgánumokban lefolytatott sorozatos viták tanúskodnak (Kristóf 2005).[3] Ugyanezt a folyamatot azonban úgy is szemlélhetjük, hogy éppen az a kitüntetett ideológiatermelő szerep volt rendkívülinek tekinthető, melyet az értelmiség a szocializmusban, majd a rendszerváltás idején játszott. A történelmi helyzet megváltozásával az értelmiség csak visszakényszerült „normál" társadalmi szerepébe. Mutatkoznak azonban annak jelei is, hogy rendkívüli helyzetben, válságok idején, a hivatásos politikusokba vetett bizalom megrendülésével az értelmiségi közszereplők, mozgalmak ismét felértékelődhetnek.

[3] Lásd Szalai Erzsébet: Feljegyzések a cethal gyomrából: A kulturális elit válsága és az értelmiség dilemmái. Kritika, 1995. november és a rá adott válaszok; A tudás - hatalom? vita az Élet és Irodalom 1999. január és szeptember közötti számaiban; valamint Vita az értelmiség felelősségéről, Heti Válasz, 2006. szeptember-október.
Az értelmiség szerepét a megváltozott nyilvánosságban, az információs társadalom korában feszegetik az Információs társadalom című folyóirat 2008/4 számának cikkei.

A MAGYAR ÉRTELMISÉGI MEZŐ

A magyar intellektuel értelmiség elmúlt húsz-harminc éves történetéről szóló irodalom áttekintése után lássunk néhány olyan írást, mely a jelenkori magyar intellektuel mezővel foglalkozik. A magyar értelmiségszociológia sokkal kevésbé használja a társadalmi mező fogalmát, mint akár az osztály-, akár az elitszempontú megközelítést. Mindazonáltal van néhány olyan megközelítés, mely az értelmiség belső struktúráját vizsgálva számos hasonlóságot mutat a mezőelmélettel.

Bourdieu ismert meghatározása szerint egy társadalmi mező az összes releváns szereplő kapcsolatainak totalitását foglalja magában a társadalom egy-egy funkcionálisan elkülönült szegmensében (Bourdieu 1985, 1994). Minden egyes szereplő a mező társadalmi pozícióiért harcol, s ebből a küzdelemből alakul ki a mező szerkezete. A mező egymáshoz viszonyított pozícióit a szereplők a rendelkezésükre álló tőke segítségével foglalhatják el. Nem csak a tőke mennyisége fontos, hanem az összetétele is, és az, hogy mennyire átváltható, ugyanis minden mezőre egy-egy specifikus tőke dominanciája jellemző (Bourdieu 1985, 1994).

Bourdieu felfogása a kulturális mező működéséről jó szempontokat nyújthat az értelmiség belső viszonyainak értelmezéséhez. Ennek alapján ugyanis mindaz, amit kultúraként tartunk számon, a kulturális mező működésének manifesztációjának tekinthető, amelyet a mező hatalmi viszonyai, szerkezete és működése determinálnak (Bourdieu 1983).

A két, a mezőelmélethez kapcsolódást mutató, a magyar értelmiséggel foglalkozó írás Szalai Erzsébet *értelmiségi piacok*, valamint Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor *céh* koncepciója. Szalai Erzsébet elemzése szerint az értelmiség a rendszerváltozás után piacosodott (Szalai 2008). Miközben az értelmiség elitje összefonódott a gazdasági és a politikai elittel, ez utóbbi csoportok dominanciája alá került. Szalai három értelmiségi piacot különböztet meg: a médiasztárokét, a szaktudományos, valamint a szolgáltató értelmiségiekét. A médiasztárok bármely témáról véleményt nyilváníthatnak, de le kell mondaniuk a társadalmi problémák komplex feltárásáról. Az egyetemeken és kutatóintézetekben összpontosuló szaktudományos értelmiség csak saját szűk szakterületével foglalkozik, részismereteket termel és ad át. A szolgáltató értelmiségiek közvetlenül a gazdasági és politikai elit kutatási megrendeléseit elégítik ki. Szalai szerint utóbbi két csoport nem is igazán nevezhető értelmiséginek, mivel nem elégítik ki a tudás kontextusba helyezett használatának definíciós követelményét. A médiasztárok pedig sokszor nem rendelkeznek releváns tudással, amit kontextusba helyezhetnének. A valódi értelmiségi csoport a szintézisre törekvő, a hatalmi viszonyokon kívül álló kritikai értelmiség, ám ők az értelmiségi piacon marginalizált helyzetben vannak. Szalai tehát úgy véli, hogy a közéleti értelmiség piaci kudarcot szenved: a médiában ugyanis a kereslet nem a fogyasztók, hanem a hatalmi csoportok igényeit elégíti ki.

Kovách Imre vitatja az értelmiség piacosodásának tézisét (Kovách 2008). Szerinte éppen az értelmiség az a csoport, mely stabilan meg tudta őrizni pozícióit, intézményeit, ki tudja termelni utánpótlását, a hatalom részéről időről időre érkező támadások dacára. A magyar értelmiség jórészt az államtól függ, mivel a valódi piac, melyre termelni tudna, vagy szűk, vagy nem működik. Az elmaradt piacosodás a rendies szerveződés fennmaradásával jár együtt. Az értelmiségiek pozíciója, jövedelme és befolyása nem tükrözi az általuk nyújtott teljesítményt. A teljesítményelv hiányának oka a verseny hiánya, a verseny pedig nem alakulhat ki, mivel nem alakult ki a teljesítmények megfelelő jutalmazási rendszere. Kovách vitatja, hogy az értelmiség valóban összefonódott volna a gazdasági és politikai elittel. Szerinte ezek az elitek nem osztják meg a hatalmukat az értelmiséggel, inkább csak felhasználják, megveszik az értelmiség legitimáló eszméit és szaktudását. Az értelmiség szellemi teljesítményének hiányosságait nem az elitek manipulációja, hanem éppen az értelmiség rendies pozícióőrzése okozza. Szalai szerint viszont az értelmiség azért tudta megőrizni társadalmi pozícióját, mert kiszolgálta a gazdasági és politikai elit érdekeit. A sikeres pozícióőrzés azonban csak az értelmiség elitjére jellemző, az átlagértelmiségi a proletarizálódás irányába tart.

Mint a technokrata kontinuitás elméletének bemutatásakor már láthattuk, Szalai több írásában is innovatívan használja Bourdieu egyes fogalmait. Ezúttal azonban, az értelmiség piacosodására helyezve a hangsúlyt, más terminológiát használ, talán, mert nem tartja elég autonómnak a magyar értelmiséget ahhoz, hogy értelmiségi mezőről beszéljen. A szintézisre törekvő kritikai értelmiségi mégis Bourdieu-nek a szaktudomány és a nyilvánosság mezőjében egyaránt otthonosan mozgó heteronóm tőkéjű intellektueljét idézi

(Bourdieu 2001). Nyilvánvaló különbség azonban, hogy – Bourdieu-vel ellentétben – Szalainál a határátlépő értelmiségi egyértelműen pozitív figura.

Az értelmiség belső viszonyairól publikáló másik szerzőpáros, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (Kapitány – Kapitány 1998) Kováchhoz hasonlóan szintén az értelmiség rendies volta mellett foglal állást, amikor a céh metaforájával írja le a magyar értelmiség szerveződését. A szerzők úgy vélik, az értelmiség helyzete a kapitalizmusban a prekapitalista céhek helyzetéhez hasonlít a rendi társadalomban. A marxista logikát követve azt állítják, hogy a tőkés társadalom nem az értelmiség – hanem a tőke – érdekei szerint szerveződik, ám az értelmiség privilégiumokkal rendelkezik az alávetett csoportokkal szemben. A céhes értelmiség által kialakított intézmények többféle célt szolgálnak egyszerre: erősítik a céh belső kohézióját, segítik az elhatárolódást a társadalomszerkezetben lejjebb állóktól, felfelé, a hatalommal szemben pedig védelmi funkciót töltenek be.

A nagy értelmiségi céh valójában céhek hierarchikus szövevénye. A perifériákon élő, „szolgáló" értelmiség is őrzi a céh határait a nem értelmiségiekkel szemben, őket viszont egy aktívabb értelmiségi kör próbálja kizárni a céh köréből olyasfajta értelmiség-definíciókkal, mint hogy csak az alkotó vagy az autonómiáját megőrző számít értelmiséginek. A hierarchia csúcsán pedig az elitértelmiségiek céhe található meg, mely szintén kizár köreiből mindenkit, aki nem rendelkezik az elitbe tartozás kritériumaival. Bár csupán egy viszonylag szűk réteg tartozik az értelmiségi elitbe, a szerzők szerint az értelmiség körében is érvényesül az a mechanizmus, hogy a domináns csoportok értékei a domináns értékek. Az értelmiségi elit önmeghatározása, céhszabályai mintát adnak az egész értelmiség önképe, működése számára, és meghatározzák annak társadalmi szerepét, valamint külső megítélését is.[4]

A céh tehát olyan szerveződés, melynek több, egyre magasabb státuszú körrel rendelkezik. Ezeket a köröket átmetszik az egyes szakmai céhek, ugyanakkor mind ezeket a köröket, mind a professziókat átmetszik az eszmei-kulturális alapon szerveződő ideológiai céhek. A céh legfőbb intézményrendszerét a társaságok adják, amelyek fő funkciói a tagok minősítése és az értelmiségi diskurzus generálása.

Az értelmiség – céh analógia fontos pontja e társadalmi csoport zártsága. A szerzők – Bourdieu leírásához hasonlóan – úgy vélekednek, hogy az elsőgenerációs jelöltek számára megnehezíti az értelmiségbe jutást, hogy a céh nem csak a műveltséget, hanem egy nehezen elsajátítható stílust, műveltséghasználati módot is számon kér a mesterjelölteken.

Az elitértelmiségbe való befogadáshoz a jelöltnek tanúbizonyságot kell adnia szakértelméről, ugyanakkor képesnek kell mutatkoznia arra is, hogy tudását a céhben érvényes kódok szerint vezesse elő. A céhbe fogadáshoz nagy előnyt jelentenek a külföldi kapcsolatok, valamint egyes hivatalos elismerési formák: tudományos fokozatok, díjak. Akit a céh beemel a céhmesterek közé, az jogot nyer arra is, hogy a szakterületén kívül eső dolgokat is véleményezzen, a politikai folyamatoktól a művészeti alkotásokig. A céhhez tartozás, bekerülés és kikopás bonyolult rendszerének végső funkciója a szerzők szerint a határok megvonása a céhtagok és a kívülálló többiek között az értelmiség privilégiumainak fenntartása érdekében.

Annak ellenére, hogy Kapitány és Kapitány leginkább a magyar értelmiség rendies szerveződését hangsúlyozzák, céhes értelmiségük számos jellegzetessége – belső struktúrájának hierarchikus volta, az elit és a periféria viszonya, az elismerés és elismertetés bonyolult mechanizmusai, valamint a határok megvonásáért folyó harc – olyan általánosan jellemző vonás, mely a Bourdieu-féle kulturális mező működésének leírásából lehet ismerős számunkra. Kapitányék leírása jól megvilágítja, hogy a Bourdieu mezőelméletében magas absztrakciós szinten kifejtett jellemzők a magyar értelmiségre is alkalmazhatók.

[4] Kapitányéknak ezt a leírását az elitértelmiség mintaadó jellegéről alátámasztja Fónay (1995) empirikus kutatása az értelmiség és a nem értelmiség értelmiségképéről. Eredményei szerint az értelmiségi elit az értelmiség identitásának a hordozója, az értelmiségi szerepek alakítója. Az elit képes elfogadtatni az egész értelmiséggel, hogy csak akkor értelmiségi, ha az elit normáit elfogadja, ellenkező esetben csak "diplomás szakember".

Összegzés

Ebben a tanulmányban kísérletet tettem a XX. századi második felének magyar értelmiségéről szóló legfontosabb bemutatására. A tőke-, mező- és elitelméletek erősen hatással voltak a magyar értelmiségszociológiára, a legtöbb magyar értelmiségről író szerző azonban nem sorolható egyértelműen egy elméleti vonulathoz, munkájukban innovatívan merítenek a különböző koncepciók és fogalmak közül.

A szocializmus korszakára vonatkozó legnagyobb hatású értelmiségelmélet az osztályhatalomhoz vezető útról szólt. A rendszerváltással kapcsolatban viszont a rendszerváltást elitváltásként értelmező elméletek bizonyultak a legnépszerűbbnek. Ezek közül ebben a tanulmányban azokkal foglalkoztam, amelyek kitértek az értelmiségnek az elitváltásban játszott kitüntetett szerepére is. A rendszerváltást követő időszak értelmiséggel kapcsolatos írásai közül azokra fókuszáltam, melyek az intellektuel szerepek betöltőivel foglalkoztak. Ezekben az évtizedekben az értelmiség dominanciájának csökkenése, speciálisan kelet-európai módon ugyan, de hasonló, az intellektuel szerepbe kódolt problémákat hozott felszínre, mint amelyek a nyugati intellektuelekben is kiváltják hanyatlásuk érzését. A tanulmány utolsó részében ismertettem két, az értelmiség belső strukturálódásával foglalkozó írást, azzal a szándékkal, hogy bemutassam: a társadalmi mezők elmélete megfelelő értelmezési keretet nyújthat a magyar értelmiség belső viszonyaink elemzéséhez is.

Összegzésképpen egy táblázatos áttekintéssel még egyszer kiemelem az általam legfontosabbnak tartott szerzők fő téziseit.

Értelmiség és osztályhatalom

Konrád és Szelényi (1974)	Az értelmiség osztályhatalma a racionális redisztribúció rendszerében
Kuczi és Becskeházi (1992)	Értelmiség diszkurzív győzelme
Fónay (1995)	Történeti minták továbbélése az értelmiséggel szembeni elvárásokban

Értelmiség és elitcsere

Szalai (1990, 1998)	Technokrata kontinuitás, a késő-kádári technokrácia szövetsége az értelmiséggel
Eyal, Szelényi és Townsley (1998)	Posztkommunista managerizmus, a kulturális tőke főszerepe az átmenetben
Bozóki (2010)	Az értelmiség évtizede, az értelmiség politikai szerepvállalásának szakaszai

Intellektuel szerepek a rendszerváltás után

Bozóki (1994)	Intellektuelek szereptipológiája
Pokol (1994)	Értelmiség elmaradt professzionalizálódása
Körösényi (1996)	Az intellektuel értelmiség antipolitikai demokráciafelfogása

A magyar értelmiségi mező

Kapitány és Kapitány (1998)	Céh-metafora: az értelmiség rendies szerveződése
Szalai (2008)	Értelmiség piacosodása, gazdasági és politikai elit dominanciája

HIVATKOZÁSOK

Ágh A. (1992). Írástudók a közép-európai átalakulásban. *JUSS.* 3. 3-12. p.

Bell, D. (1974). *The Coming of Post-Industrial Society.* New York: Basic Books.

Bourdieu, P. (1983). The Field of cultural production, or: the economic world reversed. *Poetics.* 12. 311-356. p.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste.* Cambridge: Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1985). The Market of Symbolic Goods. *Poetics.* 14. 13-44. p.

Bourdieu, P. (1994). *Gyakorlati észjárások.* Budapest: Napvilág.

Bourdieu, P. (1997). *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke.* In: Angelusz R. (szerk.) A *társadalmi rétegződés komponensei.* Budapest: Új Mandátum.

Bourdieu, P. (2001). *Előadások a televízióról.* Budapest: Osiris.

Bozóki A. (1994). *Intellectuals and Democratization in Hungary.* In: Rootes, C. and H. Davis, H. (eds.) *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London: UCL Press.

Bozóki A. (2010). A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. *Politikatudományi Szemle.* 2. 7-45. p.

Csizmadia E. (2003). *A politika és az értelmiség: pártok, agytrösztök, hálózatok*. Budapest: Századvég.

Erdei F. (1980). *A magyar társadalomról I-II.* Budapest: Akadémiai.

Eyal, G., Szelényi, I. és Townsley, E. (1997). The Theory of Post-Communist Managerialism. *New Left Review.* 222. 60-92. p.

Eyal, G., Szelényi, I. és Townsley, E. (1998). *Making Capitalism without Capitalist*: *The New Ruling Elites in Eastern-Europe*. London: Verso.

Fónay M. (1995). *Értelmiség, értelmiségi funkciók és szerepek.* Kandidátusi értekezés.

Gouldner, A. W. (1979). *The future of intellectuals and the Rise of the New Class*. London: Macmillan.

Gramsci, A. (1965). *Az értelmiség kialakulása.* In: *Marxizmus, kultúra, művészet. Válogatott írások.* Budapest: Kossuth.

Hankiss E. (1989). *Kelet-európai alternatívák.* Budapest: KJK.

Higley, J., Hoffmann-Lange, U., Kadushin, C. and Moore, G. (1991). Elite integration in stable democracies: a reconsideration. *European Sociological Review.* 7 (1). 35-53. p.

Huszár T. (1975). *Az értelmiség fogalmának történeti alakváltozásai.* In: *Korunk értelmisége.* Budapest: Gondolat.

Huszár T. (1978). *Értelmiségtörténet – értelmiségszociológia.* In: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások.* Budapest: Kossuth.

Kadushin, C. (1974). *The American Intellectual Elite.* Boston: Little, Brown and Company.

Kapitány Á. és Kapitány G. (1998). A Céh. *Eszmélet* 39. 33-68. p.

King, L..P. and Szelényi, I. (2004). *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. University of Minnesota Press.

Kocka, J. (ed.) (1993). *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Oxford: Providence.

Konrád Gy. és Szelényi I. (1989). *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest: Gondolat.

Konrád Gy. és Szelényi I. (1992). Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalomban. *Politikatudományi Szemle.* 1. 9-29. p.

Kovách I. (1988). *Termelők és vállalkozók. A mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban.* Budapest: Társadalomtudományi Intézet.

Kovách I. és Csite A. (1999). A posztszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle.* 46 (2). 121-144. p.

Kovách I. (2008). Széljegyzetek Szalai Erzsébet dolgozatához. *Politikatudományi Szemle.* 3. 139-145. p.

Körösényi A. (1996). A magyar politikai gondolkodás főárama (1989-1995). *Századvég új folyam.* 3. 80-107. p.

Körösényi A. (2000a). *Vázlat a magyar értelmiség szellemi-politikai tagoltságáról.* In: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat.* Budapest: Osiris.

Körösényi A. (2000b). *A kritikai-ellenzéki értelmiség Közép-Európában.* In: *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat.* Budapest: Osiris.

Kristóf L.. (2005). Közéleti értelmiség és hírnév. *Századvég új folyam.* 25. 97-127. p.

Kuczi T. és Becskeházi A. (1992). *Valóság '70.* Budapest: Scientia Humana.

Laki M. és Szalai J. (2004). *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest: Osiris.

Lengyel Gy. (2007). *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a XX. század végén.* Budapest: Akadémiai.

Merton, R.K. (1975). *Az értelmiség szerepe a kormányzati bürokráciában.* In: Huszár T. (szerk.) *Korunk értelmisége.* Budapest: Gondolat.

Pokol B. (1994). A francia entellektüel visszatérése. *Világosság.* 4. 58-67. p.

Posner, R.A. (2001). *Public Intellectuals. A Study of Decline.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Shils, E. (1972). *The Intellectuals and the Powers and Other Essays.* Chicago, London: The University of Chicago Press.

Staniszkis, J. (1991). Political Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies.* 5. 127-141. p.

Stark, D. and Bruszt, L. (1998). *Pathways from State Socialism.* Cambridge: Cambridge University Press.

Szacki, J. (1990). *Intellectuals between Politics and Culture.* In: Maclean, I. (ed.) *The Political Responsibility of the Intellectuals.* Cambridge: Cambridge University Press.

Szalai E. (1990). *Gazdaság és hatalom.* Budapest: Aula.

Szalai E. (1994). *Útelágazás: hatalom és értelmiség az államszocializmus után.* Budapest: Pesti Szalon, Szombathely: Savaria University Press.

Szalai E. (1998). *Az elitek átváltozása.* Budapest: Új Mandátum.

Szalai E. (2000). Értelmiségi szerepek az ezredvégen. In: *Ezredváltó dilemmák Magyarországon.* Budapest: Új Mandátum.

Szalai E. (2008). A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. *Politikatudományi Szemle.* 3. 161-172. p.

Szelényi I. és Manchin R. (1988). Megszakított polgárosodás. *Szociológia.* 2. 121-152. p.

Szelényi I. (1990). *Új osztály, állam, politika.* Budapest: Európa.

Szelényi I. és Szelényi Sz. (1996). *Elitcirkuláció vagy elitreprodukció.* In: *Társadalmi Riport 1996.* Budapest: Tárki.

Szűcs Z.G. (2011). *A magyar politikai diskurzus változásai 2000 óta.* Kézirat.

Tamás P. (1992). A tudáselitek funkcionális átrendeződése a poszt-államszocializmusban. *Szociológiai Szemle.* 3. 57-73. p.